

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Altı Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

sayı
73
2023

Olaylar ve Yorumlar

Alev KILIÇ

Türkiye ve Ermenistan İlişkilerinde Çatışma Çözümü ve
Uzlaşma Yaklaşımları, Yeni Öncelikler ve Çatışmanın Yönetilmesi

Ebru ÇOBAN ÖZTÜRK

AGİT'in Dağlık Karabağ Sorunu'nun
Çözümündeki Yetersizliğinin Analizi

Sezgin KAYA - Barış ÖZDAL

Zoya Pirzad'ın *Yek Ruz Mande Be 'İd-i Pak*
(Paskalya'ya Bir Gün Kala) Adlı Eserinde İran Ermenileri

Serpil YILDIRIM - Yıldız DEVECİ BOZKUŞ

Selçukluların Kuruluş Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri

Gurban HÜSEYNOV

Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'da Reform
Çabalarına Rusya Engeli, 1912-1914

Erman ŞAHİN

KİTAP TAHLİLİ

Ermeni Geleneğinde Âdem ile Havva,
Beşinci Yüzyıldan On yedinci Yüzyıla

F. Jale Gül ÇORUK

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Altı Aylık, Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi
2023, Sayı 73

EDİTÖR

Alev KILIÇ

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Tutku DİLAVER

YAYIN SAHİBİ

Terazi Yayıncılık Adına
Hazel ÇAĞAN ELBİR

DİL EDITÖRÜ

Hülya ÖNALP

YAYIN / DANIŞMA KURULU

Soyadı Sırası İle

Prof. Dr. Seçil KARAL AKGÜN
(ODTÜ, Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Gül AKYILMAZ
(Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Hüseyin BAĞCI
(Orta Doğu Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Tolga BAŞAK
(Atatürk Üniversitesi)

Prof. Dr. Sadi ÇAYCI
(Başkent Üniversitesi)

Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK
(Yeni Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi)

Dr. Şükrü ELEKDAĞ
(E. Büyükelçi)

Prof. Dr. Edward J. ERICKSON
(Marine Corps University)

Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN
(Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Michael M. GUNTER
(Tennessee Tech University)

Prof. Dr. Birsen KARACA
(Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Justin MCCARTHY
(Louisville Üniversitesi)

Dr. Ayten MUSTAFAYEVA
(Azerbaycan İlimler Akademisi,
İnsan Hakları Enstitüsü)

Prof. Dr. Hüseyin PAZARCI
(Ankara Üniversitesi,
Emekli Öğretim Üyesi)

Jeremy SALT
(Bilkent Üniversitesi,
Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Mehmet SARAY
(Beykent Üniversitesi)

Dr. Bilal N. ŞİMŞİR
(E. Büyükelçi)

Dr. Pulat TACAR
(E. Büyükelçi)

Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN
(Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Ömer TURAN
(Orta Doğu Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Barış ÖZDAL
(Uludağ Üniversitesi)

Prof. Dr. Hikmet ÖZDEMİR
(Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Hakan YAVUZ
(University of Utah)

Ermeni Araştırmaları yılda iki kez yayımlanır. Yaygın Süreli Yayın.

Ermeni Araştırmaları hakemli bir dergidir. Ermeni Araştırmaları dergisi TÜBİTAK ULAKBİM tarafından taranmaktadır. Gönderilen yazılar ilk olarak yazı kurulunca bilimsel anlatım ve yazım kuralları yönünden incelenir. Daha sonra uygun bulunan yazılar, alanında bilimsel çalışmaları ile tanınmış iki ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrultusunda yazı yayımlanır ya da yayımlanmaz. Hakemlerin gizli tutulan raporları derginin arşivlerinde beş yıl süre ile tutulur.

AVRASYA BİR VAKFI (1993)

Yayın İdare Merkezi

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. şti.
Abidin Daver Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • **Faks:** 0 (312) 438 50 26

www.avim.org.tr

Baskı Tarihi: 31 Mayıs 2023

E-ISSN: 2687-3214

Sayfa Düzeni

Ruhi ALAGÖZ

Baskı:

Sonçağ Yayıncılık Matbaacılık
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No: 48/48-49 İskitler / ANKARA

Abone Sorumlusu

Hülya ÖNALP

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. şti.
Süleyman Nazif Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • **Faks:** 0 (312) 438 50 26

E-posta: teraziyayincilik@gmail.com

Yurtiçi Yıllık Abone Ücreti: 200 TL

Yurtdışı Yıllık Abone Ücreti: 30 €

Aşağıdaki banka/posta çeki hesap numaralarına ödeme yapabilirsiniz:
Terazi Yayıncılık, Garanti Bankası-Çankaya/ANKARA şubesi 181/6296007

Posta Çeki Hesabı: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221

IBAN No: TR960006200018100006296007

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları'nda yayımlanan yazılarda belirtilen olay ve fikirler sadece yazarına aittir. Yazı işleri müdürünü, yayın sahibini veya editörünü bağlamaz.

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden baskısı yapılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

İÇİNDEKİLER

(CONTENTS)

	Sayfa
Yazarlar	5
(Contributors)	
Editörün Notu	9
(Editorial Note)	
BAŞYAZI	11
(EDITORIAL)	
Olaylar ve Yorumlar.....	11
(Facts and Comments)	
Alev KILIÇ	
ARAŞTIRMA MAKALELERİ	53
(RESEARCH ARTICLES)	
Türkiye ve Ermenistan İlişkilerinde Çatışma Çözümü ve Uzlaşma Yaklaşımları, Yeni Öncelikler ve Çatışmanın Yönetilmesi.....	53
(Conflict Resolution and Reconciliation Approaches in Türkiye-Armenia Relations, New Priorities and Conflict Management)	
Ebru ÇOBAN ÖZTÜRK	
AGİT'in Dağlık Karabağ Sorunu'nun Çözümündeki Yetersizliğinin Analizi.....	71
(Analysis of the OSCE's Inadequacy in the Settlement of Nagorno-Karabakh Conflict)	
Sezgin KAYA - Barış ÖZDAL	
Zoya Pirzad'ın <i>Yek Ruz Mande Be 'İd-i Pak</i> (Paskalya'ya Bir Gün Kala) Adlı Eserinde İran Ermenileri.....	89
(Armenians of Iran in Zoya Pirzad's Work <i>Yek Ruz Mande Be 'İd-i Pak (One Day Left for Easter)</i>)	
Serpil YILDIRIM - Yıldız DEVECİ BOZKUŞ	
Selçukluların Kuruluş Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri.....	109
(The Relations Between Turks and Armenians During the Establishment Period of Seljuq)	
Gurban HÜSEYNOV	

Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'da Reform Çabalarına Rusya Engeli, 1912-1914.....	131
<i>(Russian Impediment to the Ottoman Reform Efforts in Eastern Anatolia, 1912-1914)</i>	
Erman ŞAHİN	
KİTAP TAHLİLİ	151
<i>(BOOK REVIEW)</i>	
Ermeni Geleneğinde Âdem ile Havva, Beşinci Yüzyıldan On yedinci Yüzyıla.....	151
<i>Adam and Eve in The Armenian Tradition, Fifth Through Seventeenth Centuries</i>	
F. Jale Gül ÇORUK	
YAZIM KURALLARI	158
<i>(STYLE SHEET)</i>	

Yazarlar

Alev KILIÇ

E. Büyükelçi Alev Kılıç, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinden 1968 yılında mezun olmuştur. 1969 yılında, Dışişleri Bakanlığı'na meslek memuru olarak girmiştir. Yugoslavya Federal Cumhuriyeti Türkiye Büyükelçisi (1996-1998), Avrupa Konseyi Daimi Temsilciliği'nde Daimi Temsilci, (1998-2002), Ekonomik İşler Müsteşar Yardımcısı, (2002-2004), İsviçre Türkiye Büyükelçisi (2004-2009), Meksika Türkiye Büyükelçisi (2009-2011) görevlerinde bulunmuştur. E. Büyükelçi Alev Kılıç, Dışişleri Bakanlığı'ndan 2011 yılında emekli olmuştur. 2013 yılından bu yana AVİM Başkanıdır.

Ebru Çoban ÖZTÜRK

Doç Dr. Ebru Çoban Öztürk 1976 yılında Ankara'da doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini aynı ilde tamamladı. Farklı bölümlerde birkaç yıl okuduktan sonra ODTÜ, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü'ne girdi ve 2000 yılında lisans diplomasını aldı. Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde önce yüksek lisans, 2007 yılında da doktora derecesi almaya hak kazandı. Çeşitli proje ve görevlerle çok sayıda ülkede bulundu. Çankaya Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde öğretim üyesidir.

Yıldız Deveci BOZKUŞ

Prof Dr. Yıldız Deveci Bozkuş, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi'nin Fars Dili ve Edebiyatı bölümündeki lisans eğitimini 2003 yılında tamamlamıştır. Fars Dili eğitiminin yanı sıra Ermenice üzerine de eğitim almıştır. Yüksek Lisansını 2006 yılında Ankara Üniversitesi Ermeni Dili ve Kültürü bölümünde tamamlamıştır. Doktora eğitimini 2011 yılında aynı üniversitenin bünyesinde bulunan İnkılap Tarihi Enstitüsünde "Parlamento Kararları Çerçevesinde Soykırım İddialarının Yabancı Basında Yeniden İnşası (1965-2007)" konulu tezi ile tamamlamıştır. Bozkuş, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Ermeni Dili ve Edebiyatı bölümünde Anabilim Dalı Başkanlığı görevinde bulunmuştur. 2021 yılından itibaren Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri fakültesinde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

— Serpil YILDIRIM —

Dr. Öğr. Üyesi Serpil Yıldırım, 1987 yılında Hatay'ın İskenderun ilçesinde doğdu. 2009 yılında Atatürk Üniversitesi Fars Dili ve Edebiyatı bölümünden mezun oldu. Lisansın hemen ardından aynı üniversitenin Fars Dili ve Edebiyatı bölümünde yüksek lisans eğitimine başladı ve 2012 yılında “Şahname’de Aşk Hikayeleri” başlıklı teziyle eğitimini tamamladı. 2012-2018 yılları arasında ise Kırıkkale- Ankara Üniversitesi ortak doktora programı kapsamında Fars Dili ve Edebiyatı alanında doktora eğitimini tamamladı. Şu an Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim dalında öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

— Barış ÖZDAL —

Prof. Dr. Barış Özdal, 1997 yılında Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası ilişkiler bölümünde lisans eğitimini bitirmiştir. 2000 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler bölümünde yüksek lisans, 2004 yılında Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası ilişkiler bölümünde doktora eğitimini tamamlamıştır. Özdal, Bursa Uludağ Üniversitesi Uluslararası İlişkiler bölümünde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Özdal aynı zamanda Diplomasi Araştırmaları Derneğinin başkanlığını yürütmektedir.

— Sezgin KAYA —

Doç. Dr. Sezgin Kaya Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası ilişkiler bölümünde lisans eğitimini 2000 yılında tamamladıktan sonra 2002 yılında Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler bölümünde yüksek lisans eğitimi almış, 2008 yılında aynı üniversitede doktorasını tamamlamıştır. Kaya, Bursa Uludağ Üniversitesi Uluslararası İlişkiler bölümünde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

— Gurban HUSEYNOV —

Dr. Gurban Huseynov, 4 Ağustos 1981 tarihinde Azerbaycan'ın Nahcivan kentinde doğdu. Sovyetler birliğinin dağılmasının ardından Türkiye ve Azerbaycan arasında sınırlar kaldırılınca üniversite eğitimi almak için Türkiye'ye geldi. Konya Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilgiler Öğretmenliği bölümünü bitirdikten sonra yine aynı üniversitede “V.V.

Barthold'un Hayatı, Eserleri ve Türk Tarihine Katkıları” konulu tezini savunarak yüksek lisans eğitimini tamamladı. Daha sonra Selçuk Üniversitesi Genel Türk Tarihi bölümünde “İlhanlılar döneminde Azerbaycan” başlıklı tezini savunarak doktor unvanı almıştır. Azerbaycan'ın Hocalı kentinde Ermeniler tarafından yapılan soykırımı anlatan Hocalı isimli tarihi romanı 2019 tarihinde yazarak Türkiye'de Hocalı Soykırımı'nın tanınmasına katkı sağlamıştır. Türk vatandaşı ile yaptığı evlilik sonrası Türk vatandaşlığına hak kazanmış ve hali hazırda Konya'da ikamet etmektedir.

— Erman ŞAHİN —

Dr. Erman Şahin bağımsız tarihçi olarak son dönem Osmanlı tarihi ve Osmanlı-Rus ilişkileri, Birinci Dünya Savaşı üzerine araştırmalar yürütmektedir. Bunlara ek olarak Ermeni Meselesi üzerinde yayınladığı makaleler mevcuttur. Osmanlı, Amerikan, İngiliz ve Rus arşivleri dahil olmak üzere çok sayıda arşivde araştırmalar yapmıştır.

EDİTÖRÜN NOTU

(EDITORIAL NOTE)

Değerli Okurlarımız,

Ermeni Araştırmaları dergisinin 73. sayısında bir başyazı, beş araştırma makalesi ve bir kitap incelemesi bulunmaktadır.

“Olaylar ve Yorumlar” başlıklı editoryal yazıda Alev Kılıç, Kasım 2022-Mayıs 2023 tarihleri arasında Ermenistan’daki iç gelişmeler, dış dinamikler, Kasım 2020 ateş-kes anlaşmasının üzerinden geçen yaklaşık iki buçuk yıla rağmen hala öngörülen barış anlaşmasının imzalanamamış olmasının nedenleri ve bu yönde süregelen girişimler ile Türkiye-Ermenistan arasındaki ilişkiler ve başlatılan normalleşme sürecindeki gelişmeler ele alınmaktadır. Aynı dönem içinde meydana gelen Ukrayna Savaşının yarattığı uluslararası konjonktürde Ermenistan’ın ikili tutumu ve bağlılıklarını değiştirme potansiyelinin Rusya için ciddi bir endişe kaynağı olduğu görülmektedir. İç politikada da benzer bir ikili yaklaşım sürdürülmüştür. Yönetim bir yandan barışçı ve liberal ilkeleri savunurken, diğer taraftan radikal ve terör geçmişi tescilli Taşnaksutyun-EDF güdümündeki, sayıca çok az ancak militan bir muhalefetin ve bunların Diasporadaki yönlendirici ve finansörlerinin etkinliklerini kendilerini engelleyen bahane olarak kullanılabilmiştir. Eçmiadzin Katolikosluğunun da muhalefet çizgisindeki eylem ve söylemi de kuşkusuz yönetimin hareket serbestisini kısıtlayan bir unsur olmuştur. Kılıç, tüm bu gelişmeleri ele almaktadır.

73. sayımızda yer alan ilk araştırma makalesi Ebru Çoban Öztürk’ün **“Türkiye ve Ermenistan İlişkilerinde Çatışma Çözümü ve Uzlaşma Yaklaşımları, Yeni Öncelikler ve Çatışmanın Yönetilmesi”** başlıklı çalışmasıdır. Öztürk, makalesinde sıcak çatışma veya toprak bölüşümü boyutlarını içermeyen ve aktif olmayan bir çatışma türü olarak Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkilerini incelemektedir. Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki çatışma çözümü ve uzlaşma süreci, çatışma çözümleri kuramlarından realist ve liberal politikalar çerçevesinde değerlendirilmiştir. Çatışma çözümü yerine çatışmanın yönetilmesi gibi realist paradigmalardan kullanılması da tartışılarak, diasporanın çatışma çözümlerindeki yeri incelenmiştir.

İkinci makale Barış Özdal ve Sezgin Kaya’nın **“AGİT’in Dağlık Karabağ Sorunu’nun Çözümündeki Yetersizliğinin Analizi”** başlıklı makalesidir.

Özdal ve Kaya bu çalışmalarında AGİT Minsk Grubu'nun Karabağ Sorununun barışçıl yöntemlerle çözümü konusundaki yetersizliğini, siyasi-kurumsal değerlendirmeler yerine kuramsal bir perspektif ile açıklanmışlardır. Bilindiği üzere 1992'de sıcak çatışmaya dönüşen Dağlık Karabağ Sorununu çözebilmek için AGİT bünyesinde oluşturulan Minsk Grubu, istenilen türden bir başarı elde edememiştir. Özdal ve Kaya AGİT'in bu başarısızlığının ardındaki nedenleri inceliklerle irdelemektedirler.

73. sayının üçüncü Makalesi Yıldız Deveci Bozkuş ve Serpil Yıldırım'ın **“Zoya Pirzad'ın *Yek Ruz Mande Be 'İd-i Pak* (Paskalya'ya Bir Gün Kala) Adlı Eserinde İran Ermenileri”** adlı çalışmalarıdır. Deveci Bozkuş ve Yıldırım, 1952'de İran'ın Abadan şehrinde, İran Ermenisi bir ailenin kızı olarak dünyaya gelen ve İran edebiyatının yaşayan önemli simalarından olan Zoya Pirzad'ın **“Paskalya'ya Bir Gün Kaldı”** isimli eseri üzerinden İran Ermenilerinin yaşamlarını değerlendirmektedirler.

Dördüncü araştırma makalesi Gurban Hüseyinov'un **“Selçukluların Kuruluş Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri”** başlıklı makalesidir. Hüseyinov, bu makalesinde literatürde daha az incelenen Selçuklu döneminde Ermeni-Türk ilişkilerine dair bir dönem incelemesi yapmaktadır. Günümüz Ermenistan'ının Anadolu'da bazı yerlerde hak iddia ettikleri ve bu iddiayı geçmişte tarihçilerin kullandığı haritalarda “Armenia” bölgesine dayandırdıkları bilinmektedir. Hüseyinov'un çalışmasındaki dikkat çekici noktalardan bir tanesi de bu konu hakkındadır. Hüseyinov tarihte “Armenia” kullanımının etnik bir ismi nitelemekten ziyade coğrafi bir tanımlama olduğundan, Armenia'nın Aramice “yukarı/yüksek ülke” anlamına geldiğinden bahsetmektedir. Hüseyinov'un literatür taraması olarak ortaya koyduğu çalışması Ermenilerin günümüzdeki iddialarını değerlendirmek açısından değerli bilgiler içermektedir.

73. sayımızda beşinci ve son araştırma makalesi Erman Şahin'in **“Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'da Reform Çabalarına Rusya Engeli, 1912-1914”** başlıklı makalesidir. Şahin, makalesinde Balkan Savaşları sonrasında imzalanan Yeniköy antlaşmasının Osmanlı'yı kırılğanlaştırmasından ve Taşnakların bu süreci bağımsızlık talepleri için uygun bir zemin olarak görmesinden bahsetmektedir. Şahin bu araştırmasında Rus, İngiliz ve Osmanlı Arşivlerinden yararlanmaktadır.

73. sayımızda bir adet kitap incelemesi bulunmaktadır. F. Jale Gül ÇORUK **“Ermeni Geleneğinde Âdem ile Havva, Beşinci Yüzyıldan On yedinci Yüzyıla”** isimli kitabı değerlendirmektedir.

Keyifli okumalar dileriz.

Yayın Geliş Tarihi: 23.05.2023

Yayına Kabul Tarihi: 28.05.2023

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Kılıç, Alev. "Olaylar ve Yorumlar." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 73 (2023): 11-52.

Başyazı

OLAYLAR VE YORUMLAR

(FACTS AND COMMENTS)

Alev KILIÇ*

Öz: *Bu incelemede Aralık 2022-Mayıs 2023 tarihleri arasında Ermenistan'daki iç gelişmeler, dış dinamikler, 2020 yılında cereyan eden savaşı sonlandıran Kasım 2020 ateş-kes anlaşmasının üzerinden geçen yaklaşık iki buçuk yıla rağmen hala öngörülen barış anlaşmasının imzalanamamış olmasının nedenleri ve bu yönde süregelen girişimler ile Türkiye-Ermenistan arasındaki ilişkiler ve başlatılan normalleşme sürecindeki gelişmeler ele alınmaktadır.*

Rusya'nın Ukrayna'ya karşı giriştiği savaşta öngördüğü hedeflere ulaşamaması, savaşın uzaması, Batı'nın aktif biçimde Ukrayna'yı desteklemesiyle savaşın uzun vadeli bir yıpratma savaşına dönüşmesi, dolayısıyla Rusya'nın askeri zafiyetinin de ortaya çıkması, Batı'nın Rusya'yı daha da zora sokmak ve zafiyetini pekiştirmek amacıyla Rusya'nın geleneksel olarak mutlak güdümünde olduğu bilinen Ermenistan üzerinden Güney Kafkaslarda yeni bir cephe açabilmek üzere Ermenistan-Azerbaycan barış sürecinde başat rol üstlenme girişimleri dönem içinde bölgeye damgasını vurmuştur. Batı'nın bu şekilde Rusya'yı bölgeden uzaklaştırma ve nüfuz alanı oluşturma olasılığı karşısında, Güney ve Doğu ulaşımını sağlayan hayati çıkarlarının bulunduğu ve yumuşak karnı olarak tanımlanan bu bölgeye yönelik gelişmeler Rusya tarafından kuşkusuz tehdit olarak algılanmıştır. Bu süreçte Ermenistan'ın ikili tutumu ve bağlılıklarını değiştirme potansiyeli Rusya için ciddi bir endişe kaynağı olmuştur.

* ORCID: 0000-0001-5180-2896
E. Büyükelçi, Avrasya İncelemeleri Merkezi Başkanı, akilic@avim.org.tr

Bölgenin Rusya-Batı rekabetinde yeni bir odak noktası haline gelmesinden rahatsızlık duymak bir yana, bu gelişmeyi avantaja dönüştürmek peşinde koşan Ermenistan, bölgede farklı hesapları ve çıkarları bulunan tarafları kullanarak savaş sonrası kayıplarını en aza indirmek, hatta yeni kazanımlar sağlamak amacıyla nihai barış anlaşması imzalanması sürecini sürüncemede bırakacak bir yaklaşımı benimsemiştir. Karabağ konusu ve sınırların tespiti başlıca uyumsuzluk unsuru olarak ön plana çıkmıştır.

İç politikada da benzer bir ikili yaklaşım sürdürülmüştür. Yönetim bir yandan barışçı ve liberal ilkeleri savunurken, diğer taraftan radikal ve terör geçmişi tescilli Taşnaksutyun-EDF güdümündeki, sayıca çok az ancak militan bir muhalefetin ve bunların Diasporadaki yönlendirici ve finansörlerinin etkinliklerini kendilerini engelleyen bahane olarak kullanılabilmiştir. Eçmiadzin Katolikosluğunun da muhalefet çizgisindeki eylem ve söylemi de kuşkusuz yönetimin hareket serbestisini kısıtlayan bir unsur olmuştur.

Türkiye ile ilişkiler normalleşme süreci içinde ilerlemeye devam etmiş, ancak iniş ve çıkışlar göstermiştir. Türkiye'deki 6 Şubat deprem felaketi Ermenistan'ın insani yardım girişimi, Türkiye'nin bu amaçla Alişan karayolu sınır kapısını açması, Ermenistan Dışişleri Bakanının ziyareti ile ileri ve dostça bir düzeye ulaşırken, Erivan'da radikal Ermeni milliyetçisi terörizmi kutsayan bir anıtın açılması gerçekte Türk ve Türkiye karşıtı hissiyat ve yaklaşımda hiçbir değişikliğin olmadığını bir kez daha göz önüne sermiştir. Ermenistan'ın bu genel hissiyat ve yaklaşımında Batı'dan ve dinsel dayanışmadan da destek, hatta teşvik gördüğü yadsınmamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Paşinyan, Mirzoyan, Lavrov, Blinken, Michelle, Scholz, Bono, Vardanyan, Laçın Koridoru, Zangezur Koridoru, Nemesis Anıtı

Abstract: *This article covers internal and international developments of Armenia, the background to why the peace agreement envisaged and outlined in the cease-fire agreement of November 2020 could not be realized in the two and half years that elapsed, how the current efforts proceed and relations between Türkiye and Armenia in the light of the normalization of relations process in the period of December 2022-May 2023.*

Russia's war against Ukraine failing in its aim of a quick victory, the prolongation of the war and its transformation into a war of attrition with the active and substantial support of the West has revealed the military deficiency of Russia. The West, seeking other means of pressing and further jeopardizing Russia, has seen the opportunity in approaching Armenia, an ally and

traditionally under very tight reins of Russia, to broker the peace agreement with Azerbaijan and eventually drive Russia away and to establish its own domain. Russia too has recognized this development as a threat in a region, seen as vital for its connectivity with the South and the East and considered to be its soft belly. Armenia's ambivalence and potential for shift of allegiances have become a serious concern for Russia.

The region becoming a new flash point in the West-Russia adversity has not caused discomfort in Armenia. To the contrary, Armenia appears to have seen an advantage in dealing with parties with varying interests and calculations in the region so as to minimize its losses in the 2020 war and possibly make new gains. This expectation has led to the procrastination of the formulation and signing of the peace agreement. Karabakh and the issue of the delimitation of the borders have come to the fore as major obstacles.

A similar duality is witnessed in internal politics. On the one hand advocating peaceful and liberal principles, the Armenian administration has found a passable excuse for restraint in those principles due to the activities and actions of the very small but vociferous opposition guided and directed by the radical Dashnaktsutyun-ARF party with a dark terrorism record and their sponsors and financiers in the Diaspora. The attitude and sermons of the Catholicosate of Etchmiadzin very much in line with the radical opposition has been another factor in restraining the administration.

Relations with Türkiye have moved within the framework of the normalization process, albeit experiencing sharp ups and downs. Armenia's humanitarian assistance following the earthquake disaster of 6 February in Türkiye, the opening of the border crossing for Armenian vehicles to this end, the visit of the Armenian Minister of Foreign Affairs to Ankara and to the disaster area have raised the hope for good-neighborly and compassionate relations. However, immediately after, the inauguration of a monument in the capital city of Yerevan consecrating radical Armenian nationalist terrorism has once again confirmed that there is no change in the anti-Turk or Türkiye sentiments and policies. It cannot be denied that these sentiments and policies enjoy the support, even encouragement of the West and religious solidarity.

Keywords: *Pashinyan, Mirzoyan, Lavrov, Blinken, Michelle, Sholz, Bono, Vardanyan, Lachin Corridor, Zangezur Corridor, Nemesis Monument*

1. Ermenistan'daki İç Gelişmeler

Azerbaycan'ın mutlak zaferiyle sonuçlanan 2020 Karabağ Savaşının yaralarının ve yarattığı bunalımın geride bırakılamaması, yeni bir başlangıç adımının bir an önce atılamaması genel bir bezginliğin ve karamsarlığın sürmesine neden olmuştur. İç politikanın ana gündem maddesini barış anlaşmasının koşulları oluşturmuş, muhalefetin tüm eleştirileri bu konuda yoğunlaşmıştır.

Eski Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan döneminde polis gücünü doğrudan kendisine bağlamak üzere lağvedilen İçişleri Bakanlığı 9 Ocak'ta yeniden kurulmuş ve bakan olarak Paşinyan'ın çocukluk arkadaşı Vahe Ghazaryan atanmıştır.¹ Bakanlığın yetki alanına emniyet teşkilatının yanı sıra, kurtarma ve göçmen işlemleri de eklenmiştir.

Muhalefeti oluşturan 35 milletvekilinin Nisan 2022'de başlattığı meclis oturumlarına katılmama boykotunun devam etmesine rağmen, meclis çoğunluğuna sahip iktidar partisi, yasa gereği bunların milletvekilliklerini düşürme yetkisini kullanmaktan kaçınmıştır.

19 Ocak'ta bir askeri barakada çıkan yangında on beş asker hayatını kaybetmiş, üçü ağır, yedi asker de yaralanmıştır.² Bu Ermenistan tarihinde, savaş dışı en büyük asker kaybı olmuştur. Askeri makamlar ve yönetim kamuoyunda ağır eleştirilere maruz kalmıştır.

Ermenistan'ın diaspora uzmanlarından devlet kurumlarında ve yönetimde yararlanmak üzere 2020 yılında başlattığı programın üçüncü toplantısı 6 Şubat'ta yapılmıştır. Başbakan Nikol Paşinyan'ın açılış konuşmasını yaptığı toplantıda Diaspora İşleri Yüksek Komiseri kaydedilen gelişmeleri anlatmış ve halen 24 değişik kurumda 50 uzmanın görevli olduğunu söylemiştir.³ 10 Mart'ta ise, "Gelecek Ermeni Toplantısı" adı altında Erivan'da ilk pan-Ermeni hemşeriler meclisi oturumu düzenlenmiştir. Yaklaşık iki yüz katılımcının yer aldığı toplantıda, "tarihi sorumluluk", "Ermenistan-Diaspora birliği", "artan nüfus" konuları görüşülmüştür.⁴

1 Siranush Ghazanchyan, Vahe Ghazaryan appointed Armenia's Minister of Interior," *Public Radio of Armenia*, 9 Ocak 2023, <https://en.armradio.am/2023/01/09/vahe-ghazaryan-appointed-armenias-minister-of-interior/>.

2 "Armenian soldiers die in fire blamed on heater lit with petrol," *BBC News*, 19 Ocak 2023, <https://www.bbc.com/news/world-europe-64329367>.

3 "We must make efforts to ensure efficiency and development. PM Pashinyan receives participants of "iGorts" program," *ArmenPress*, 6 Şubat 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1103473.html>.

4 Mane Babajanyan, "The Convention of the Future Armenian held in Yerevan," *The Armenian Weekly*, <https://armenianweekly.com/2023/03/15/the-convention-of-the-future-armenian-held-in-yerevan/>.

Yönetim Taşnaksutyun-Ermeni Devrimci Federasyonu (EDF) partisinin Fransa'daki gençlik kolu başkanı bir Ermeni militanınin daha ülkeye girişini Ocak ayında istenmeyen kişi olarak engellemiştir. Bu ülkeye girişi engellenen dördüncü EDF militanı olmuştur⁵. Ermenistan EDF partisi 6 Şubat'ta Erivan'da Uluslararası EDF Gençlik Konferansının açılışını yapmıştır. Konferansa 14 ülkeden 33 kuruluşun katıldığı belirtilmiştir. Bu ülkeler Ermenistan, Suriye, Lübnan, İran, Kanada, ABD, Yunanistan, Hollanda, İsveç, Fransa, Avustralya ve Güney Amerika ülkeleri olarak sıralanmıştır.

Bir ay sonra, 6 Mart'ta EDF 132'nci kuruluş yıldönümü kutlanmış, Batı Amerika Birleşik Devletleri Merkez Komitesinin düzenlediği ve radikal, hamasi Ermeni görüşlerinin dile getirildiği program Ermenistan televizyon kanallarından da naklen yayınlanmıştır. Keza Mart ayında Ermenistan'ın Başbakanına bağlı Diaspora Yüksek Komiseri ABD'nin Doğu bölgesinde Ermeni diaspora temsilcileri ile toplantılar yapmıştır. Temasları sonrasında yayınladığı basın açıklamalarında Yüksek Komiser "Ermeni davasını etkili biçimde savunabilmek için seçimle gelmiş Ermeni-Amerikalı yetkililer arasında iş birliği ihtiyacını" dile getirmiş ve "Diasporanın kaynaklarını Ermenistan'ı ve Artsakh'ı [Karabağ'daki sözde Ermeni devleti] desteklemek üzere daha etkili kullanabilmek için Diaspora içinde birlik ve işbirliği ihtiyacını görüştük" demiştir.⁶ Yüksek Komiserin ziyareti ve temasları EDF tarafından eleştirilmiştir.

Ermeni Apostolik Kilisesinin dört idari merkezinden biri olan Eçmiadzin Katolikosluğunun ruhani lideri Katolikos II. Karekin, 14 Şubat'ta bir gazeteye verdiği mülakatta yönetimle ilişkilerinin mesafeli ve münhasıran protokoller nitelikte olduğunu, aralarında anlaşmazlık bulunduğunu yadsımayacağını söylemiştir. II Karekin defalarca Paşinyan'ı ve yönetimi Türkiye'ye ve Azerbaycan'a tavizkar davranmakla suçlamış, istifasını istemiş, "Dağlık Karabağ Ermenilerinin kendi kaderlerini tayin hakkının müzakereye açık olmadığını" savunagelmıştır. Paşinyan ve hükümet üyeleri de Katolikosun yönettiği Noel ve Paskalya ayinlerine katılmayı boykot etmiş, Katolikosu resmi ve milli gün davetlerinden dışlamıştır. Katolikos bu görüş ve düşüncelerini 20 Nisan'da bir kez daha kamuoyuna duyurmuştur. Geçmişte yaptığı Paşinyan'a istifa çağrısının zamanla sınırlı olmadığını, ülkedeki durumun maalesef tehlikeli ve endişe verici olmaya devam ettiğini vurgulamıştır⁷.

5 "Armenian government continues anti-ARF policies toward ARF Youth," *The Armenian Weekly*, 29 Ocak 2023, <https://armenianweekly.com/2023/01/29/armenian-government-continues-anti-arf-policies-toward-arf-youth/>.

6 "Zareh Sinanyan fiddled his violin during visit to eastern US cities while Armenia, Artsakh burned," *The Armenian Weekly*, 11 Mart 2023, <https://armenianweekly.com/2023/03/11/zareh-sinanyan-fiddled-his-violin-during-visit-to-eastern-us-cities-while-armenia-artsakh-burned/>

7 "Catholics on demanding Armenia PM Pashinyan's resignation: Our fatherly exhortation not limited by time," *News.am*, 20 Nisan 2023, <https://news.am/eng/news/755831.html>.

ABD kuruluşu *Freedom House* Mart ayında yayınladığı yıllık dünyadaki özgürlüklerin durumu raporunda, Ermenistan'ın "kısmen özgür" statüsünde değişiklik yapmamış, ancak genel not düzeyinde indirimde bulunmuştur.

Ermenistan'da Ekim 2022'de yapılan nüfus sayımının sonuçları Mayıs başında açıklanmıştır. Daimî nüfus sayısı 2.928.914 olarak verilmiştir. Daimî nüfustan kasıt, daimî ikametgahı Ermenistan olan, yani halen mevcut olan veya sayımda geçici olarak bulunmayan nüfustur. Halihazır nüfusun ise 2.638.917 olduğu kaydedilmiştir. Bu sayı halen devamlı ikamet edenlerle geçici olarak bulunanları kapsamaktadır. Daha önceki nüfus sayımları 2001 ve 2011 yıllarında yapılmış, bu sayılar daimî ve halihazır olarak sırasıyla, 3.213.011-3.002.598 ve 3.018.854-2.871.771 olarak verilmiştir. 2022 yılında 25.000 Ermeni'nin vatandaşlık için başvurduğu, bu sayının 1991 yılından bu yana rekor teşkil ettiği, 2018-2021 yılları arasında yaklaşık 40.000 etnik Ermeni'nin vatandaşlık aldığı kaydedilmiştir.⁸

Ocak ayında açıklanan dış ticaret istatistiklerine göre, Ermenistan'ın ihracatı geçtiğimiz yıl %75,2 artış göstermiştir. Rusya 2 milyar 68 milyon 91 bin dolarla ilk sırada yer almıştır. Sırasıyla, BAE 479 milyon 220 bin dolarla ikinci, Çin 329 milyon 806 bin ile üçüncü gelmiştir. İhracatta en büyük sıçrama 211 kat artarak 4 milyon 757 bine ulaşan Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY) ile olmuştur. Yunanistan da 14 kat artarak 324 milyon dolar olmuştur. Diğer ülkeler arasında, Belarus, Kırgızistan, Litvanya, Gürcistan, İran, İngiltere ve Kore bulunmaktadır. İhracattaki en önemli kalemi 929 milyon 101 milyon dolar ile madenler oluşturmuştur. Diğer kalemleri, 885 milyon 319 bin ile kıymetli ve yarı kıymetli taşlar, 615 milyon dolar ile motorlu araçlar ve parçaları teşkil etmiştir.⁹

Ekonomiye ilişkin açıklanan, bağlantılı diğer bir veri de bütçedeki en büyük vergi gelirinin 360 milyon dolar ile Zangezur bakır işletmelerinden kaynaklanmasıdır. Bu Ermenistan bütçe gelirlerinin %7,5'ini oluşturmaktadır. Vergi gelirlerinde ikinci sırayı yaklaşık 110 milyon dolarla Rus Gazprom şirketi, üçüncü sırayı da 90 milyon dolarla tütün şirketi almıştır.

8 "Armenia's permanent population is 2,928,914, according to new census," *ArmenPress*, 2 Mayıs 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1110018.html#:~:text=Armenia's%20permanent%20population%20is%202%2C928%2C914%2C%20according%20to%20the%202022%20census.were%20released%20earlier%20this%20week.>

9 "Armenia's foreign trade turnover in January 2023 increased by 93.8% to nearly \$1.3 billion," *Arka News Agency*, 6 Mart 2023, http://arka.am/en/news/business/armenia_s_foreign_trade_turnover_in_january_2023_increased_by_93_8_to_nearly_1_3_billion/.

2018 yılında çevrecilerin protestoları üzerine kapatılan, bir Kanada firması tarafından işletilen Amulsar altın madeni ocaklarının tekrar işletmeye açılması 22 Şubat'ta kararlaştırılmıştır.¹⁰

Ukrayna savaşı nedeniyle on binlerce Rus vatandaşının paralarını Ermenistan bankalarına getirdiği, Merkez Bankası verilerine göre, bir yıl önce 865 milyon olan Rusya'dan para transferinin 2022 yılında toplam 3,5 milyar dolara ulaştığı, ABD'den transferlerin 670 milyon dolar ile ikinci sırada yer aldığı kaydedilmiştir.¹¹

Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası tarafından Ocak ayında yapılan açıklamada, Ermenistan özel sektörüne, KOBİ'lerde ve telekomünikasyon alanında kullanılmak üzere 117 milyon Avro verildiği belirtilmiştir.

2. Ermenistan-Azerbaycan Barış Anlaşması Süreci

İki ülke arasındaki savaş sona erdiren 2020 Moskova ateş-kes mutabakatının üzerinden iki buçuk yıl geçmesine rağmen barış anlaşması imzalanması aşamasına gelinememesi bölgedeki belirsizliği ve gerginliği artırmış, Ukrayna'daki savaşın da bir türevi haline gelerek, Rusya'ya karşı yeni bir cephe oluşturabilmek saiki de dahil olmak üzere, dış müdahalelere açık bir ortam yaratmıştır.

Azerbaycan savaş kazanımlarını pekiştirmek üzere barış anlaşması imzalanmasına öncelik verirken, Ermenistan Karabağ'da ve kısmen bununla da bağlantılı olarak tartışmalı sınırların belirlenmesinde kazanımlar elde edebilmek üzere, değişmekte olan siyasi şekillenme ve uluslararası destek beklentisiyle konuyu sürüncemede bırakmakta yarar görmüştür. Karabağ'da yaşayan Ermeni azınlığın statüsü ve Ermenistan'dan Karabağ'a ulaşım ve Laçın Koridoru konuları döneme damgasını vurmuştur.

Azerbaycan'ın sınır ötesi toprağı Nahçıvan'a Ermenistan üzerinden "Zangezur Koridoru" ile ulaşmasına Ermenistan'ın rasyonel olmayan iddia ve gerekçelerle itiraz etmesine karşılık Azerbaycan tepkisini, adım adım, benzer bir işlev gören Laçın Koridoru üzerinde gösterme yoluna gitmiştir. 12 Aralık'ta çevreci Azerbaycan sivil toplum temsilcileri bölgedeki maden ocaklarına itirazla yolu

10 Arshaluis Mgdesyan "Armenia restarts controversial gold mine," *Eurasianet*, 27 Şubat 2023, <https://eurasianet.org/armenia-restarts-controversial-gold-mine>.

11 "Russia-Ukraine war: 2022 witnesses a fourfold growth in money transfers from Russia to Armenia," *Ampop Media*, 27 Nisan 2023, <https://ampop.am/en/transfers-from-russia-to-armenia-increased-4-times/>.

kapatmıştır.¹² Başbakan Paşinyan yolun açık tutulmasının Rus Barış Gücü askerlerinin sorumluluğunda olduğunu beyan ederek gelişmeden Rusya'yı sorumlu tutmuştur. Daha da ileri giderek, eğer Rusya bunu sağlayamıyorsa, Karabağ'a uluslararası bir barış gücünün konuşlandırılması çağrısında bulunmuştur. Rusya Devlet Başkanlığı Sözcüsü, Azerbaycan'ın rızası olmadan Birleşmiş Milletlerin (BM) Karabağ'a ilave bir barış gücü gönderemeyeceğini kaydetmiştir¹³.

Ermenistan konuyu BM Güvenlik Konseyine taşımıştır. Burada ABD, Fransa ve Rusya yolun derhal açılmasını istemiştir. Ancak Güvenlik Konseyi üyeleri ortak bir karar metni üzerinde anlaşamamışlar, Fransa'nın hazırladığı taslak kabul görmemiştir.¹⁴ Ermenistan Dışişleri Bakanlığı, Rusya'nın karşı çıktığı Fransız diplomatik girişimlerine övgü yağdırmaktan kaçınmamıştır. Başbakan Paşinyan da Rusya'yı ve eski Sovyet müttefiklerini üyesi buldukları Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü (KGAÖ) çerçevesinde kendilerini desteklemedikleri için eleştirmiştir. Ermenistan 17 Ocak'ta, Karabağ yolunun kapatılması nedeniyle ortaya çıkan insani durumu görüşmek üzere Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı (AGİT) Daimi Konseyini özel bir toplantıya çağırması, Dışişleri Bakanı Ararat Mirzoyan burada Azerbaycan'ı etnik temizlik niyetiyle suçlamıştır¹⁵.

1 Ocak'ta Rusya Savunma Bakanlığı KGAÖ "Yıkılmaz Kardeşlik-2023" yıllık askeri tatbikatının Ermenistan'da yapılacağını açıklamıştır. Paşinyan 10 Ocak'ta düzenlediği basın toplantısında bu tatbikatın bu yıl Ermenistan'da yapılmasının uygun olmayacağını duyurmuştur. Toplantıda Paşinyan'a, örgüte yaptığı eleştiriler ışığında, Ermenistan'ın örgütten çıkma olasılığı sorulmuştur. Paşinyan bu soruya şu anlaşılmaz yanıtı vermiştir: "Ermenistan'ın örgütten ayrılacağını söyleyebilir miyiz? Belki de örgüt Ermenistan'dan ayrılacaktır. Bölgedeki mevcut durum örgütün Ermenistan'dan ayrılmasını çağırıyor mu?"¹⁶ Paşinyan aynı toplantıda anlaşılması zor bir başka söylemde daha bulunmuştur: "Azerbaycan, saldırganlığına gerekçe olarak, Rusya'nın ve

12 "Protests of Azerbaijani eco-activists continue on Khankandi-Lachin road?," *Report.az*, 9 Şubat 2023, <https://report.az/en/karabakh/protests-of-azerbaijani-eco-activists-continue-on-khankandi-lachin-road/>.

13 "UN mission on Lachin corridor only possible with consent of Azerbaijan, Armenia, says Russia," Anadolu Agency, 8 Şubat 2023, <https://www.aa.com.tr/en/europe/un-mission-on-lachin-corridor-only-possible-with-consent-of-azerbaijan-armenia-says-russia/2812026>.

14 "Despite 'Glimmer of Hope' in Armenia, Azerbaijan Conflict, Escalating Tensions Threaten to Derail Fragile Progress, Senior Official Tells Security Council," *United Nations*, 20 Aralık 2022, <https://press.un.org/en/2022/sc15154.doc.htm>

15 "Ararat Mirzoyan met with the US co-chair of the OSCE Minsk Group, Louis Bono," *Radar.am*, 18 Şubat 2023, <https://radar.am/en/news/politics-2553468329/>.

16 Joshua Kuchera, "Armenia refuses to host CSTO exercises," Eurasianet, 10 Ocak 2023, <https://eurasianet.org/armenia-refuses-to-host-csto-exercises>.

Ermenistan'ın kendisine karşı ortak hareket hazırlığı iddiasında bulunmaktadır. Bu durumda, Rusya sadece Ermenistan'ın güvenliğini garanti edememekle kalmıyor, Ermenistan için bir güvenlik tehdidi de oluşturuyor¹⁷". Ermenistan Dışişleri Bakanlığınca 10 Mart'ta yapılan açıklamada bu doğrultuda bir adım daha atılmış ve Ermenistan'ın KGAÖ içinde kendisine tahsisli Genel Sekreter Vekili kotasından vazgeçtiği duyurulmuştur.

Rusya karşıtı bir başka söylemi de Ermenistan Güvenlik Konseyi Sekreteri Armen Grigoryan başlatmış, Rusya'nın Ermenistan'ı Belarus ile "birlik devletine" katılması ve Azerbaycan'a Nahçıvan'a ulaşım için egemen bir koridor açılması için baskıda bulunduğu iddialarını kamuoyunda dile getirmiştir.¹⁸ Rusya Dışişleri Bakanlığı buna sert tepki göstermiş ve bu iddiaların kanıtlanmasını istemiştir¹⁹. Paşinyan burada da devreye girmiş ve kendilerine bu yönde resmi bir teklif gelmediğini, Grigoryan'ın muhtemelen gayri resmi temaslarında bazı işaretler aldığını, gerçeklerin de her zaman kanıtının bulunamayacağını söylemiştir. Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü 20 Ocak tarihli basın toplantısında bu iddia ve söylemlerin saçma sapan olduğunu alaycı bir dille yalanlamıştır.

Karabağ'daki duruma ilişkin dikkat çekici bir gözlem Ukrayna'dan gelmiştir. Başkanlık ofisinden bir yetkili, Karabağ'daki sözde Ermeni yönetiminin Rusya'nın bir kuklası olduğunu, konunun yanlış bilgilerle kriz haline getirildiğini, örneğin Karabağ'daki Ermeni nüfusun 120.000 olarak her vesileyle tekrarlandığını oysa bu sayının 40.000'den fazla olması ihtimali bulunmadığını, yani en iyimser hesaplama nüfusun üç misli fazla gösterildiğini, yönetime getirilen eski Rus oligarkı Ruben Vardanyan için hesaplanan nihai makamın Ermenistan Başbakanlığı olduğunu ileri sürmüştür²⁰.

Ermenistan'ın görevinden istifa edip ülke dışına çıkan eski Cumhurbaşkanı Armen Sarkisyan'ın ABD'de yayınlanan *Time* dergisinde 12 Ocak'ta Karabağ'ın Ermeni toprağı olduğunu işleyen bir makalesi yayınlanmıştır²¹. Burada dikkat çeken makalenin içeriği değil, Paşinyan'ın istifa baskısı altında

17 Kuchera, "Armenia refuses to host CSTO exercises."

18 "Armenia 'Forced To Join Russia-Belarus Union'," Azatutyun, 27 Aralık 2022, <https://www.azatutyun.am/a/32195524.html>.

19 "Kremlin slams 'provocative' Armenian claims about 'being forced to' join Russia-Belarus union state," Anadolu Agency, 27 Aralık 2022, <https://www.aa.com.tr/en/world/kremlin-slams-provocative-armenian-claims-about-being-forced-to-join-russia-belarus-union-state/2774043>.

20 Joshua Kuchera, "Ukrainian officials support Azerbaijan in blockade of Karabakh," Eurasianet, 25 January 2023, <https://eurasianet.org/ukrainian-officials-support-azerbaijan-in-blockade-of-karabakh>.

21 Armen Sarkissian, "The Humanitarian Crisis in Nagorno-Karabakh Is a Textbook Example of Ethnic Cleansing," *Time*, 12 Ocak 2023, <https://time.com/6246850/armenia-azerbaijan-nagorno-karabakh-lachin-corridor/>.

olduğu ve Vardanyan'ın adının geçtiği bir dönemde alternatif bir isim olarak hatırlatılmasıdır.

Ermenistan yönetiminin Karabağ'daki duruma ilişkin söylemleri ile eylemleri arasındaki çelişki Ermenistan Dışişleri Bakanının 14 Ocak'ta "Artsakh'a" yeni atanan "dışişleri bakanı" ile resmen görüşmesi ve yeni görevinde kutlaması ile bir kez daha yinelenmiştir.

Avrupa Birliği (AB) 23 Ocak'ta, 20 Ekim'de başlayan görevi 19 Aralık'ta sona eren 40 kişilik sivil gözlemci heyetinin yerine, Ermenistan hükümetinin talebi üzerine, içinde 30 polisin de yer alacağı, yüz kişiden oluşan yeni bir gözlemci heyeti gönderme kararı almıştır.²² Heyetin görev süresinin iki yıl olması ve 20 Şubat'ta başlaması öngörülmüştür. Heyetin başkanlığını bir Alman Federal Polis yetkilisinin yapacağı duyurulmuştur. Almanya'nın ayrıca 15 polis ve sivil personel vereceği belirtilmiştir. Almanya'nın bölgeye aktif ilgi duymaya başladığı Alman hükümetinin bu konuda yaptığı resmî açıklama ile resmen belirginleşmiştir.

Azerbaycan ve Rusya, AB'nin bu girişiminden duydukları memnuniyetsizliklerini ifade etmiştir. Rusya bu girişimi Rusya'nın barış çabalarını baltalayıcı bir hareket ve AB'nin bölgede nüfuz kurma hevesi olarak nitelendirmiştir. Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov bir alternatif olarak KGAÖ heyetinin görevlendirilmesini önermiştir. Ermenistan bu öneriye resmen olumsuz bir yanıt vermemekle beraber, mesafeli davranmıştır. Bu çerçevede Paşinyan, AB'den farklı olarak, KGAÖ'nün üyesi Ermenistan'ın mevcut sınırlarını tanımadığını ileri sürmüştür.

Paşinyan, 16 Şubat'ta yaptığı bir açıklamada Azerbaycan'a barış anlaşmasına ilişkin yeni bazı öneriler sunduklarını söylemiş, ancak bunların içeriğine ve Azerbaycan'ın Mart 2022'de teklif ettiği esaslarla ne ölçüde uyumlu olduğuna değinmemiştir. Ermenistan Güvenlik Konseyi Sekreteri Grigoryan'ın bu kapsamda ifade ettiği, barış anlaşmasında mutlaka Karabağ konusunun ele alınması ve Karabağ Ermenilerinin "uluslararası bir mekanizma" çerçevesinde Azerbaycan ile doğrudan müzakere süreci başlatması önerisi Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı tarafından şiddetle reddedilmiş, Ermenistan'ın hala Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü kabullenemediği ifade edilmiştir. Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı sözcüsü, Karabağ'da yaşayan Ermenilerin Azerbaycan vatandaşı olduklarını vurgulamıştır. Diğer taraftan, Azerbaycan yetkilileri Şubat sonu ve Mart başında Karabağ Ermenilerinin temsilcileri ile

22 Arshaluis Mgdesyanyan, "EU approves new monitoring mission for Armenia, over Russian and Azerbaijani objections," Eurasianet, 25 Ocak 2023, <https://eurasianet.org/eu-approves-new-monitoring-mission-for-armenia-over-russian-and-azerbaijani-objections>.

iki kez Karabağ'da Rus Barış Gücü karargahında bir araya gelerek görüşmüştür.²³ Ancak tarafların görüşmelerin içeriğine ilişkin açıklamaları karşılıklı olarak reddedilmiştir. 5 Mart sabahı ise bölgede bir çatışma yaşanmış, üç Karabağlı Ermeni polis ve iki Azerbaycan askeri hayatlarını kaybetmiştir. Azerbaycan'ın Karabağ Ermenilerine yeni bir toplantının Bakü'de yapılması çağrısına 28 Mart'ta Ermeni temsilcilerden olumsuz yanıt gelmiştir. Neden olarak, toplantının yeri, gündemi ve zamanlaması gösterilmiştir.

16 Mart'ta Paşinyan Azerbaycan'dan barış anlaşmasına ilişkin yeni öneriler aldıklarını duyurmuş, bu şekilde taslak bir anlaşma metninde dördüncü tur görüşmelere başladıklarını belirtmiştir. Ermenistan Dışişleri Bakanı 24 Mart'ta bir Mısır haber ajansına verdiği mülakatta, Ermenistan'ın barış anlaşmasına ilişkin talepleri konusunda şunları ifade etmiştir: *devlet sınırlarının tespitinin ana unsurlarının belirlenmesi, askeri birliklerin sınırdan geri çekilmesi ve sınırda askerden arındırılmış bölge oluşturulması, verilen sözlerin yerine getirilmesini sağlamak üzere bir mekanizma kurulması, Karabağ'daki Ermenilerin haklarını ve güvenliğini sağlayacak uluslararası bir mekanizma kurulması.*²⁴

Mart ayında bölgeyi ziyaret eden AB Güney Kafkaslar ve Gürcistan Krizi Özel Temsilcisi Toivo Klaar'ın Bakü'de verdiği bir mülakat Ermenistan'da ciddi rahatsızlık yaratmıştır. Klaar mülakatında şunları belirtmiştir:

“Saydamlık tamamen meşrudur. Laçın Koridorunda ne nakledildiğinin açık olması, saydamlık meşrudur. Biz de Laçın Koridorundan, gerginliği artıracak, askeri amaçlarla veya yasa dışı amaçla mal taşınmasını istemeyiz... Ermenistan'ın görüşüne katılıyorum. Laçın ve Zangezur iki ayrı konudur. Bunlar 2020 mutabakatında ayrı maddelerde yer almıştır. Ancak sonunda her ikisi de görüşmeye, müzakereye açıktır” demiştir. Azerbaycan'ın bu konudaki görüşü açıktır ve en üst düzeyde defalarca ifade edilmiştir: “Eğer Ermenistan Azerbaycan ana topraktan sınır ötesi Nahçıvan'a serbest geçiş tanımak istemiyorsa, o zaman hem Zangezur Koridorunda Ermenistan tarafında hem de benzer şekilde Laçın yolunda Azerbaycan tarafında kontrol noktaları kurulabilir²⁵”.

23 Burç Eruygur, “Azerbaijan invites representatives of Karabakh Armenians for 2nd round of talks,” *Anadolu Agency*, 13 Mart 2023, <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/azerbaijan-invites-representatives-of-karabakh-armenians-for-2nd-round-of-talks/2844376>.

24 “FM briefs Egypt media on details of Armenia proposals forwarded to Azerbaijan,” *news.am*, 23 Mart 2023, <https://news.am/eng/news/751288.html>.

25 “Toivo Klaar: We can have peace between Armenia and Azerbaijan -INTERVIEW,” *APA*, 8 Mart 2023, <https://apa.az/en/foreign-policy/toivo-klaar-we-can-have-peace-between-armenia-and-azerbaijan-interview-398159>.

BM Uluslararası Adalet Divanı 22 Şubat'ta açıkladığı kararda, Ermenistan'ın başvurusu doğrultusunda, Azerbaycan'ın Ermenistan ile Karabağ'ı bağlayan tek yol üzerinde engelsiz trafik akımını sağlamasını istemiştir. Azerbaycan'ın yolun açılması için girişte kontrol noktası kurulması girişimine Ermenistan'ın yanı sıra Rusya da karşı çıkmıştır.

Karabağ'daki sözde Ermeni yönetiminin ikinci sorumlu mevkiine Kasım ayında atanan Vardanyan, bu görevde dört ayını tamamlayamadan, 23 Şubat'ta görevinden alınmıştır. Vardanyan Rusya'ya geri dönmeyeceğini, Karabağ'da mücadelesini kişisel olarak sürdüreceğini duyurmuştur²⁶.

Ermenistan Dışişleri Bakanı Mirzoyan 22 Mart'ta, Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov'un 23 Aralık için yaptığı ancak Ermenistan'ın tavır koyması nedeniyle gerçekleşmeyen üçlü görüşme çağrısını bu kez olumlu karşıladığını ve bu görüşmenin yakında yapılabileceğini bildirmiştir.²⁷ Aynı tarihte ABD Dışişleri Bakanı Antony Blinken Ermenistan ve Azerbaycan Dışişleri Bakanları ile telefon görüşmesi yapmış, daha sonra ortaya çıktığı üzere, muhataplarını üçlü görüşme için ABD'ye davet etmiştir²⁸. Rusya Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü 12 Nisan'da yaptığı açıklamada Azerbaycan ve Ermenistan'ın barış anlaşması görüşmeleri için Moskova'ya gelmeyi kabul ettiklerini, toplantının kesin tarihinin bilahare duyurulacağını bildirmiştir.

11 Nisan'da Ermenistan-Azerbaycan kuvvetleri arasında, karşılıklı kayıpların verildiği sınırlı yeni bir çatışma çıkmıştır.²⁹ 23 Nisan'da Azerbaycan tek taraflı olarak Laçın Yolu girişine bir kontrol noktası kurmuştur.³⁰ Ermenistan Başbakanı bu gelişme üzerine, bir kez daha ivedilikle uluslararası bir denetleme misyonunun bölgede konuşlandırılması çağrısında bulunmuştur. ABD, AB, Fransa ve Rusya Azerbaycan'ın tek taraflı girişimini kınamıştır.

Başbakan Paşinyan 18 Nisan'da Parlamentoda yaptığı konuşmada, Karabağ konusunda bir süredir dolaylı olarak dile getirdiği görüşünü daha açıkça ifade

26 "Vardanyan was not fired at Aliyev's request": opinion from Yerevan," *Jam-News*, 23 Şubat 2023, <https://jam-news.net/dismissal-of-ruben-wardanyan/>.

27 "Mirzoyan-Lavrov meeting in Moscow," *Jam News*, 21 Mart 2023, <https://jam-news.net/meeting-of-lavrov-and-mirzoya-in-moscow/>.

28 "Secretary Blinken's Call with Azerbaijani President Aliyev," US Department of State, 21 Mart 2023, <https://www.state.gov/secretary-blinkens-call-with-azerbaijani-president-aliyev-11/>; "Secretary Blinken's Call with Armenian Prime Minister Pashinyan," US Department of States, 20 Mart 2023, <https://www.state.gov/secretary-blinkens-call-with-armenian-prime-minister-pashinyan-12/>.

29 "Azerbaycan-Ermenistan sınırında çatışma: 3 Azeri asker şehit," *NTV*, 11 Nisan 2023, https://www.ntv.com.tr/dunya/azerbaycan-ermenistan-sinirinda-catisma-3-azeri-asker-sehit,Gz_oG6jTI0uP2HeEQz34AQ.

30 "Azerbaijan sets up checkpoints on the Lachin corridor," *EIU*, 27 Nisan 2023, <https://www.eiu.com/n/azerbaijan-sets-up-checkpoints-on-the-lachin-corridor/>.

etmiş, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü kayıtsız şartsız tanıdıklarını ve Azerbaycan ile bu anlayışla barış anlaşması imzalamaya hazır olduklarını resmen beyan etmiştir. Paşinyan Azerbaycan'ın da aynı şekilde Ermenistan'ın Sovyetler Birliği dönemindeki sınırlar içinde 29.800 kilometrekarelik toprak bütünlüğünü tanınması gerektiğini belirtmiştir³¹ (Ermenistan 1990'lardan sonra 75 kilometrekarelik toprağının Azerbaycan tarafında kaldığını, ayrıca 2021 ve 2022 yıllarında da 150 kilometrekarelik toprağının işgale uğradığını iddia etmekte, buna karşılık Azerbaycan da sınırda ve sınır ötesinde çok sayıda köyün Ermeni işgali altında olduğunu ileri sürmektedir). Muhalefetten Karabağ'dan vazgeçildiği söylemiyle gelen eleştiri ve tepkilere karşı, eski yönetimin kabul ettiği Madrid İlkeleri ile zaten bu anlayışı benimsediğini ileri sürmüş, bu ifade de yeni eleştiri ve ithamlara yol açmıştır. Katolikos II. Karekin de 20 Nisan'da basına verdiği bir demeçte, "Artsakh'ın [Karabağ'daki sözde Ermeni devleti] Azerbaycan'ın bir parçası olmasını düşünemiyorum" demiştir. Konunun Ermenistan halkı için en büyük endişe kaynağı olduğunu ifade eden Katolikos, "Artsakh halkının" özgürce ve bağımsız yaşaması bedeli ne olursa olsun korunmalıdır tahrikinden de kaçınmamıştır.

30 Nisan'da Ermenistan ve Azerbaycan Dışişleri Bakanlıklarınca, tarafların ABD Dışişleri Bakanı ile Vaşinton'da üçlü görüşme için bir araya geleceği bildirilmiştir. Dört gün süreceği bildirilen görüşmeler 1 Mayıs'ta başlamıştır. İlk gün ABD Dışişleri Bakanı Ermenistan ve Azerbaycanlı muhataplarıyla ayrı ayrı görüşmüş, daha sonra üçlü toplanılmış, ilerleyen günlerde Ermeni ve Azerbaycanlı bakanlar ikili, daha sonra tekrar üçlü görüşmüşlerdir. ABD Dışişleri Bakanı Blinken görüşmelerin olumlu geçtiğini ve sonuçtan ümitli olduğunu vurgulamıştır. ABD Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü de bu iyimserliği tekrarlamıştır. Toplantının sona ermesini takiben Blinken görüşmelerde kayda değer ilerleme kaydedildiğini yazılı bir basın açıklaması ile de duyurmuştur.³² Diğer taraftan, Paşinyan Çekya'da bulunduğu sırada verdiği bir mülakatta 5 Mayıs'ta, Azerbaycan ile aralarındaki temel görüş ayrılıklarının sadece Karabağ değil, sınırlar ve güvenlik garantileri konularını da devam ettiğini, dolayısıyla Vaşington'da kaydedilen gelişmenin "minimal" olduğunu söylemiştir³³.

31 "Armenia ready to recognize Azerbaijan's 86,600 km2 territorial integrity which includes Nagorno Karabakh – Pashinyan," ArmenPress, 22 Mayıs 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1111461.html>.

32 "Secretary Antony J. Blinken at the Bilateral Peace Negotiation Closing Session with Armenian Foreign Minister Ararat Mirzoyan and Azerbaijani Foreign Minister Jeyhun Bayramov," US Department of State, 4 Mayıs 2023, <https://www.state.gov/secretary-antony-j-blinken-at-the-bilateral-peace-negotiation-closing-session-with-armenian-foreign-minister-ararat-mirzoyan-and-azerbaijani-foreign-minister-jeyhun-bayramov/>.

33 "Azerbaijani MFA comments on Pashinyan's claims voiced in Czechia," APA.az 4 Mayıs 2023, <https://apa.az/en/foreign-policy/azerbaijani-mfa-comments-on-pashinyans-claims-voiced-in-czechia-402526>.

Vaşington görüşmeleri Moskova’da yapılması öngörülen üçlü görüşmenin önüne geçmiş, bu durum Rusya’nın tepkisine neden olmuştur. Rusya Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü ABD ve Fransa’nın dürüst arabuluculuk yapamayacaklarını, gerçek niyetlerinin siyasi ve Rusya’nın çabalarını baltalamak olduğunu beyan etmiştir. Rusya Devlet Başkanlığı Sözcüsü de 2 Mayıs’ta aynı doğrultuda görüş belirtmiş, iki ülke arasında bir anlaşmanın ancak Rusya’nın aracılığıyla sağlanan 2020 ateş-kes anlaşmasının uygulanması ile mümkün olduğunu söylemiştir.³⁴

Tarafların bir sonraki görüşme yerinin Moskova olması beklenirken, 8 Mayıs’ta yapılan bir açıklama ile, AB Konsey Başkanı Charles Michel’in iki ülke liderini 14 Mayıs’ta Brüksel’e davet ettiği duyurulmuştur. Ermenistan Dışişleri Bakanlığında 10 Mayıs’ta yapılan bir açıklamada Ermenistan ve Azerbaycan Dışişleri Bakanlarının da Rusya’nın ev sahipliğinde 19 Mayıs’ta Moskova’da görüşecekleri bildirilmiştir. Bu husus 17 Mayıs’ta Rusya Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü tarafından da teyit edilmiştir. Sözcü basın toplantısında, bakanların ikili ve üçlü görüşmelerde bulunacağını söylemiştir. ABD Dışişleri Bakanlığında yapılan bir açıklamada Blinken’in 11 Mayıs’ta Michel ile görüştüğü ve 14 Mayıs toplantısında taraflara destek konusunu ele aldıkları belirtilmiştir.

Brüksel üçlü zirvesinin hazırlıklarını ve ön çalışmalarını yapmak üzere, gölgedeki müzakereci olarak bilinen Ermenistan Güvenlik Konseyi Sekreteri Grigoryan, Azerbaycanlı muhabatı Hikmet Hacıyev ile temas kurmak üzere 12 Mayıs’ta Brüksel’e gitmiştir.

14 Mayıs Brüksel üçlü zirvesinden esasa ilişkin somut kararlar çıkmıştır. Taraflar şüpheye yer bırakmayacak açıklıkla birbirlerinin 29.800 ve 86.600 kilometrekarelik toprak bütünlüklerini 1991 Alma-Ata Bildirisi sınırları çerçevesinde tanıdıklarını teyit etmiştir. Bu alan Karabağ’ı da kapsamakta, Ermenistan isim vermeden Karabağ’ın Azerbaycan toprağı olduğunu ilk kez kabul etmektedir. Ancak sorunun diğer bölümü, oradaki Ermeni halkın hakları ve ayrıcalıkları konusuna değinilmemektedir.³⁵

AB Konsey Başkanı görüşmeler sonunda aşağıdaki yazılı açıklamayı yapmıştır:

34 “Peskov comments on Armenian-Azerbaijani talks in the US,” Mediamax, 2 Mayıs 2023, <https://mediamax.am/en/news/foreignpolicy/51161/>.

35 “Press remarks by President Charles Michel following the trilateral meeting with President Aliyev of Azerbaijan and Prime Minister Pashinyan of Armenia,” European Council Council of EU, 14 Mayıs 2023, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/05/14/press-remarks-by-president-charles-michel-following-the-trilateral-meeting-with-president-aliyev-of-azerbaijan-and-prime-minister-pashinyan-of-armenia/>.

“Cumhurbaşkanı Aliyev ve Başbakan Pashinyan’ı bugün Brüksel’de beşinci kez ağırlamaktan memnuniyet duydum. Görüş alışverişlerimiz samimi, açık ve sonuç odaklı oldu. Görüşmelerimiz Ermenistan-Azerbaycan normalleşmesi yolunda kaydedilen ilerlemeye odaklandı. Liderler barış içinde bir Güney Kafkasya için ortak bir iradeyi paylaştılar. Bu yöndeki çabalarını takdirle karşılıyorum. Birlikte gündemimizdeki tüm konuları gözden geçirdik.

Barış anlaşması konusunda ABD’de gerçekleştirilen son olumlu görüşmelerin ardından, Ermenistan ve Azerbaycan arasında kapsamlı bir barış anlaşmasının imzalanması yönünde kararlı adımlar atılması için ivme korunmalıdır.

Sınır konularında, sınırın belirlenmesine ilişkin ilerleme ve sonraki adımlar gözden geçirilmiştir. Bu bağlamda liderler, sınır konularına ilişkin ikili görüşmelerin yeniden başlatılması hususunda mutabık kaldılar. Liderler, Ermenistan (29,800 km²) ve Azerbaycan’ın (86,600 km²) toprak bütünlüğünü tanıyan 1991 tarihli Almatı Mutabakatı’na olan kesin bağlılıklarını teyit ettiler. Sınırın nihai aşamada belirlenmesi müzakereler yoluyla kararlaştırılacaktır.

Bağlantısallık konusunda taraflar, bölgedeki ulaşım ve ekonomik bağlantıların önündeki engellerin kaldırılmasına yönelik görüşmelerinde net bir ilerleme kaydetmişlerdir. Bu konudaki pozisyonlar, özellikle de Nahçıvan’a ve Nahçıvan üzerinden demiryolu bağlantılarının yeniden açılması konusunda birbirine çok yaklaşmıştır. İki tarafın ilgili heyetleri, demiryolu bağlantılarının açılmasına ilişkin usuller ve gerekli inşaat işleri ile somut bir takvim üzerinde prensip anlaşmasına varmakla görevlendirilmiştir. Ayrıca, bu çalışmanın desteklenmesinde Dünya Gümrük Örgütü’nün desteğinden yararlanma konusunda da mutabık kalmışlardır.

İnsani konularla ilgili olarak, önümüzdeki haftalarda daha fazla tutuklunun serbest bırakılacağı hususunda mutabakat sağlanmıştır. Ayrıca, sadece kaybolan ve diğer tarafa geçen askerlerin hızlı bir prosedürle serbest bırakılmaya devam edeceğine dair karşılıklı anlayışın korunması gerektiğini vurguladım. Ayrıca, kayıp kişilerin akıbetinin ele alınması ve mayınların temizlenmesine ilişkin çalışmaların hızlandırılmasının önemi üzerinde durduk.

Önceden Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi’nde yaşayan Ermenilerin hakları ve güvenlikleri konusunda görüş alışverişlerimizi sürdürdük. Azerbaycan’ı, uluslararası toplumla yakın işbirliği içerisinde, bu nüfusun haklarının ve güvenliğinin garanti altına alınması amacıyla

olumlu bir gündem geliştirmeye teşvik ettim. Ayrıca, Bakü ile bu nüfus arasında açık ve yapıcı bir diyaloga duyulan ihtiyacı da dile getirdim.

Düşmanca söylemlerden kaçınmanın, iyi niyetle hareket etmenin ve karşılıklı olarak kabul edilebilir çözümlere ulaşmak için liderlik gösterilmesinin önemli olduğuna inanıyorum.

AB'nin gizli bir gündemi yoktur. Tek amacımız Ermenistan ve Azerbaycan'ın kapsamlı ve adil bir barışa ulaşmalarına yardımcı olmaktır. Ortak çabalarına katkıda bulunmaya hazırız. Brüksel toplantılarının gereken sıklıkta yapılması konusunda mutabık kaldık. Liderler Temmuz ayında Brüksel'de tekrar bir araya gelecekler. Daha önce kamuoyuna duyurulduğu üzere, Fransa Cumhurbaşkanı Macron ve Almanya Şansölyesi Scholz ile birlikte Kışinev'de düzenlenecek olan 2. Avrupa Siyasi Topluluğu Zirvesi marjında çok yakın bir gelecekte tekrar bir araya geleceğiz. Ayrıca, liderleri Ekim ayında Granada'da düzenlenecek olan üçüncü EPC Zirvesi marjında da böyle bir toplantıya davet etmeyi planlıyorum.”

AB Konsey Başkanı görüşmelerin devamlılığı konusunda da bir yol haritası çizmiştir. Buna göre, iki liderin gelecek görüşmesi 1 Haziran'da Kışinev'de Avrupa Siyasi Toplumu ikinci toplantısı vesilesiyle üçlü ve daha sonra Fransa ve Almanya liderlerinin de katılımıyla beşli olarak yapılacaktır. Daha sonraki toplantının da Ekim ayında Granada'da yapılacak Avrupa Siyasi Toplumu toplantısında yapılması öngörülmektedir. Ermenistan bu önerileri kabul etmiş, Azerbaycan ise beşli toplantı hakkında karar vermediğini açıklamıştır.

Rusya bu gelişmeleri endişe ile izlemiş, memnuniyetsizliğini ve rahatsızlığını muhtelif vesilelerle defalarca açıklamıştır. Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov 17 Mayıs'ta bir Rus TV kanalında yaptığı konuşmada, ABD'yi ve Batılı müttefiklerini “Rusya'yı Ermenistan'dan atma” hesapları içinde Ermenistan'a baskıda bulunmakla suçlamış, Ermenistan'a “bize gelin, Rusları topraklarınızdan atın, Rus askeri üslerini ve sınır muhafızlarını da çıkarın, Amerika güvenliğinizi sağlayacaktır” dedikleri hususunda bilgileri bulunduğunu, Batının siyasetinin açıkça tahrik olduğunu ileri sürmüştür.³⁶

Ermenistan ve Azerbaycan Dışişleri Bakanları Rusya Dışişleri Bakanının davetine icabetle, 19 Mayıs'ta Moskova'da bir araya gelmiştir. Rusya Dışişleri Bakanı önce her iki bakanla ayrı ayrı, daha sonra üçlü olarak görüşmüş, bunu

36 “Sergey Lavrov: US ‘advises’ Armenia to drive away Russian military base, border guards,” News.am, 17 Mayıs 2023, <https://news.am/eng/news/760347.html>.

takiben Ermenistan ve Azerbaycan bakanları ikili olarak görüşmeyi sürdürmüştür. Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov üçlü görüşmeden sonra basına yaptığı açıklamada şunları söylemiştir³⁷:

“Esas olan barış anlaşmasıdır. Tarafların bu konuda uzlaşmaya varması gereken temel farklılıklar, sınırların tespiti, ulaşım ve ekonomik bağların açılması ve hem Karabağ hem Ermenistan-Azerbaycan sınırında genel olarak güvenlik durumudur. Bu konular halledilmeden barış anlaşmasında somut gelişmeler kaydedilmesi zordur. Ancak, bugün ele aldığımız birçok madde üzerinde iki tarafın anlayışını ortak bir görüşe yakınlaştırdık. Bunun olumlu bir sonuca ulaşmasını ümit ediyoruz. Taraflar şu anda nihai bir anlaşmaya çok çok yakınlardır”.

Lavrov, ulaşım bağlantılarının pratik çözümlerini ele almak üzere bir Rus-Ermeni-Azerbaycan görev gücünün, uzun bir aradan sonra, gelecek hafta bir araya geleceğini duyurmuştur. Lavrov ayrıca, sınır tespiti ve çizimi için ayrı bir Ermenistan-Azerbaycan çalışma grubunun Rusya'nın desteği ile çalışmalarına yakında başlayacağını bildirmiştir.

Üçlü Dışişleri Bakanları görüşmesi sonrası Moskova'dan duyurulan son bir gelişme, Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in daveti uyarınca Ermenistan ve Azerbaycan liderlerinin 25 Mayıs'ta Moskova'da üçlü bir zirve görüşmesi yapmayı kabul etmeleri olmuştur.

3. Ermenistan'ın Dış İlişkileri

Döneme damgasını vuran gelişme, Rusya'nın Ukrayna savaşının ortaya çıkardığı zafiyetinden ve Batı'dan dışlanma olgusundan istifade ederek ve Batı'nın da Güney Kafkaslarda Rusya'yı daha da sıkıştıracak girişimlerinden cesaret alarak, Ermenistan'ın siyaseten Rusya'dan uzaklaşma ve başta ABD olmak üzere Batı ile daha yakın ilişkiler kurma adımları olmuştur. Tarihin her döneminde, değişen dengeleri gözetip, tabi olduğu gücü bırakıp, güçlenen-yükselen lehine bağlantı kurma geleneğinin sürdürüldüğünü izlemek, Ermenistan tarihini yakından bilenler için şaşırtıcı olmamaktadır.

Ermenistan'ın Rusya'ya ve KGAÖ içindeki müttefiklerine açıkça cephe almasının gerekçesini Rusya'nın ve müttefiklerinin güvenliğini dikkate

37 “Sergey Lavrov on what was achieved at the trilateral meeting of the Foreign Ministers of Russia, Azerbaijan and Armenia,” Turan.az, 19 Mayıs 2023, turana.az/ext/news/2023/5/free/politics_news/en/4705.htm.

almadıkları, Azerbaycan karşısında kendisini yalnız bıraktıkları iddiası oluşturmaktadır. Paşinyan 3 Ocak'ta bu iddiayı bir kez daha tekrarlamıştır. Daha da ileri giderek, Rusya'nın Ermenistan için bir güvenlik tehdidi oluşturabildiğini beyan etmiştir. 10 Ocak'ta Ermenistan'ı Rusya-Belarus birliğine katma arzusu ile de suçlamıştır.

Ermenistan'ın Rus Barış Gücünden beklediği desteği bulamaması uluslararası bir gücün konuşlanması davetleri ile gündeme taşınmış, AB gözlemci misyonunu davetle somutlaşan bu siyaset Rusya'nın tepkisini çekmiştir. Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov 2 Şubat'ta bir Rus basın ajansına verdiği mülakatta özetle, Azerbaycan'ın yıllarca Ermeni işgali altında kalan topraklarını geri aldığını, Rusya'nın Eylül 2022'de çıkan çatışma üzerine KGAÖ kuvvetlerinin Ermenistan-Azerbaycan sınırına konuşlandırılması için harekete geçtiğini, Ermenistan'ın önce örgütün Azerbaycan'ın saldırısını kayıtsız şartsız kınamasını talep ettiğini, ancak örgüt üyelerinin buna karşı çıktıklarını, dolayısıyla örgütün asker konuşlandıramadığını kaydetmiştir. Ermenistan'ın Örgütteki en üst kotası Genel Sekreter Yardımcılığından vaz geçmesi ile, KGAÖ'den çıkabileceği olasılığı dönem içinde çokça dile getirilmiştir. Ermenistan Güvenlik Konseyi Sekreteri Grigoryan Rusya'yı parası ödenmiş silahları bile göndermemekle suçlamış ve dünyadaki güvenlik mimarisinin değişmekte olduğunu söylemiştir. Dönem içinde konuya ilişkin son beyanı 17 Mayıs'ta Ermenistan Dışişleri Bakan Yardımcısı Mnatsakan Safaryan yapmış, Ermenistan'ın KGAÖ'den çıkma olasılığının şu anda gündemde olmadığını ifade etmiştir³⁸.

Fransa Ermenistan'a bağnaz desteğini dönem içinde de ön plana çıkararak sürdürmüştür. 12 Ocak'ta Fransa Meclis Başkanı bir Heyetle iki günlük resmi ziyarette bulunmuştur. Fransa-Ermenistan dostluğunu ve dayanışmasını her vesileyle övgüyle vurgulayan Meclis Başkanı, bir gazetecinin sorusuna karşılık ise, uluslararası hukuk gereği Fransa'nın Dağlık Karabağ'ın bağımsızlığını tanımadığını söylemiştir.

12 Ocak'ta Gürcistan Başbakanı İrakli Garibaşvili Ermenistan'a bir çalışma ziyaretinde bulunmuştur. Ermenistan-Gürcistan Hükümetler arası Ekonomik İşbirliği Toplantısına iki Başbakan başkanlık etmiştir. Gürcistan Başbakanı ziyareti sırasında Ermenistan-Azerbaycan arasında, bölgede barış ve istikrarı sağlamak üzere arabuluculuk yapmaya da hazır olduğunu yinelemiştir. Gürcistan Başbakanı daha sonra, Davos Ekonomik Forumunda da 19 Ocak'ta, Gürcistan'ın Ermenistan ve Azerbaycan arasında gerçekten yansız ve tarafsız

38 "Armenia to leave CSTO if Yerevan deems it 'non-functional organization'— prime minister," TASS, 22 Mayıs 2023, <https://tass.com/world/1621147>.

bir arabulucu olduğunu ifade etmiştir. Aynı toplantıya katılan Azerbaycan Cumhurbaşkanı da üç bölge ülkesinin üçlü olarak bir araya gelmelerinin bölge barış, istikrar ve refahına katkıda bulunacağını belirtmiştir. Başbakan Paşinyan ise, davetli olmasına rağmen Davos'a gitmemiştir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev'in Paşinyan'ı barış görüşmelerinden kaçmakla suçlamasına daha sonra Mirzoyan, Ermenistan'ın uluslararası toplumun çağrılarını yakından izlediği ve daha yoğun görüşmelere girmeye hazır olduğu yanıtını vermiştir.³⁹ Bu yaklaşım, Ermenistan'ın amacının sorunları ve konuyu içinden bilen bölge ülkeleriyle çözüm için barış masasına oturmak olmayıp, lehinde baskı yapacak büyük devletlerden medet umduğunun bir göstergesi olmuştur.

Ermenistan Cumhurbaşkanı Vahagn Khaçaturyan 16 Mart'ta Estonya'yı ziyaret etmiştir⁴⁰.

İran ile ilişkiler dönem içinde de yakınlığını ve karşılıklı dayanışmasını sürdürmüştür. 18 Ocak'ta Erivan ve Tahran kardeş şehir ilan edilmiştir.⁴¹ İran Dışişleri Bakan yardımcısı, "düzenli siyasi istişareler" kapsamında 22 Mart'ta Erivan'da, mevkidaşının yanı sıra, Dışişleri Bakanı ve diğer yetkililerle görüşmelerde bulunmuş, İran'ın bölgede yabancı güçlerin konuşlanmasına karşı olduğunu yinelemiştir. 10 Nisan'da Ermenistan Güvenlik Konseyi Sekreteri Tahran'da karşıtı İran Yüksek Ulusal Güvenlik Konseyi Sekreteri ile görüşmüştür.

19 Ocak'ta Ermenistan-GKRY Dışişleri bakanlıkları arasında siyasi istişareler Erivan'da yapılmıştır. Bu vesileyle taraflar Ermenistan-GKRY-Yunanistan arasındaki üçlü işbirliğinin önemini vurgulamıştır. Mart ayı sonunda Ermenistan ve Yunanistan Savunma Bakanlıkları arasında 2023 yılı askeri işbirliği programı imzalanmıştır. Programda yer alan 21 faaliyetten on beşinin Yunanistan'da, altısının Ermenistan'da icra edilmesi öngörülmüştür.

23 Ocak'ta Dışişleri Bakanı Mirzoyan Brüksel'e yaptığı iki günlük ziyarette NATO Genel Sekreteri ile görüşmüş, Avrupa Birliği Parlamentosu Dış İlişkiler Komitesinde de bir konuşma yapmıştır. Mirzoyan AB Dış İlişkiler ve Güvenlik Politikası şefi ile de görüşmüş, 25 Ocak'ta AB Rusya'nın ve Azerbaycan'ın itirazına rağmen, Ermenistan'a 100 kişilik bir sınır gözlemci heyeti gönderme

39 Daha fazla bilgi için Bkz. Murad Abiyev, "GEORGIAN GAMBIT" BY AZERBAIJAN IN DAVOS," Caliber.az, 23 Ocak 2023, https://caliber.az/en/post/139036/?fbclid=IwAR2VzJhYOplddjF0Lkhf5Xj0R2fZmLz_XLHDV6dHvPAg9Sbnco0uPkoCJ4.

40 "Vahagn Khachatryan and the Prime Minister of Estonia discussed issues of security and regional importance," Radar Armenia, 16 Ocak 2023, <https://radar.am/en/news/politics-2547727481/>.

41 "Tehran, Yerevan Become Sister Cities," Azatutyun, 18 Ocak 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32229418.html>.

kararı aldığını açıklamıştır. 26 Ocak'ta Erivan'da ilk yüksek düzey AB-Ermenistan Siyasi ve Güvenlik Diyalogu toplantısı yapılmıştır. Ermenistan-AB arasında işbirliğini geliştirmek arzu ve niyetini simgeleyen bu toplantının yıllık olarak yapılmasının kararlaştırıldığı belirtilmiştir.

Ermenistan Meclisi Başkan Yardımcısı, Türkiye ile normalleşme süreci temsilcisi ve Avrupa Konseyi Parlamenter Asamblesine katılan Ermenistan heyetinin başkanı Rubinyan 25 Ocak'ta Avrupa Konseyi Genel Sekreteri ile görüşmüş, Laçin Yolunun açılması için Azerbaycan'a baskıda bulunulmasını istemiştir. Avrupa Konseyi Genel Sekreter Yardımcısı 16 Şubat'ta Erivan'da Konseyin 2000 yılında Gürcistan ve Azerbaycan ile birlikte üyeliğe kabul ettiği Ermenistan için hazırladığı "Eylem Planını" tanıtmıştır⁴².

Bölgeye yaptığı ziyaretler kapsamında, Mısır Devlet Başkanı 29 Ocak'ta Ermenistan'a resmi bir ziyarette bulunmuş, ziyareti tarihi bir olay olarak niteleyen Ermenistan Cumhurbaşkanı ile bazı anlaşmalar ve anlayış belgeleri imzalamıştır. Dışişleri Bakanı Mirzoyan 7-9 Mart Arap Ligi Konseyi 159.uncu Bakanlar toplantısına katılmak üzere Kahire'ye gitmiş ve toplantıda bir konuşma yapmıştır. Mirzoyan Azerbaycan'ın Ermenistan ile ilişkiler ve Dağlık Karabağ konusunda uluslararası platformlarda, özellikle Ermenistan'ın temsil edilmediği İslam İşbirliği Teşkilatı ve Tarafsızlar Hareketinde yanıtıcı bilgiler verdiğini, İslam dayanışması gibi duyarlı bir konuyu da kullanan bu girişimlerin dost Arap ülkelerini dini farklılıklar alanına çekmeyeceğini ve reddedileceğini beklediklerini söylemiştir⁴³.

Başbakan Paşinyan , 2-3 Şubat'ta Almatı'da düzenlenen Avrasya Hükümetler arası Konsey toplantısına katılmak üzere gittiği Kazakistan'da Rusya Başbakanı ile ikili bir görüşme yapmıştır.⁴⁴

Dışişleri Bakanı Mirzoyan 6-7 Şubat tarihlerinde Almanya'ya bir çalışma ziyareti için gitmiş, Alman Dışişleri Bakanları ile görüşmesini takiben ortak bir basın toplantısı düzenlenmiştir.

42 "New Council of Europe Action Plan for Armenia launched in Yerevan," Coe, 16 Şubat 2023, <https://www.coe.int/en/web/portal/-/new-council-of-europe-action-plan-for-armenia-launched-in-yerevan#:~:text=The%20Council%20of%20Europe%20Action,Republic%20of%20Armenia%20Ararat%20Mirzoyan..>

43 "Sisi Arrives in Armenia in First Ever Visit by an Egyptian President," Egyptian Streets, 29 Ocak 2023, <https://egyptianstreets.com/2023/01/29/sisi-arrives-in-armenia-in-first-ever-visit-by-an-egyptian-president/>

44 "Nikol Pashinyan and Mikhail Mishustin meet in Almaty," Official Website of the Prime Minister of Armenia, 2 Şubat 2023, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2023/02/02/Nikol-Pashinyan-Mikhail-Mishustin/>

Başbakan Paşinyan Münih Güvenlik Konferansına katılmak üzere 16 Şubat'ta Almanya'ya gitmiştir. Konferansın gündeminde yer alan, "Dağları oynatmak? Güney Kafkaslarda güvenlik inşası" başlıklı, AGİT Genel Sekreterinin takdimci olduğu oturumda, Azerbaycan Cumhurbaşkanı ve Gürcistan Başbakanı'nın yanı sıra Paşinyan da yer almıştır. Münih'te ikili bir Paşinyan-Aliyev görüşmesi beklentiler hilafına yapılmamış, ancak taraflar ABD Dışişleri Bakanının katılımıyla 18 Şubat'ta üçlü bir görüşme yapmıştır. Üçlü görüşme sonrası taraflar herhangi bir konuda somut bir anlaşma olduğuna dair bir açıklamada bulunmamıştır. AB Konsey Başkanı da konferans marjında her iki liderle ayrı ayrı görüşmüştür. Paşinyan'ın Münih'te görüştüğü ilginç bir isim de ABD Senatosunda Ermeni yanlılığı ile öne çıkan Senato Dış İlişkiler Komitesi Başkanı Bob Menendez olmuştur⁴⁵.

22 Şubat'ta Lüksemburg Dış İşleri Bakanı Ermenistan'a resmi bir ziyarette bulunmuş ve Ermenistan'a destek ifade etmiştir. Hollanda Dışişleri Bakanı da 9 Mart'ta Parlamento'da Davos'ta Azerbaycan Cumhurbaşkanı ile yaptığı görüşmeye ilişkin soruya cevaben, Laçın Koridorunun kapatılmasına ilişkin endişelerini ifade ettiğini ve Azerbaycan'ın 12 Eylül 2022 çatışması öncesi sınırlara çekilmesini istediğini söylemiştir.

BM Genel Kurulunda 24 Şubat'ta Rusya-Ukrayna savaşına ilişkin oylamada Ermenistan çekimser kalmıştır.

Dışişleri Bakanı Mirzoyan, 6 Şubat depremleri sonrası taziyelerini de iletmek üzere, 23 Şubat'ta Suriye'ye giderek Suriyeli mevkidaşıyla ve Suriye Devlet Başkanı ile görüşmüştür.

Başbakan Paşinyan 2-3 Mart tarihlerinde Almanya'ya bir çalışma ziyareti için yeniden gitmiş, Berlin'de Şansölye Olaf Scholz ve Cumhurbaşkanı Frank-Walter Steinmeier ile görüşmüştür. Şansölye Scholz ortak basın konferansında, artık Ermenistan yönetiminin dahi dile getirmediği bir söylemle, Dağlık Karabağ sakinlerinin kendi kaderlerini tayin hakkına saygı gösterilmesi çağrısında bulunmuştur.⁴⁶ Scholz'un bu kraldan fazla kralcı söylemi Almanya'nın Ermenistan'da Fransa'nın yerini mi almaya çalıştığı yorumlarına yol açmıştır. Almanya'nın AB gözlemci misyonu içinde güçlü şekilde yer alması, misyonun başkanlığını üstlenmesi ve artık arazide de söz sahibi olması yorumlara ayrı bir boyut katmıştır.

45 "Pashinyan and Menendez discussed the developments taking place in the South Caucasus," Radar.am, 18 Şubat 2023, <https://radar.am/en/news/politics-2553432870/>

46 "Olaf Scholz Backs Karabakh's Right to Self-Determination," Hetq, 3 Mart 2023, <https://hetq.am/en/article/153738>.

Ermenistan Genelkurmay Başkanı ve beraberinde üst düzey bir heyet 6 Mart'ta Yeni Delhi'de Hindistanlı mevkidaşlarıyla görüşmüş, iki ülke arasında gelişen askeri bağları ele almışlardır. Siyasi ve ekonomik alanda ise, Ermenistan, Hindistan'da Mumbai, İran'da Bandar Abbas ve Ermenistan güzergahından geçecek bir Kuzey-Güney Ulaşım Projesini kabul ettirmeye çalışmaktadır⁴⁷.

ABD'nin Güney Kafkaslar için yeni atadığı temsilci Louis Bono bölgeyi ziyareti kapsamında 7 Mart'ta Erivan'a gelerek ilk temaslarında bulunmuştur.

Dışişleri Bakanı Mirzoyan, Rusya Dışişleri Bakanının daveti uyarınca 20 Mart'ta Moskova'ya gitmiştir. Baş başa ve heyetler arası görüşmelerden sonra yapılan ortak basın toplantısında verilen mesaj görüşmelerin kapsamlı olduğu, ilişkilerin iyi düzeyde, geleneksel çizgisinde devam ettiği yönünde olmuştur. Ancak Mirzoyan'ın Laçın Koridoruna ilişkin eleştirileri ve Karabağ'a uluslararası misyon gönderilmesi ısrarı ayrılıkların giderilemediğine işaret etmiştir. İlişkileri daha da gerginleştiren bir gelişme Mart ayının son haftasında ortaya çıkmıştır. Uluslararası Ceza Mahkemesinin Rusya Devlet Başkanı Putin için aldığı tutuklama kararının hemen sonrasında Ermenistan Anayasa Mahkemesinin Ermenistan'ın Uluslararası Ceza mahkemesine taraf olması için Parlamentoda süreç başlatma girişimi Rusya'nın sert tepkisine yol açmış, Rusya 27 Mart'ta Ermenistan'ı, böyle bir adımın Rusya-Ermenistan ilişkilerinde son derece olumsuz sonuçları olacağı hususunda resmen uyarmıştır. Bunun üzerine, konuya ilişkin Ermenistan'da bir gelişme olmamıştır.

Ermenistan Nisan ayında da Rusya'nın sinir uçları ile oynamaya devam etmiştir. ABD Savunma Bakanlığı (Pentagon) tarafından yapılan bir duyuruda, "Avrupa'da barışı tehdit edenleri caydırmak ve kıtayı saldırıya karşı savunmak" amacıyla düzenlenen ABD önderliğindeki NATO askeri manevralarına katılacak 26 ülke arasında NATO üyesi olmayan Gürcistan, Moldova ve Kosova'nın yanı sıra Ermenistan'a da yer verilmiştir⁴⁸. 6 Nisan'da Pentagon Sözcü Vekili ABD'den 9.000, diğer ülkelerden 17.000 askerin görev alacağı, 22 Nisan'da başlayacak, 10 Avrupa ülkesi topraklarında yer alacak tatbikata Ermenistan'ın da katılacağını bilgilendirme toplantısında duyurmuştur. Bir süre sessiz kalan Ermenistan askeri yetkilileri 7 Nisan'da ABD önderliğindeki tatbikata Ermenistan'ın katılmayacağını bildirmiştir. Bu belirsizliğin yaşandığı süreçte, 5-7 Nisan tarihlerinde ABD'nin Avrupa Komutanlığı Genelkurmay Başkan Vekili, beraberin de bir heyetle Ermenistan'da askeri eğitim olanakları

47 "ARMENIA TO ELABORATE NEW EUROPE-INDIA-IRAN TRANSPORT CORRIDOR," Avim, 9 Mayıs 2023, <https://avim.org.tr/en/Bulten/ARMENIA-TO-ELABORATE-NEW-EUROPE-INDIA-IRAN-TRANSPORT-CORRIDOR>.

48 "Armenia to participate in US-led Defender 23 military exercises," News.am, 6 Nisan 2023, <https://news.am/eng/news/753546.html>.

ve ortak tatbikatlar konusunda görüşmeler yapıyordu. Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü 12 Nisan'da Ermenistan'dan NATO'nun düzenlediği "Rusya karşıtı" askeri manevralara katılma konusunda resmen bir açıklama istendiğini duyurmuştur⁴⁹.

Dışişleri Bakanı Mirzoyan 3-4 Nisan'da Romanya'ya bir çalışma ziyareti yapmıştır. Ermenistan'ın gündeme aldirmaya çalıştığı Kuzey-Güney koridoru projesinde Romanya Karadeniz'de Gürcistan ile bağlantı noktasını oluşturmaktadır⁵⁰.

ABD Ticaret Bakanlığı Küresel Pazarlar Bakan Yardımcısı başkanlığında bir heyet, Ermenistan-ABD Stratejik Diyaloğu kapsamında Ekonomi ve Enerji çalışma grubu görüşmeleri için Erivan'a gelmiştir. ABD heyetinin Ermenistan'ı Rusya'ya karşı uygulanan yaptırımlara uyması konusunda baskıda bulunduğu basında yer almıştır.⁵¹

Dışişleri Bakanı Mirzoyan, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) Bakanlar Konseyi toplantısı için gittiği Semerkant'ta, 14 Nisan'da Rusya Dışişleri Bakanı ile ikili bir görüşme yapmıştır.⁵²

Ermenistan, İran ve Hindistan üçlü bir grup olarak 21 Nisan'da Erivan'da ilk toplantılarını yapmıştır. Toplantı iletişim ve ekonomik konular üzerine odaklanmıştır. Hindistan kaynakları bu girişimi Pakistan, Türkiye ve Azerbaycan üçlüsü ile kıyaslamıştır.⁵³

Fransa Dışişleri Bakanı, Azerbaycan'ı ziyaretinin ardından 27 Nisan'da Ermenistan'a gitmiş, Fransa'nın Ermenistan'a güçlü desteğini bir kez daha vurgulamıştır.⁵⁴

49 "Moscow requests clarification on Armenia's participation in NATO drills," Mediamax, 13 Nisan 2023, <https://mediamax.am/en/news/foreignpolicy/50944/>.

50 "Ararat Mirzoyan will be in Romania on a working visit," Radar Armenia, 3 Nisan 2023, <https://radar.am/en/news/politics-2560923819/>.

51 "Ambassador Kvien's Remarks at American Chamber of Commerce in Armenia General Meeting," US Embassy in Armenia, 3 Mayıs 2023, <https://am.usembassy.gov/american-chamber-of-commerce-2/>.

52 "Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov, Ermeni mevkidaşı Mirzoyan ile Semerkant'ta görüştü," Son Dakika, 14 Nisan 2023, <https://www.sondakika.com/haber/haber-rusya-disisleri-bakani-lavrov-ermenimevkidasi-15767263/>.

53 "İran, Hindistan ve Ermenistan Arasında 3'lü İstisare," Tesnim Haber Ajansı, 21 Nisan 2023, <https://www.tasnimnews.com/tr/news/2023/04/21/2883376/iran-hindistan-ve-ermenistan-aras%C4%B1nda-3-l%C3%BC-isti%C5%9Fare>.

54 "French FM visits Armenia in difficult period of time – Mirzoyan," Armenpress, 28 Nisan 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1109835.html>.

Başbakan Paşinyan iki günlük resmi bir ziyaret için 4 Mayıs'ta Çekya'ya gitmiştir. Aynı gün iki ülkenin Ekonomik İşbirliği Hükümetler arası Komisyonu altıncı toplantısı Prag'da yapılmıştır.

9 Mayıs Zafer Günü kutlamalarına katılmak üzere Paşinyan Moskova'ya gitmiş, Rusya Devlet Başkanı Putin ile de görüşmüştür.⁵⁵ Devlet Başkanı sözcüsü 15 Mayıs'ta TV'de yaptığı bir konuşmada, iki ülke ilişkilerini “gelişmiş ortaklık” ve “derin tarihi kökleri bulunan özel ilişki” olarak nitelendirmiş ve geleceğinin de parlak olduğunu vurgulamıştır.

Paşinyan 16-17 Mayıs tarihlerinde yapılan Avrupa Konseyi zirvesine katılmak üzere İzlanda'ya gitmiştir. Burada yaptığı konuşmada da Brüksel mutabakatını teyit etmiştir.

4. Türkiye ile İlişkiler

İki ülke arasında başlayan normalleşme süreci Ermenistan'ın beklediği hızda ve konularda somut sonuç vermemiş, süreç adım adım ilerlemesini ve bölgedeki barış ile uyumlu ve oranlı seyrini sürdürmüştür. Dönem içinde Türkiye'de yaşanan deprem felaketine Ermenistan'ın insancıl yardım elini uzatmasının yarattığı karşılıklı dostça iyi komşuluk anlayışının yerleştirilebileceği ümidi, çok geçmeden Ermeni kamuoyundan gelen olumsuz söylemler ve intikamcı eylemlerle yerini karamsarlığa bırakmıştır.

Yeni yıla normalleşme sürecinin somut bir adımı ile başlanmış, Türkiye ve Ermenistan'ın karşılıklı olarak doğrudan yük hava taşımacılığına izin verdikleri duyurulmuştur. Daha sonraki adım olarak Türkiye'nin karayolu sınır geçişlerini üçüncü ülke vatandaşlarına açması olacağı kaydedilmiştir. Başbakan Paşinyan 10 Ocak'ta verdiği bir beyanatta, yük taşımacılığına izin verilmesini takdir edilecek bir adım olarak nitelendirmiş, bunun sadece Ermenistan-Türkiye ilişkileri bakımından değil, uluslararası ikmal zincirindeki son gelişmeler bağlamında da büyük önem taşıdığını, Ermenistan'ın bölgesel ulaşımına önem verdiğini, Azerbaycan'dan Nahçıvan'a demiryolu bağlantısı sağlanmasına da hazır olduklarını söylemiştir⁵⁶.

Dışişleri Bakanı Mirzoyan 20 Ocak'ta, Mart ayında yapılması öngörülen Antalya Diploması Forumu için davet aldığını, geçen yıl olduğu gibi, bu yıl

55 “PM Pashinyan attends Victory Day Parade in Moscow,” Armenpress, 9 Mayıs 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1110514.html>.

56 Ani Mejlumyan, “Armenia begins work to restore railroad ties with Azerbaijan,” Eurasianet, 19 Ocak 2023, <https://eurasianet.org/armenia-begins-work-to-restore-railroad-ties-with-azerbaijan>.

da memnuniyetle katılacağını, özel temsilcilerin gelecek toplantısı için henüz bir tarih tespit edilmediğini ancak Antalya ziyaretinin bu sürecin devamı ve ciddi sonuçlar sağlanması için de çok önemli olduğunu belirtmiştir. Ancak, Şubat ayındaki deprem felaketi nedeniyle Antalya forumu ertelenmiştir.

6 Şubat deprem felaketi üzerine Başbakan Paşinyan Ermenistan'ın yardıma hazır olduğunu bildirmiş, Cumhurbaşkanı Erdoğan'la yaptığı telefon görüşmesini takiben 27 kişilik bir kurtarma ekibi ve yardım malzemesi gönderme kararını açıklamıştır. Türkiye, yardım araçlarının geçmesini teminen, kapalı olan sınır kapısını açmıştır.⁵⁷ Ermenistan'ın Türkiye'ye insani yardım kararı içerdeki muhalefet ve Diasporadaki radikal kesimler tarafından eleştirilmiş, Ermenistan'ın iyi niyet jestlerinin Türkiye'nin Ermenistan'a karşı siyasetini değiştirmeyeceği ifade edilmiştir. Dışişleri Bakanı Mirzoyan taziyede bulunmak üzere, beraberinde bir Bakan Yardımcısı ve normalleşme süreci özel temsilcisi ile 15 Şubat'ta Ankara'ya gelmiş, Türk mevkidaşıyla görüşmüş, ortak bir basın konferansı düzenlenmiş, daha sonra Ermeni kurtarma ekibinin çalışmalarını yerinde izlemek üzere Adıyaman'a gitmiştir.

Dışişleri Bakanı Mirzoyan Türk Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu ile görüşmesine ilişkin şunları söylemiştir⁵⁸:

“Bugünkü görüşmemiz ölümcül bir felaket münasebetiyle yapılmıştır, ancak Türkiye'nin bu zor anında burada bulunurken, bölgede barışı inşa etmek ve özellikle Türkiye ile ilişkileri bütünüyle normalleştirmek, diplomatik ilişkileri tesis etmek, iki ülke arasındaki sınır kapılarını açmak hususunda Ermenistan'ın hazır ve arzulu olduğunu bir kez daha tekrarlamak isterim. Bugün bu sürece ilişkin bazı ayrıntıları görüştük. Ani köprüsünü ortak çabalarla onarmak ve sınırları açmadan önce gerekli altyapı çalışmalarını tamamlamak hususunda mutabık kaldık”.

Bakan Çavuşoğlu'nun Ermeni basınında çıkan ifadeleri şöyledir:

“Güney Kafkaslarda ilişkilerde normalleşme süreci devam etmektedir. Şu andaki işbirliğinin bu sürece katkıda bulunacağına inanıyoruz. Ermenistan'ın Türkiye ve Azerbaycan ile normalleşme sürecinin bölgede istikrar ve refahın tesisine katkıda bulunacağına inanıyorum. Samimi adımlara bu üç ülke Kafkas bölgesine kalıcı istikrarı getirebilir”.

57 “İnsani yardım için Türkiye-Ermenistan kara sınırı 35 yıl sonra açıldı,” Sözcü, 11 Şubat 2023, <https://www.sozcu.com.tr/2023/gundem/son-dakika-insani-yardim-icin-turkiye-ermenistan-kara-siniri-35-yil-sonra-acildi-7588680/>.

58 “Mirzoyan Ankara'da: “Bu Acı Bize Yabancı Değil,” VOA, 15 Şubat 2023, <https://www.voaturkce.com/a/mirzoyan-ankarada-bu-aci-bize-yabanci-degil/6963797.html>.

Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu bunu takiben iki ülke sınırında, tarihi İpek Yolu üzerinde bulunan Ani Köprüsünün onarılmasının önemine işaret etmiştir.

Başbakan Paşinyan 16 Şubat'ta Bakanlar Kurulunda yaptığı konuşmada "Dışişleri Bakanı Mirzoyan'ın Türkiye'ye yaptığı ziyaret çok önemli ve anlamlıdır" demiş ve bilgi vermesi için sözü Bakana bırakmıştır. Mirzoyan yaptığı konuşmada şunları demiştir⁵⁹:

"Türkiye'de merkezi hükümet, yerel yetkililer ve halk kurtarma heyetimizin çalışmalarını ve insani yardım göndermemizi takdirle karşıladı. Kurtarma ekibimizle de görüşüm. Halkın ne kadar candan karşıladıklarını anlattılar. Önemli bir insani adım attığımızı düşünüyorum. Tabii ikili ilişkilerimizi ilgilendiren konuları da görüşüm. Türk mevkidaşımın basın toplantısında açıkladığı gibi bazı somut mutabakatlara vardık. Sonunda sınırların açılmasını hedefleyen diyalog sürecini hızlandırmak konusunda da mutabık kaldık. Esas itibarıyla, turizm mevsiminin başlamasına yetiştirmek üzere kara sınırının üçüncü ülke vatandaşlarına ve ülkelerimizin diplomatik pasaport hamillerine açılması sürecini tamamlamaya çalışacağız".

Başbakan Paşinyan Ermenistan'ın bu eyleminin her şeyden önce insani bir amacı olduğunu tekrar vurgulamış ve Türkiye'ye yardımda bulunulmasına yapılan eleştirileri kabul edilemez bulduğunu ifade etmiştir.

Türkiye ile Ermenistan ilişkilerini normalleştirme yönünde adımlar atarken Batı'dan bu süreci yokuşa sürecekle açıklamalar dönem içinde de devam etmiştir. Avrupa Birliği'nin Parlamentosu 15 Mart'ta yayınladığı bir raporda radikal Ermeni söylemine yer vermiştir. Bu söyleme Türk Dışişleri Bakanlığında verilen yanıt aşağıdadır⁶⁰:

"Avrupa Parlamentosu'nun 15 Mart 2023 tarihli "AB-Ermenistan ilişkileri" başlıklı olağan raporunda, ülkemiz ve 1915 olaylarıyla ilgili mesnetsiz iddialara yer vermekte ısrar ettiği görülmektedir.

Tarihi olgular ve uluslararası hukuk normlarıyla bağdaşmayan bu görüşlerin bizim açımızdan geçerliliği bulunmamaktadır.

59 "PM Pashinyan describes Foreign Minister's Turkey visit as "very important and meaningful" ," Armenpress, 16 Şubat 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1104282.html>.

60 "SC-5, 17 Mart 2023, Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Büyükelçi Tanju Bilgiç'in Avrupa Parlamentosu'nun "AB-Ermenistan ilişkileri" Başlıklı Raporu Hakkındaki Soruya Cevabı," T.C. Dışişleri Bakanlığı, 17 Mart 2023, https://www.mfa.gov.tr/sc_-5_-avrupa-parlamentosu-nun-ab-ermenistan-iliskileri-baslikli-raporu-hk-sc.tr.mfa.

Avrupa Parlamentosu'nu bu tür tek taraflı ve mesnetsiz iddiaları tekrarlamak yerine, siyasi ahlak ve uluslararası hukuka uygun davranmaya davet ediyoruz.”

Türkiye-Ermenistan futbol milli takımları 2024 Avrupa kupası D grubu maçında ilk ayağı 25 Mart'ta Erivan'da oynamıştır. UEFA tarafından alınan karar uyarınca maça Türk seyirci alınmamıştır. Nitekim statta cereyan eden olaylar bir spor müsabakasının dahi nasıl radikalleşebildiğini göstermiştir. Maçtan Türkiye 2-1 galip ayrılmıştır⁶¹. (Erivan'da yapılan Avrupa Halter Şampiyonasının açılış töreninde, 17 Nisan'da, kapalı spor salonunda, herkesin gözü önünde, Azerbaycan bayrağının yakılması da bir başka gösterge olmuştur).

Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov Türkiye'yi ziyaretinde 7 Nisan'da Ankara'da, “Bizim desteğimizle başlayan Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde normalleşme sürecini memnuniyetle karşılıyoruz. Ulaşım ve iletişim yollarının açılmasından memnuniyet duyuyoruz⁶²” demiştir.

Ermenistan Hükümeti 17 Nisan'da 2022 yılı eylem planının sonuçlarını açıklamış, burada Türkiye ile normalleşme süreci kapsamında atılan adımlara da yer verilmiştir. Bu vesileyle Mecliste yapılan görüşmelerde Başbakan Paşinyan şunları demiştir⁶³:

“Türkiye ile normal ilişkiler kurulması için büyük imkan bulunmaktadır. Bu imkan Türkiye'de meydana gelen yıkıcı depreme bizim insani, iyi komşuluk değerlerine dayanan bir anlayışla verdiğimiz karşılıkla artmıştır. Türk hükümeti de bizim yaklaşımımızı böyle anlamış ve kabul etmiştir. Dışişleri Bakanı Mirzoyan'ın Ankara'yı ziyaretinde Türk Dışişleri Bakanlığı önünde dalgalanan düzinelerce Ermenistan bayrağı sadece protokol gereği değildi. Türkiye ve Ermenistan bayrakları yıkıcı bir depremin ve ikili ilişkilerimizin enkazı üzerinde dalgalanıyordu”.

Ermeni iddia ve söyleminde simgesel bir tarih olan 24 Nisan bu yıl da, artık hakkında bir yoruma gerek bulunmayan, ABD Başkanı Joe Biden'ın Ermeni iddia ve söylemini esas alan açıklaması ile ateşlenmiştir.

61 “Euro 2024 elemeleri: Türkiye ilk maçta, Ermenistan deplasmanında 1-2 kazandı,” BBC Türkçe, 26 Mart 2023, <https://www.bbc.com/turkce/articles/cd12191w61ko>

62 Çavuşoğlu ve Lavrov'dan Ankara'da ortak basın toplantısı: “Suriye ile normalleşme sürecinin şeffaf bir şekilde devam etmesini bekliyoruz” T24, 7 Nisan 2023, <https://t24.com.tr/haber/rusya-disisleri-bakani-lavrov-ankara-da-cavusoglu-ile-heyetlerarasi-gorusme-gerceklesti.1102966>.

63 “Armenian Prime Minister speaks about “big opportunity” to normalize relations with Turkey,” ArmenPress, 18 Nisan 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1108950.html>.

Dışişleri Bakanlığınca bu konuda yapılan açıklama aşağıdadır⁶⁴:

1915 olayları konusunda gerçeklerle ve uluslararası hukukla bağdaşmayan talihsiz açıklamalar, tarihi siyasi saiklerle yeniden yazmaya yeltenen beyhude çabalarıdır.

Hiç kimse unutmamalıdır ki, 1915 olayları siyasetçilerin kendi gündemlerine ve iç siyasi mülahazalarına göre tanımlanamaz. Böyle bir yaklaşım, ancak tarihin tahrif edilmesine yol açar. Bu taraflı tutumlarını sürdürmekte ısrar edenler; tarihte ucuz siyasi fırsatçılar olarak anılacaktır.

Bizim açımızdan hükümsüz olan bu açıklamaları reddediyor, bu yanıfta ısrar edenleri en şiddetli şekilde kınıyoruz. Hiç kimse ve hiçbir kuruluş, Türkiye'ye kendi tarihiyle ilgili ders veremez.

ar görüşlü siyasi hesaplara hizmet eden ve tarihten husumet çıkarmaya çalışan bu çevreleri, yaptıkları bu vahim hataları düzeltmeye, önerdiğimiz Ortak Tarih Komisyonu'nu desteklemeye ve ülkemizin öncülük ettiği bölgesel barış ve işbirliği çabalarına katkıda bulunmaya çağırıyoruz.

Cumhurbaşkanı Erdoğan da İstanbul Ermeni Patriğine aşağıdaki mesajı göndermiştir⁶⁵:

“Türkiye Ermenileri Patriği Sayın Sahak Maşalyan, Ermeni Toplumunun Kıymetli Üyeleri,

Değerli Vatandaşlarım,

Sizleri en kalbi duygularımla, muhabbetle selamlıyorum.

Birinci Dünya Savaşı'nın zor şartlarında hayatlarını kaybeden Osmanlı Ermenilerini saygıyla anıyor, torunlarına taziyelerimi sunuyorum.

Bu vesileyle, gerek Birinci Cihan Harbi esnasında yaşanan çatışmalar, çıkarılan isyanlar, gerekse çete hareketleri ve tedhiş eylemleri nedeniyle vefat eden Osmanlı vatandaşlarına da Allah'tan rahmet niyaz ediyorum.

64 “No: 111, 24 Nisan 2023, 24 Nisan 2023 Tarihinde Bazı Ülkelerin Hükümet Yetkililerince Yapılan Beyanlar Hk.” T.C. Dışişleri Bakanlığı, 24 Nisan 2023, https://www.mfa.gov.tr/no_-111_-24-nisan-2023-tarihinde-bazi-ulkelerin-hukümet-yetkililerince-yapılan-beyanlar-hk.tr.mfav.

65 “Erdoğan'dan Patrik Maşalyan'a taziye mesajı,” Agos, 24 Nisan 2023, <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/28503/erdogan-dan-patrik-masalyan-a-taziye-mesaji>.

Asrın felaketi olarak nitelenen 6 Şubat depremleriyle bir kez daha gördük ki, 85 milyon olarak bizler aynı bayrağın gölgesinde huzur bulan, aynı vatan toprağını paylaşan, mazisi ve istikbali bir, kader ortağı olan insanlarız.

Ne kadar müessif olsa da geçmişte yaşanan hadiselerin bugünümüzü ve geleceğimizi esir almasına izin vermememiz gerekiyor.

Acuları yarıştırmak yerine paylaşarak dindirmenin yarınlarımız adına en doğru yol olduğuna inanıyoruz.

Bu anlayışla son 20 yılda attığımız adımlarla iç barışımızı güçlendirmeye, birlik ve beraberliğimizi perçinlemeye, tüm vatandaşlarımızın hak ve özgürlük alanlarını genişletmeye çalışıyoruz.

Türkiye’de hiç kimsenin ötekileştirilmediği, hangi inanca ve etnik kimliğe mensup olursa olsun hüviyetinden dolayı dışlanmadığı kuşatıcı ve kucaklayıcı bir iklimi tesis etmenin gayretindeyiz.

Önümüzdeki dönemde de farklılıklarımızı zenginlik kaynağı görerek, tarihi siyasileştirmeye çalışanlara rağmen, dostluk ve barış hedefiyle çalışmayı sürdüreceğiz.

Ülkemizin kültür, sanat, siyaset, ekonomi, eğitim, sosyal ve beşeri hayatına yeri doldurulamaz katkılar yapan Ermeni vatandaşlarımıza her alanda sahip çıkmaya, hak ve hürriyetlerini korumaya devam edeceğiz.

Ermeni toplumunun kıymetli mensuplarının da bizlere bu çabalarımızda gereken desteği vereceğine yürekten inanıyorum.

Bu düşüncelerle İmparatorluğun dağılma sürecinde ebediyete irtihal etmiş Osmanlı vatandaşlarını bir kez daha saygıyla anıyorum”

İstanbul Ermeni Patriği Maşalyan’ın cevabı mesajı aşağıdadır:

“Sayın Cumhurbaşkanımız Recep Tayyip Erdoğan’a bu anlamlı ve önemli taziyeleri için teşekkürlerimizi sunuyoruz. Geçmişe bakmak ve geçmişe takılı kalmak yararlı bir yaklaşım değil.

Geçmiş, beslediğimiz kaynak olmalı ama geçmişi bugün ve gelecek için yeniden gözden geçirmeliyiz. Öyle ki sayın Cumhurbaşkanımız, 24 Nisan vesilesiyle acımızı paylaşan yegâne devlet büyüğümüz oldu. Bütün bu

mesajlarda bir köprü kurma, halklar arasında bir barışma oluşturma çabasını seziyoruz. Bu elbette ki çok değerli, bizler ve bu coğrafya için. Çünkü bizim geleceği kurma çabamız, geçmişi anlamlandırmamız ve onu bugüne de yansıtmamız mümkün. Geçmişi değiştiremeyiz biz. Sadece bugünümüz var ve bugünümüzle geleceği kurabiliriz. Öyle ki tüm bunlarda bizde olması gereken davranış Hıristiyanca bir şekilde Ermeniler ve Türkler arasında, Ermenistan'la Türkiye arasında barış köprülerinin kurulması ve bu hafızayı, bu coğrafyayı halklar için bir barış hafızasına dönüştürmek ve bu bereketli coğrafyayı Tanrı'nın sofrasına dönüştürme gibi bir görevimiz var. Onun için bizden önceki patrikler gibi, öncülerimiz gibi yürekten dua ediyoruz. Buzların erimesi, köprülerin kurulması, ilişkilerin geliştirilmesi ve daha güzel bir gelecek kurabilmek için Tanrı'nın yardımını istiyoruz.

Geleceğe baktığımızda biz, gördüğümüz şey seçeneklerle ilgilidir. 24 Nisan olayları ve halkımızın 'Meds Yeghern' dediği 'Büyük Felaket' iyi incelendiğinde Birinci Dünya Savaşı göz önüne alındığında savaş başlamadan önce insanlara savaşmaları için yeterince gerekleri olduğu anlatıldı. Öyle ki devletler savaşmaya hazır dılar. Bunun olumlu sonuçları olacağını düşünüyorlardı. Dört yıllık bir savaştan sonra anladılar ki hiç de öyle bir şey değilmiş. Savaştan önceki en kötü barış bile savaştan çok daha iyiymiş. Çünkü 20 milyona yakın insan kayboldu, çoğu gençti. Askerler, siviller hayatlarını kaybetti. Ve elbette ki bugün 24 Nisan, ateş düştüğü yeri yakar. Biz de kaybettiğimiz yüz binlerce insanımızı hatırlıyoruz. Onlar için dua ediyoruz ve biraz sonra da kilisemizin bir törenini gerçekleştireceğiz. Onların dualarını isteyeceğiz. Çünkü 2015 yılında kilisemiz bir öngörüyle yası sonlandırmayı ve 1915 Olayları'na farklı bir gözle bakmayı gerekli gördü. Çünkü artık 100 sene geçtikten sonra aradan biz bakıyoruz ki o 'Büyük Felaket'e rağmen halkımız ayakta kalmış, varlığını sürdürmüş, dilini sürdürmüş; vatani var, büyük bir diasporası var, 12 milyona yakın nüfusu var. Öyle ki bu 'Büyük Felaket' halkımızı yenememiş. Yok edememiş, ayakta kalmışız. Bunun nedeni gerçekten atalarımızdan miras kalan imanımızdır, kilisemizdir, yaratıcı yeteneklerimizdir. Bunlarla beraber biz 100 yılı karşıladık ve kendimiz için dünyanın her yerinde yeni hayatlar oluşturduk. Yeniden bina ettik, yeniden zenginleştik. Çünkü Tanrı bizimleydi. Tanrı elimizden tuttu ve yükseltti. Biz elbette ki iman gözleriyle baktığımızda ölen 100 binlerce şehidimizin duaları da bunda etkili oldu.”

ABD Başkanının sadece Türkiye'yi ve Türkleri hedef alarak yinelenen bu açıklaması, alacağını alıp, her seferinde daha fazlasını isteyen radikal Ermeni

Diasporasını tatmin etmemiş, neden “Artsakh’da” “Azerbaycan tarafından soykırıma maruz bırakılan Ermenileri” de kapsamadığı sorgulanmış ve eleştirilmiştir.

24 Nisan Ermenistan’da da anılmış, başta Cumhurbaşkanı, Başbakan, Meclis başkanı olmak üzere hükümet erkanı soykırım anıtına çelenk koymuştur. Kilise erkanı bu törene katılmamış, anıtı daha sonra ziyaret etmiştir.

Başbakan Paşinyan’ın bu münasebetle yaptığı açıklama aşağıdadır⁶⁶:

“Sevgili halkım,

Sevgili yurttaşlar

24 Nisan’da Osmanlı İmparatorluğu’nun 20 yüzyılın başında gerçekleştirdiği Ermeni Soykırımı’nın 1,5 milyon kurbanını anıyoruz ve bugün on binlerce vatandaşımız saygı duruşunda bulunmak ve anmak için Tsitsernakaberd Anıtı’na yürüyecek.

24 Nisan yürüyüşü belki de gerçekliğimizi önceden belirlemiş ve belirleyen en etkili olgu, tarihimizi, geçmişimizi ve geleceğimizi düşünmek için istisnai bir gün. Tsitsernakaberd anıt parkında sık sık küçük çocukların ellerinden tutarak yürüyen genç ebeveynler veya daha fazla yaşam deneyimi olan büyükanne ve büyükbabalar ne düşünüyor?

Muhtemelen iki soru hakkında düşünüyorlar. Büyük Soykırım (Mets Yeğern) neden oldu ve bir daha yaşanmaması için ne yapılmalı? Ermeni Soykırımı’nın sebepleri hakkında yüzlerce, binlerce eser yazılmış, birçok sebep ve saik ortaya çıkarılmıştır. Böyle bir suçun tekrarını dışlama metodolojisine gelince, bu büyük ölçüde “devlet” ve “bölge” kavramlarını anlamamıza bağlıdır.

Devlet, ancak gelişmiş ve egemen bir devlet, halkımızın varlığını ve güvenliğini sağlayabilir ve devletin kuruluşunda herkesin üzerine düşen bir şeyler vardır: eğitim, çalışma, sivil sorumluluk ve kanun yaptırımı.

Bölge için stratejik tercihimiz şu şekildedir: çevremizdeki mevcut güvenlik tehditlerinden bağımsız olarak, bölgesel ilişkilerimizi düzenleme ve geliştirme irade ve kabiliyetine sahip miyiz?

66 “Ermenistan’da 24 Nisan anması,” Agos, 24 Nisan 2023, <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/28500/ermenistan-da-24-nisan-anmasi>.

Tüm zorlukların ve karmaşıklıkların farkına varan hükümetimiz, bu soruya olumlu bir yanıt bulma yoluna gitmeye karar verdi, çünkü ancak bu şekilde güvenlik ve refah garanti edilebilir.

Sevgili halk,

Sevgili yurttaşlar,

Bugün, Ermeni Soykırımı'nın 1,5 milyon kurbanının anısı önünde eğiliyor ve geçmişi, bugünü ve geleceği düşünüyoruz. Ve bu, geçmiş, şimdiki zaman ve gelecek üzerine düşünmek için en iyi an.

Ermenistan Dışişleri Bakanlığında gün münasebetiyle yapılan açıklama aşağıdadır:

“Soykırımın uluslararası alanda tanınması, yeni etnik temizlik tehdidi de dahil olmak üzere, benzer bir insanlığa karşı suçun dünyanın başka bir köşesinde tekrarlanmasını önlemeyi amaçlamaktadır.

Ne yazık ki, bir asır önce olduğu gibi bugün de soykırım politikası tehlikesi dünyanın farklı köşelerinde hissedilmektedir. Bugün bile Dağlık Karabağ'da yaşayan Ermeniler soykırım ve etnik temizlik tehlikesiyle karşı karşıyadır. Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ halkına yönelik sürekli saldırgan politikası, Ermeni karşıtı söylemleri, onları kendi vatanlarından mahrum etmeye yönelik eylemleri, Ermeni izlerini silmeye yönelik eylemleri, soykırım niyetlerinin tezahüründen başka bir şey değildir.”

25 Nisan'da Erivan'da törenle, Yunan mitolojisinde intikam tanrıçası olarak bilinen “Nemesis'den” adını alan, Türkiye ve Türk karşıtı bir terör örgütünü kutsayan bir çeşme anıt açılmıştır. Türkiye bir yandan ilişkileri normalleştirme adımları atılırken, diğer taraftan bu süreci hiçe sayan ve torpilleyen bu gelişmeye gecikmeksizin tepki göstermiştir. Dışişleri Bakanlığı tarafından 26 Nisan'da yapılan açıklama aşağıdadır⁶⁷:

“1920’li yılların başlarında Osmanlı siyasi ve askeri liderlerinin yanısıra dönemin Azerbaycanlı yetkililerine ve hatta bazı Ermeni asıllı Osmanlı vatandaşlarına karşı gerçekleştirilen suikastların faillerine ithaf edilen “Nemesis Anıtı”nın Erivan’da açılmasını şiddetle kınıyoruz.

67 “No: 113, 26 Nisan 2023, Ermenistan’ın Başkenti Erivan’da Açılan “Nemesis Anıtı” Hk.” Agos, 26 Nisan 2023, https://www.mfa.gov.tr/no_-113_-ermenistan-in-baskenti-erivan-da-acilan-nemesis-aniti-hk.tr.mfa.

Bu utanç verici anıtın açılması, 31 diplomatımız ve aile üyelerinin katledildiği menfur terör saldırılarına yol açan kanlı bir tedhiş hareketinin yüceltilmesidir.

Bu olayın Ermeni basınında takdim ediliş tarzı da, tasvip edilmesi mümkün olmayan çarpık bir tarih yorumunun bazı zihinlerde halen devam ettiğini göstermektedir.

Türkiye ve Ermenistan arasındaki normalleşme sürecinin ruhuyla bağdaşmayan bu tür provokatif adımlar, bölgede kalıcı ve sürdürülebilir barış ve istikrarın tesisine yönelik çabalara hiçbir suretle katkı sağlamayacak, tam tersine normalleşme sürecini olumsuz etkileyecektir.”

Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu bu utanç verici anıtın 2022 yılında başlatılan normalleşme sürecine de zarar verdiğini, Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerini normalleştirme kararında samimi olduğunu ancak terörizmi kutsayan bir anıta izin verilmesinin kabul edilemez olduğunu söylemiş, Ermenistan'ın tahriklerine tepki olarak Türk hava sahasının Ermenistan uçaklarına kapatıldığını duyurmuş, başka adımların da atılabileceği uyarısında bulunmuştur.⁶⁸ Başbakan Paşinyan anıtı yanlış bulduğunu belirtmekle beraber sorumluluğu yerel yetkililere atmış, Ulusal Güvenlik Sekreteri Grigoryan ise, bunun bir iç mesele olduğunu, kimsenin içişlere karışma hakkının bulunmadığını, Türkiye ile normalleşmenin ön koşulsuz olması gerektiğini söylemiştir.

ABD Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü 4 Mayıs'ta bir açıklama yaparak Türkiye'nin hava sahasını Ermenistan uçaklarına kapamasından “hayal kırıklığı” duyduklarını, hava bağlantılarının sadece iki ülke için değil, bölge istikrarı bakımından da önemli bir güvenlik artırıcı önlem olduğunu ifade etmiştir.⁶⁹

Ermenistan Meclis Başkanı ALEN SIMONYAN, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Parlamenter Asamblesi toplantısına katılmak üzere 3 Mayıs'ta Ankara'ya gelmiş, bu vesileyle TBMM Başkanı Mustafa Şentop ile de ikili ve heyetler arası görüşmede bulunmuştur. Simonyan bu görüşmede Nemesis anıtına da değinmiş ve bunun hükümetin bir icraatı olmadığını, açılıştta hükümeti temsilen

68 “Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu: “(Teröristler için Nemesis anıtının yapılması) Ermenistan uçaklarına hava sahamızı kapattık”, Habertürk, 3 Mayıs 2023, <https://www.haberturk.com/ankara-haberleri/31028599-disisleri-bakani-cavusoglu-teroristler-icin-nemesis-anitinin-yapilmasi-ermenistan>.

69 “ABD'den Türkiye'nin hava sahasını Ermenistan uçaklarına kapatmasına ilişkin açıklama”, Habertürk, 3 Mayıs 2023, <https://www.haberturk.com/abdden-turkiyenin-hava-sahasini-ermenistan-ucaklarina-kapatmasina-iliskin-aciklama-3588627>.

kimsenin bulunmadığını ileri sürmüş, Türkiye'nin tepkisinden üzüntü duyduğunu ifade etmiştir. TBMM Başkanı Şentop Türkiye'nin normalleşmenin gerçekleşmesini arzu ettiğini, bu sürece zarar verecek adımların önlenmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁷⁰

Bir Amerikan şirketi olan *International Republican Institute* tarafından yaptırılan ve sonuçları Mayıs başında açıklanan anketlere göre, Ermeni halkının en dost gördüğü ülkeler sırasıyla Fransa, İran ve ABD olmuştur. Rusya dördüncü sırada yer almıştır. En büyük siyasi tehdit olarak görülen ülkeler ise Azerbaycan ve Türkiye olmuştur⁷¹.

Ermenistan Cumhurbaşkanı Khaçaturyan Mayıs başında bir Polonya dergisine verdiği mülakatta, son gelişmelerin ışığında Ermenistan'ın hala Rusya ile stratejik askeri ittifak isteyip istemediği sorusuna cevaben, “evet, Rusya ile işbirliğine devam etmeyi istiyoruz ve buna önem veriyoruz. Rusya'nın bizi Türkiye ve Azerbaycan'a karşı korumasını istiyoruz⁷²” demiştir.

Başbakan Paşinyan 15 Mayıs'ta bir Çek dergisine verdiği mülakatta, Ermenistan dış politikasının esas hedefinin bütün komşularıyla normal ilişkiler kurmak olduğunu, halen Gürcistan ve İran ile ilişkilerinin iyi olduğunu, Türkiye ve Azerbaycan ile ise neredeyse hiç ilişki bulunmadığını, bunun böyle olmaması gerektiğini söylemiştir⁷³.

70 “Ermenistan'dan Türkiye'ye: Nemesis Anıtı, dış politika ifadesi değil,” Cumhuriyet, 5 Mayıs 2023, <https://www.cumhuriyet.com.tr/dunya/ermenistandan-turkiyeye-nemesis-aniti-dis-politika-ifadesi-degil-2078001>.

71 “IRI Armenia Poll Shows Concerns over National Security, Sharp Divisions on Russia, Improving Relations with Turkey,” IRI, 1 Mayıs 2023, <https://www.iri.org/news/iri-armenia-poll-shows-concerns-over-national-security-sharp-divisions-on-russia-improving-relations-with-turkey/>.

72 Karol Wasilewski, “President of Armenia: We want Moscow to defend us against Turkey and Azerbaijan,” TVP World, 3 Mayıs 2023, <https://tvpworld.com/69607536/president-of-armenia-we-want-moscow-to-defend-us-against-turkey-and-azerbaijan>.

73 “Armenia now has almost no relations with Turkey and Azerbaijan, which should not remain like that: Pashinyan,” News.am, 15 Mayıs, 2023, <https://news.am/eng/news/760101.html>.

Kaynakça

Abiyev, Murad. “Georgian Gambit” by Azerbaijan in Davos,” Caliber.az, 23 Ocak 2023, https://caliber.az/en/post/139036/?fbclid=IwAR2VzJhYOpIddjF0Lkhf5Xj0R2fZmLz_XLHDV6dHvPAg9Sbnco0uPkoCJ4.

Arshaluis Mgdesyan “Armenia restarts controversial gold mine,” Eurasianet, 27 Şubat 2023, <https://eurasianet.org/armenia-restarts-controversial-gold-mine>.

Çavuşoğlu ve Lavrov’dan Ankara’da ortak basın toplantısı: “Suriye ile normalleşme sürecinin şeffaf bir şekilde devam etmesini bekliyoruz” T24, 7 Nisan 2023, <https://t24.com.tr/haber/rusya-disisleri-bakani-lavrov-ankara-da-cavusoglu-ile-heyetlerarasi-gorusme-gerceklesti,1102966>.

Eruygur, Burç. “Azerbaijan invites representatives of Karabakh Armenians for 2nd round of talks,” Anadolu Agency, 13 Mart 2023, <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/azerbaijan-invites-representatives-of-karabakh-armenians-for-2nd-round-of-talks/2844376>.

Kuchera, Joshua. “Armenia refuses to host CSTO exercises,” Eurasianet, 10 Ocak 2023, <https://eurasianet.org/armenia-refuses-to-host-csto-exercises>.

Kuchera, Joshua. “Ukrainian officials support Azerbaijan in blockade of Karabakh,” Eurasianet, 25 January 2023, <https://eurasianet.org/ukrainian-officials-support-azerbaijan-in-blockade-of-karabakh>.

Mane Babajanyan, “The Convention of the Future Armenian held in Yerevan,” The Armenian Weekly, <https://armenianweekly.com/2023/03/15/the-convention-of-the-future-armenian-held-in-yerevan/>.

Mejlumyan, Ani. “Armenia begins work to restore railroad ties with Azerbaijan,” Eurasianet, 19 Ocak 2023, <https://eurasianet.org/armenia-begins-work-to-restore-railroad-ties-with-azerbaijan>.

Mgdesyan, Arshaluis “EU approves new monitoring mission for Armenia, over Russian and Azerbaijani objections,” Eurasianet, 25 Ocak 2023, <https://eurasianet.org/eu-approves-new-monitoring-mission-for-armenia-over-russian-and-azerbaijani-objections>.

Sarkissian, Armen. “The Humanitarian Crisis in Nagorno-Karabakh Is a Textbook Example of Ethnic Cleansing,” Time, 12 Ocak 2023,

<https://time.com/6246850/armenia-azerbaijan-nagorno-karabakh-lachin-corridor/>.

Siranush Ghazanchyan, Vahe Ghazaryan appointed Armenia's Minister of Interior," Public Radio of Armenia, 9 Ocak 2023, <https://en.armradio.am/2023/01/09/vahe-ghazaryan-appointed-armenias-minister-of-interior/>.

Wasilewski, Karol. "President of Armenia: We want Moscow to defend us against Turkey and Azerbaijan," TVP World, 3 Mayıs 2023, <https://tvpworld.com/69607536/president-of-armenia-we-want-moscow-to-defend-us-against-turkey-and-azerbaijan>.

"ABD'den Türkiye'nin hava sahasını Ermenistan uçaklarına kapatmasına ilişkin açıklama," Habertürk, 3 Mayıs 2023, <https://www.haberturk.com/abdden-turkiyenin-hava-sahasini-ermenistan-ucaklarina-kapatmasina-iliskin-aciklama-3588627>.

"Ambassador Kvien's Remarks at American Chamber of Commerce in Armenia General Meeting," US Embassy in Armenia, 3 Mayıs 2023, <https://am.usembassy.gov/american-chamber-of-commerce-2/>.

"Ararat Mirzoyan met with the US co-chair of the OSCE Minsk Group, Louis Bono," Radar.am, 18 Şubat 2023, <https://radar.am/en/news/politics-2553468329/>.

"Ararat Mirzoyan will be in Romania on a working visit," Radar Armenia, 3 Nisan 2023, <https://radar.am/en/news/politics-2560923819/>.

"Armenia to Elaborate New Europe-India-Iran Transport Corridor," Avim, 9 Mayıs 2023, <https://avim.org.tr/en/Bulten/ARMENIA-TO-ELABORATE-NEW-EUROPE-INDIA-IRAN-TRANSPORT-CORRIDOR>.

"Armenia 'Forced To Join Russia-Belarus Union'," Azatutyun, 27 Aralık 2022, <https://www.azatutyun.am/a/32195524.html>.

"Armenia now has almost no relations with Turkey and Azerbaijan, which should not remain like that: Pashinyan," News.am, 15 Mayıs, 2023, <https://news.am/eng/news/760101.html>.

- “Armenia ready to recognize Azerbaijan’s 86,600 km² territorial integrity which includes Nagorno Karabakh – Pashinyan,” ArmenPress, 22 Mayıs 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1111461.html>.
- “Armenia to leave CSTO if Yerevan deems it ‘non-functional organization’— prime minister,” TASS, 22 Mayıs 2023, <https://tass.com/world/1621147>.
- “Armenia to participate in US-led Defender 23 military exercises,” News.am, 6 Nisan 2023, <https://news.am/eng/news/753546.html>.
- “Armenia’s permanent population is 2,928,914, according to new census,” ArmenPress, 2 Mayıs 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1110018.html#:~:text=Armenia’s%20permanent%20population%20is%20%2C928%2C914%2C%20according%20to%20the%202022%20census,were%20released%20earlier%20this%20week..>
- “Armenian government continues anti-ARF policies toward ARF Youth,” The Armenian Weekly, 29 Ocak 2023, <https://armenianweekly.com/2023/01/29/armenian-government-continues-anti-arf-policies-toward-arf-youth/>.
- “Armenian Prime Minister speaks about “big opportunity” to normalize relations with Turkey,” ArmenPress, 18 Nisan 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1108950.html>.
- “Armenian soldiers die in fire blamed on heater lit with petrol,” BBC News, 19 Ocak 2023, <https://www.bbc.com/news/world-europe-64329367>.
- “Armenia’s foreign trade turnover in January 2023 increased by 93.8% to nearly \$1.3 billion,” Arka News Agency, 6 Mart 2023, http://arka.am/en/news/business/armenia_s_foreign_trade_turnover_in_january_2023_increased_by_93_8_to_nearly_1_3_billion/.
- “Azerbaijan sets up checkpoints on the Lachin corridor,” EIU, 27 Nisan 2023, <https://www.eiu.com/n/azerbaijan-sets-up-checkpoints-on-the-lachin-corridor/>.
- “Azerbaijani MFA comments on Pashinyan’s claims voiced in Czechia,” APA.az 4 Mayıs 2023, <https://apa.az/en/foreign-policy/azerbaijani-mfa-comments-on-pashinyans-claims-voiced-in-czechia-402526>.

- “Azerbaycan-Ermenistan sınırında çatışma: 3 Azeri asker şehit,” NTV, 11 Nisan 2023,
https://www.ntv.com.tr/dunya/azerbaycan-ermenistan-sinirinda-catisma-3-azeri-asker-sehit,Gz_oG6jTI0uP2HeEQz34AQ.
- “Catholicos on demanding Armenia PM Pashinyan’s resignation: Our fatherly exhortation not limited by time,” News.am , 20 Nisan 2023,
<https://news.am/eng/news/755831.html>.
- “Despite ‘Glimmer of Hope’ in Armenia, Azerbaijan Conflict, Escalating Tensions Threaten to Derail Fragile Progress, Senior Official Tells Security Council,” United Nations, 20 Aralık 2022,
<https://press.un.org/en/2022/sc15154.doc.htm>
- “Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu: “(Teröristler için Nemesis anıtının yapılması) Ermenistan uçaklarına hava sahamızı kapattık”,” Habertürk, 3 Mayıs 2023,
<https://www.haberturk.com/ankara-haberleri/31028599-disisleri-bakani-cavusoglu-teroristler-icin-nemesis-anitinin-yapilmasi-ermenistan>.
- “Erdoğan’dan Patrik Maşalyan’a taziye mesajı,” Agos, 24 Nisan 2023,
<https://www.agos.com.tr/tr/yazi/28503/erdogan-dan-patrik-masalyan-a-taziye-mesaji>.
- “Ermenistan’da 24 Nisan anması,” Agos, 24 Nisan 2023,
<https://www.agos.com.tr/tr/yazi/28500/ermenistan-da-24-nisan-anmasi>.
- “Ermenistan’dan Türkiye’ye: Nemesis Anıtı, dış politika ifadesi değil,” Cumhuriyet, 5 Mayıs 2023,
<https://www.cumhuriyet.com.tr/dunya/ermenistandan-turkiyeye-nemesis-aniti-dis-politika-ifadesi-degil-2078001>.
- “Euro 2024 elemeleri: Türkiye ilk maçta, Ermenistan deplasmanında 1-2 kazandı,” BBC Türkçe, 26 Mart 2023,
<https://www.bbc.com/turkce/articles/cd1219lw61ko>
- “FM briefs Egypt media on details of Armenia proposals forwarded to Azerbaijan,” news.am, 23 Mart 2023,
<https://news.am/eng/news/751288.html>.
- “French FM visits Armenia in difficult period of time – Mirzoyan,” Armenpress, 28 Nisan 2023,
<https://armenpress.am/eng/news/1109835.html>.

- “IRI Armenia Poll Shows Concerns over National Security, Sharp Divisions on Russia, Improving Relations with Turkey,” IRI, 1 Mayıs 2023, <https://www.iri.org/news/iri-armenia-poll-shows-concerns-over-national-security-sharp-divisions-on-russia-improving-relations-with-turkey/>.
- “İnsani yardım için Türkiye-Ermenistan kara sınırı 35 yıl sonra açıldı,” Sözcü, 11 Şubat 2023, <https://www.sozcu.com.tr/2023/gundem/son-dakika-insani-yardim-icin-turkiye-ermenistan-kara-siniri-35-yil-sonra-acildi-7588680/>.
- “İran, Hindistan ve Ermenistan Arasında 3’lü İstişare,” Tesnim Haber Ajansı, 21 Nisan 2023, <https://www.tasnimnews.com/tr/news/2023/04/21/2883376/iran-hindistan-ve-ermenistan-aras%C4%B1nda-3-l%C3%BC-isti%C5%9Fare>.
- “Kremlin slams ‘provocative’ Armenian claims about ‘being forced to’ join Russia-Belarus union state,” Anadolu Agency, 27 Aralık 2022, <https://www.aa.com.tr/en/world/kremlin-slams-provocative-armenian-claims-about-being-forced-to-join-russia-belarus-union-state/2774043>.
- “Mirzoyan Ankara’da: “Bu Acı Bize Yabancı Değil,” VOA, 15 Şubat 2023, <https://www.voaturkce.com/a/mirzoyan-ankarada-bu-aci-bize-yabanci-degil/6963797.html>.
- “Mirzoyan-Lavrov meeting in Moscow,” Jam News, 21 Mart 2023, <https://jam-news.net/meeting-of-lavrov-and-mirzoya-in-moscow/>.
- “Moscow requests clarification on Armenia’s participation in NATO drills,” Mediamax, 13 Nisan 2023, <https://mediamax.am/en/news/foreignpolicy/50944/>.
- “New Council of Europe Action Plan for Armenia launched in Yerevan,” Coe, 16 Şubat 2023, <https://www.coe.int/en/web/portal/-/new-council-of-europe-action-plan-for-armenia-launched-in-yerevan#:~:text=The%20Council%20of%20Europe%20Action,Republic%20of%20Armenia%20Ararat%20Mirzoyan..>
- “Nikol Pashinyan and Mikhail Mishustin meet in Almaty,” Official Website of the Prime Minister of Armenia, 2 Şubat 2023, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2023/02/02/Nikol-Pashinyan-Mikhail-Mishustin/>

- “No: 111, 24 Nisan 2023, 24 Nisan 2023 Tarihinde Bazı Ülkelerin Hükümet Yetkililerince Yapılan Beyanlar Hk.,” T.C. Dışişleri Bakanlığı, 24 Nisan 2023, https://www.mfa.gov.tr/no_-111_-24-nisan-2023-tarihinde-bazi-ulkelerin-hukumet-yetkililerince-yapilan-beyanlar-hk.tr.mfav.
- “No: 113, 26 Nisan 2023, Ermenistan’ın Başkenti Erivan’da Açılan “Nemesis Anıtı” Hk.” Agos, 26 Nisan 2023, https://www.mfa.gov.tr/no_-113_-ermenistan-in-baskenti-erivan-da-acilan-nemesis-aniti-hk.tr.mfa.
- “Olaf Scholz Backs Karabakh’s Right to Self-Determination,” Hetq, 3 Mart 2023, <https://hetq.am/en/article/153738>.
- “Pashinyan and Menendez discussed the developments taking place in the South Caucasus,” Radar.am, 18 Şubat 2023, <https://radar.am/en/news/politics-2553432870/>
- “Peskov comments on Armenian-Azerbaijani talks in the US,” Mediamax, 2 Mayıs 2023, <https://mediamax.am/en/news/foreignpolicy/51161/>.
- “PM Pashinyan attends Victory Day Parade in Moscow,” Armenpress, 9 Mayıs 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1110514.html>.
- “PM Pashinyan describes Foreign Minister’s Turkey visit as “very important and meaningful” ,” Armenpress, 16 Şubat 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1104282.html>.
- “Press remarks by President Charles Michel following the trilateral meeting with President Aliyev of Azerbaijan and Prime Minister Pashinyan of Armenia,” European Council Council of EU, 14 Mayıs 2023, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/05/14/press-remarks-by-president-charles-michel-following-the-trilateral-meeting-with-president-aliyev-of-azerbaijan-and-prime-minister-pashinyan-of-armenia/>.
- “Protests of Azerbaijani eco-activists continue on Khankandi-Lachin road?,” Report.az, 9 Şubat 2023, <https://report.az/en/karabakh/protests-of-azerbaijani-eco-activists-continue-on-khankandi-lachin-road/>.
- “Russia-Ukraine war: 2022 witnesses a fourfold growth in money transfers from Russia to Armenia,” Ampop Media, 27 Nisan 2023, <https://ampop.am/en/transfers-from-russia-to-armenia-increased-4-times/>.

- “Rusya Dışışleri Bakanı Lavrov, Ermeni mevkidaşı Mirzoyan ile Semerkant’ta görüştü,” Son Dakika, 14 Nisan 2023,
<https://www.sondakika.com/haber/haber-rusya-disisleri-bakani-lavrov-ermeni-mevkidasi-15767263/>.
- “SC-5, 17 Mart 2023, Dışışleri Bakanlığı Sözcüsü Büyükelçi Tanju Bilgiç’in Avrupa Parlamentosu’nun “AB-Ermenistan İlişkileri” Başlıklı Raporu Hakkındaki Soruya Cevabı,” T.C. Dışışleri Bakanlığı, 17 Mart 2023,
https://www.mfa.gov.tr/sc_-5_-avrupa-parlamentosu-nun-ab-ermenistan-iliskileri-baslikli-raporu-hk-sc.tr.mfa.
- “Secretary Antony J. Blinken at the Bilateral Peace Negotiation Closing Session with Armenian Foreign Minister Ararat Mirzoyan and Azerbaijani Foreign Minister Jeyhun Bayramov,” US Department of State, 4 Mayıs 2023, <https://www.state.gov/secretary-antony-j-blinken-at-the-bilateral-peace-negotiation-closing-session-with-armenian-foreign-minister-ararat-mirzoyan-and-azerbaijani-foreign-minister-jeyhun-bayramov/>.
- “Secretary Blinken’s Call with Azerbaijani President Aliyev,” US Department of State, 21 Mart 2023, <https://www.state.gov/secretary-blinkens-call-with-azerbaijani-president-aliyev-11/>; “Secretary Blinken’s Call with Armenian Prime Minister Pashinyan,” US Department of States, 20 Mart 2023, <https://www.state.gov/secretary-blinkens-call-with-armenian-prime-minister-pashinyan-12/>.
- “Sergey Lavrov on what was achieved at the trilateral meeting of the Foreign Ministers of Russia, Azerbaijan and Armenia,” Turan.az, 19 Mayıs 2023, turaz.az/ext/news/2023/5/free/politics_news/en/4705.htm.
- “Sergey Lavrov: US ‘advises’ Armenia to drive away Russian military base, border guards,” News.am, 17 Mayıs 2023,
<https://news.am/eng/news/760347.html>.
- “Sisi Arrives in Armenia in First Ever Visit by an Egyptian President,” Egyptian Streets, 29 Ocak 2023,
<https://egyptianstreets.com/2023/01/29/sisi-arrives-in-armenia-in-first-ever-visit-by-an-egyptian-president/>
- “Tehran, Yerevan Become Sister Cities,” Azatutyun, 18 Ocak 2023,
<https://www.azatutyun.am/a/32229418.html>.

“Toivo Klaar: We can have peace between Armenia and Azerbaijan - Interview,” APA, 8 Mart 2023,
<https://apa.az/en/foreign-policy/toivo-klaar-we-can-have-peace-between-armenia-and-azerbaijan-interview-398159>.

“UN mission on Lachin corridor only possible with consent of Azerbaijan, Armenia, says Russia,” Anadolu Agency, 8 Şubat 2023,
<https://www.aa.com.tr/en/europe/un-mission-on-lachin-corridor-only-possible-with-consent-of-azerbaijan-armenia-says-russia/2812026>.

“Vahagn Khachaturyan and the Prime Minister of Estonia discussed issues of security and regional importance,” Radar Armenia, 16 Ocak 2023,
<https://radar.am/en/news/politics-2547727481/>.

“Vardanyan was not fired at Aliyev’s request”: opinion from Yerevan,” Jam-News, 23 Şubat 2023,
<https://jam-news.net/dismissal-of-ruben-var-danyan/>.

“We must make efforts to ensure efficiency and development. PM Pashinyan receives participants of “iGorts” program,” ArmenPress, 6 Şubat 2023,
<https://armenpress.am/eng/news/1103473.html>.

“Zareh Sinanyan fiddled his violin during visit to eastern US cities while Armenia, Artsakh burned,” The Armenian Weekly, 11 Mart2023,
<https://armenianweekly.com/2023/03/11/zareh-sinanyan-fiddled-his-violin-during-visit-to-eastern-us-cities-while-armenia-artsakh-burned/>

Yayın Geliş Tarihi: 09.02.2023

Yayına Kabul Tarihi: 28.05.2023

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Çoban Öztürk, Ebru. "Türkiye ve Ermenistan İlişkilerinde Çatışma Çözümü ve Uzlaşma Yaklaşımları, Yeni Öncelikler ve Çatışmanın Yönetilmesi." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 73 (2023): 53-69.

Araştırma Makalesi

TÜRKİYE VE ERMENİSTAN İLİŞKİLERİNDE ÇATIŞMA ÇÖZÜMÜ VE UZLAŞMA YAKLAŞIMLARI, YENİ ÖNCELİKLER VE ÇATIŞMANIN YÖNETİLMESİ

(CONFLICT RESOLUTION AND RECONCILIATION
APPROACHES IN TÜRKİYE-ARMENIA RELATIONS,
NEW PRIORITIES AND CONFLICT MANAGEMENT)

Ebru ÇOBAN ÖZTÜRK*

Öz: Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkiler sıcak çatışma veya toprak bölüşümü boyutlarını içermeyen ve aktif olmayan bir çatışma türü olarak uluslararası literatürde farklı bir yerdedir. İkili ilişkilerde 1915'ten kalan geçmişe ilişkin sorunlar ve bu sorunlara eklemlenmiş Ermeni diaspora etkeni mevcuttur. Diaspora ikili ilişkilerde Ermenistan açısından aktif rol oynamakta, hâlihazırda zor bir mesele olan bölgesel barış inşasını güçleştirmektedir. Çatışma çözümleri literatüründe yer alan araçsal uzlaşma yöntemiyle Türkiye ve Ermenistan arasındaki dondurulmuş ilişkilerin uzun vadede olumlu bir seyre çevrilmesi zor ama mümkündür. Mevcut haliyle Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkilere Liberal barış önerileri ve çatışma çözümleri uygulamak güçken son dönemde Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ meselesinde Türkiye'nin aktif olarak yer almasıyla ve görüşmelerde Azerbaycan ile olan sorunların öncelikli olarak

* ORCID: 0000-0002-6332-7639

Doç. Dr., Çankaya Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü,
ebrucoban@cankaya.edu.tr

halledilmesi gerekliliğinin vurgulanmasıyla beraber durum giderek karmaşık bir hal almıştır. Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sıcak çatışmalarda toprak paylaşımı gibi öncelikli bir konunun varlığı ve bölgesel güçlerin olaya dâhil olması bölgenin realist siyasi karakteristiğini artırmıştır. Bu nedenlerle Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkilerdeki çatışma boyutu giderek derinleşmiştir. Çalışmada Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki çatışma çözümü ve uzlaşma yaklaşımları, çatışma çözümlerindeki realist ve liberal politikalar ve çatışma çözümü yerine çatışmanın yönetilmesi gibi realist paradigmlar tartışılacak ve diasporanın çatışma çözümlerindeki yeri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: *Çatışma çözümü, uzlaşma, çatışmanın yönetilmesi, Realizm, Liberalizm, Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan*

Abstract: *The relations between Türkiye and Armenia are in a different place in the international literature as an inactive conflict that does not include the dimensions of hot conflicts or territorial division. In bilateral relations, there are problems related to the past from 1915 and the Armenian diaspora factor added to these problems. Diaspora plays an active role for Armenia in bilateral relations and complicates regional peacebuilding, which is currently a difficult issue. It is difficult but possible to turn the frozen relations between Türkiye and Armenia into a positive course in the long run with the instrumental reconciliation method in the conflict resolution literature. While it is difficult to implement Liberal peace proposals and conflict resolutions in the relations between Türkiye and Armenia in the current circumstances, the situation has become increasingly complicated after Türkiye 's active involvement in the Nagorno-Karabakh issue of Azerbaijan and the acceptance of the solution of the problems with Azerbaijan as a priority. The existence of a priority issue such as territorial division in the hot conflicts between Azerbaijan and Armenia and the involvement of regional powers have increased the realist political characteristics of the region. For these reasons, the conflict dimension in the relations between Türkiye and Armenia has gradually deepened. In the study, conflict resolution and reconciliation approaches in Türkiye-Armenia relations, realist and liberal policies in conflict resolution, and realist paradigms such as conflict management instead of conflict resolution will be discussed and the place of diaspora in conflict resolution will be examined.*

Keywords: *Conflict resolution, reconciliation, conflict management, Realism, Liberalism, Türkiye, Armenia, Azerbaijan*

Giriş

Türkiye, Ermenistan ve Azerbaycan aktif ve pasif çatışmaları olan komşu ülkelerdir. Türkiye ve Ermenistan arasındaki sorunlar 1915 olayları ile başlayan ve son olarak Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki sıcak çatışmalara uzanan çözülmemiş bir sorunlar zincirine sahiptir. Türkiye ve Ermenistan arasındaki geçmişten kalan sorunlara, Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ topraklarının paylaşımı meselesinde Türkiye'nin aktif olarak Azerbaycan'ın yanında yer almasıyla yeni bir toprak boyutu eklenmiştir.

Türkiye'nin Ermenistan ile ikili ilişkilerin olumlu seyredebilmesini, Azerbaycan ile Ermenistan'ın toprak paylaşımının nihai olarak gerçekleştirilmesi ön koşuluna bağlandığı için durum daha karmaşık bir hal almıştır. Taraflar arasında çatışma çözümünden (*conflict resolution*) ve uzlaşmadan (*reconciliation*) bahsetmek henüz mümkün değildir. Aksine mevcut durumda çatışmanın yönetilmesi (*conflict management*) durumu söz konusudur. Üstelik Türkiye ve Ermenistan arasındaki sorunları çözümü derin ve zor olmasına rağmen Türkiye ve Ermenistan arasındaki dondurulmuş ilişkinin sonlandırılarak yeni bir döneme başlanması da Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki toprak paylaşımına bağlanmıştır. Hâlihazırda Türkiye ve Ermenistan arasındaki sorunlar devlet dışı bir aktör olan diasporanın¹ da dâhil olduğu karmaşık bir nitelik taşımakta ve çatışma çözümü literatüründe “barış inşası” gerektiren zor ve uzun vadeli bir tür olarak öne çıkmaktadır. Türkiye ve Ermenistan arasındaki sorunlara kendi aralarında var olmayan yeni bir toprak bölüşümü boyutu eklenmesiyle uygulaması giderek zor bir hal almıştır. Çatışma çözümleri literatüründe hâkim olan Liberal görüş ve Liberal barış önerileri bölgenin uç realist karakteristiği nedeniyle uygulanabilirliği yakın dönemde mümkün görünmemektedir. Ermenistan ile 1915 olaylarına ilişkin gerçekleştirilebilecek çatışma çözümü uygulamalarıyla günümüzde Azerbaycan ile olan sıcak çatışmayla ilgili çözümler birbirinden çok farklı nitelikler taşımaktadır. Üç ülkenin komşuluk ilişkileri sadece liberal barış önerileri değil realist perspektif açısından da çözümü karmaşık ve dış müdahalelere açıktır. Çalışmada çatışma çözümü ve uzlaşma açısından Liberal ve Realist yaklaşımlar aktarılacak, ardından çatışmanın yönetilmesi kavramından, olası çatışma çözümü önerilerinden ve diasporanın buradaki rolünden bahsedilecektir.

1 Çalışmada diaspora olarak kastedilen Ermeni diasporadır. Azerbaycanlı ve Türk diasporalar hükümet politikalarıyla uyumludur ve hükümetlerden bağımsız hareketleri gözlenmemektedir. Fakat Ermeni diaspora Ermenistan hükümetinin dışında bir aktör olarak yer almakta ve hükümetten bağımsız ve farklı politikaları savunabilmektedir.

Çatışma Çalışmaları ve Uzlaşma Literatüründe Liberal ve Realist Yaklaşımlar

Çatışma yaşanan ülkelerde ve bölgelerde çatışma sebepleri olarak etnik çatışmalar, sınırlar ve ayrılıkçı hareketler sıklıkla incelenmektedir. Bu konularla ilgili sebeplerin incelenmesi ve çözüm önerileri düşünüldüğünde Realist ve Liberal teoriler farklı yaklaşımlar sergilemektedir. Liberal düşünüşte tüm ulusların/ halkların self determinasyon hakkının olduğu kabul edilmektedir.² Bu hakların karşılıklı tanınması önem arz etmektedir,³ çünkü karşılıklı olarak hakların tanındığı bir ortamda çatışma çözümlerinin gerçekleşebileceği düşünülmektedir.⁴ Ancak zamanla kozmopolitanizm ve bireycilik ön plana çıkarak etnisite temelli devlet oluşumu ve siyasi ayrılmalar olumsuz karşılanmaya başlamıştır. Liberal görüşte bireysel hakların kolektif haklardan öncelikli olması gruplar ve uluslar ile ilgili kültürel hakların reddedildiği anlamına gelmemektedir. Kültürel hakların da siyasi olarak ifade edilmesi desteklenirken, grupların birbirleriyle çatışmasını engelleyecek şekilde bu hakların anayasa ile güvence altına alınması ve buna yönelik siyasi sistemler geliştirilmesi beklenmektedir.⁵

Etnik çatışmalar, sınırlar ve ayrılıkçı hareketler konusunda Realist teorinin tutumu daha farklıdır. Realizm barış inşasından ziyade çatışmanın önlenmesi üzerinde durmaktadır. Devletler uluslararası sistemin ana aktörleri kabul edilirken güvenlik endişesi ve güvenlik konularına ilgi en temel meselelerden olmaktadır. Uluslararası sistemin anarşi üzerine kurulu olduğu kabulü ve insan doğasından kaynaklı sebepler nedeniyle güvenliğin olmaması uluslararası politikanın önemli çıkmazlarından kabul edilmektedir. Bu açıdan bakıldığında devletlerin kazançları görece kazançlar olup, devletler arası iş birliği de bu görece durum ve güvenlik endişeleri çerçevesinde düşünülmektedir. Devletler ancak diğer bir devletin ya da ittifak halindeki devletlerin gücünü kontrol etmek için iş birliğine yanaşmaktadır.⁶ Böyle bir teorik altyapıda Realist söylem sınırlara ve sınırların değişimine ilişkin sert bir tutum sergilemektedir. Çünkü açık veya net çizilmeyen sınırlar istikrarsızlıklara fırsat sağlamak ve

2 Yael Tamir, *Liberal Nationalism* (Princeton, Princeton University Press, 1993).

3 Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man* (New York, Free Press, 1992).

4 Herbert Kelman, "The Political Psychology of the Israeli-Palestinian Conflict: How Can We Overcome the Barriers to a Negotiated Solution," *Political Psychology* 8, no. 3 (1987): 347-63.

5 Andrew Linklater, "Globalisation and the Transformation of Political Community," in *The Globalisation of World Politics*, ed. John Baylis, Steve Smith (Oxford: Oxford University Press, 2001); Sammy Smooha, "The Model of Ethnic Democracy: Israel as a Jewish and Democratic State," *Nations and Nationalism* 8, no. 4 (2002): 475-503; Sammy Smooha, "Types of Democracy and Modes of Conflict Management in Ethnically Divided Societies," *Nations and Nationalism* 8, no. 4 (2002): 423-31.

6 Tim Dunne, Brian C. Schmidt, "Realism," in *The Globalisation of World Politics*, ed. John Baylis, Steve Smith (Oxford: Oxford University Press, 2001): 141-161.

devletleri müdahalelere açık hale getirmektedir. Ayrıca iktisadi bütünleşme hareketleri de ortak çıkarlar çerçevesinde değil tarafların gücünü dengelemek adına yapılmaktadır.

Çatışma çözümü ve uzlaşma literatüründe Liberal görüş hâkimdir. Çatışma durdurulup, siyasi, iktisadi bölüşümler yapıldıktan sonra barış inşası yapılması gerekmektedir. Yani çatışmanın durdurulması da siyasi ve iktisadi yapısal sorunlarla uğraşılması da kalıcı ve uzun vadeli barış için yeterli değildir. Son dönemlerde barış inşası için sosyopsikolojik etkenlerin de çözülmesinin gerekli olduğu kabul edilmektedir. Sosyopsikolojik etkenlerde uzun vadeli politikalara ve tüm topluma nüfuz edecek milli eğitim politikalarına ve tercihlerine ihtiyaç duyulmaktadır. Çünkü çatışmalı taraflar arasında kimlik değişimleri beklendiğinden, davranışlarda ve tutumlarda toleransın geliştirilmesi, kimlik ve ulusal kimlik algısında dışlayıcı yaklaşımların azaltılması, bunlarla beraber karşılıklı iletişimin artırılması gereklidir. Liberal çatışma çözümü yaklaşımlarının ideal olarak sunduğu sonuçlar, sosyopsikolojik yaklaşımlarla gerçekleştirilmeye çalışılacak süreçlere işaret etmektedir ve dünya tarihinde sık rastlanmayan niteliktedir. Yapısal ve reel sorunların dahi çözülemediği coğrafyalarda sosyopsikolojik süreçlerin gerçekleştirilerek şiddeti hakiki anlamda engellemek ve uzun vadeli barış inşası yapmanın zor olduğu da aşıkardır.

Liberal yaklaşımlar barış inşası için idealleştirmeler yapsa da somut ve küçük adımlar da önermektedir. Özellikle iç politika anlamında iktisadi yaklaşımlar ve kurumsal entegrasyonlar ön plana çıkmaktadır. Örneğin sınırların açılarak serbest ticaret anlaşmaları yapılması, karşılıklı kurumsal değişimler, ortak projeler ve iş birlikleri tüm taraflara çıkar sağlayabilecektir.⁷ Tüm bunlar sosyal etkileşimi artıracak ve karşılıklı güven oluşturmanın önünü açacaktır. Sosyal etkileşim, iletişim ve güven sağlamaya çalışılması toplumsal anlamda kamusal baskı ve engel oluşturan korku ve güvensizlik hislerinde azalma yaratabilecek, farklılıkları kabul ederek, karşılıklı ılımlı ve barışçıl tutumlar takınmaya yardımcı olabilecektir.⁸

Barışa yönelik adımlar atarken çatışmanın, çözüm için yeterli olgunluk düzeyine gelip gelmediği de önemli bir konudur. Çatışmanın sıfır toplamı yaklaşımlardan, karşılıklı kazanımlar algısına dönüşmesi gerekmektedir. Çatışma literatüründe Liberal yaklaşımda, sosyal, iktisadi, psikolojik ve kültürel alanda gerçekleştirilecek olan olumlu gelişmelerin siyasi ve stratejik

7 Tim Dunne, "Liberalism," in *The Globalisation of World Politics*, ed. John Baylis, Steve Smith (Oxford: Oxford University Press, 2001): 162-181.

8 Herbert Kelman, "The Political Psychology of the Israeli-Palestinian Conflict".

alandan dönüşüm yaratacağı ön kabulü mevcuttur. Bu dönüşüm sayesinde de çatışma çözümü ve sonrasında kalıcı uzlaşma gerçekleşecektir.

Liberal yaklaşımlar açısından siyasi ve stratejik olanın aşılması ve hatta dönüştürülmesi beklenmektedir. Oysa Realizmin klasik teorisyenlerinden Morgenthau'nun vurguladığı gibi Realizmde siyasi olanın üstünlüğünden ve önceliğinden bahsedilir.⁹ Bu öncelik siyasetin ve diplomasinin dış faktörlerden etkilenmeyeceği anlamına gelmeyecektir. Fakat siyasi çıkarların ya da dinamiklerin aşılamayacağı ya da dönüştürülemeyeceği öngörülmektedir. Realist açıdan bakıldığında anarşik bir uluslararası sistemde ülkeler arasında güven geliştirilmesi neredeyse imkânsızdır. Bu nedenle devletler arasında net sınırlar çizgilerinin olması hem yanlış anlama ve çatışmaları önleyeceği hem de istikrar sağlayacağı kabul edilmektedir.

Realizmin ilk döneminde uluslararası politikada devletlere verilen önem nedeniyle etnik çatışmaya ilişkin vurgu azdır. Fakat özellikle 1990'larda etnik çatışmaların uluslararası politikada hızla ön plana çıkmasıyla beraber etnisite vurgusu Realist teoride de yer bulmuştur. Çatışmalar sonucunda etnik kimliklerin giderek sertleşmesi, devletlerin kendi sınırları içerisinde de güvenlik çıkmazlarını incelemelerini ve uygulamalarını gerektirecektir. Etnik gruplar arasında güven tamamen kırıldığında kanlı çatışmaları ve istikrarsızlıkları önlemek için fiziksel ve siyasi ayrılmalar öneren Realist teorisyenler bulunmaktadır.¹⁰

Çatışma söz konusu olduğunda Realist ve Liberal paradigmalardan her ikisinde de çatışma çözümlerinin nasıl uygulandığı sorusu yer bulmaktadır. Her iki teori için de insan faktörü, karar alma mekanizmaları ve bu mekanizmaların kararları, bunların siyasi ve stratejik sonuçları nasıl etkilediği veya etkileyeceği konusu önem taşımaktadır. Ancak Liberal teoride materyal sınırlar Realist teoriye göre daha az yer tuttuğundan, barış süreçleri ya da görüşmelerinde antlaşmaların uygulanıp uygulanmadığı ve hükümetlerin uygulama süreçlerindeki rolleri daha çok sorgulanmaktadır.

Barış beklentisi ya da çatışma çözümlerinde önerilen yöntemler ve uygulama şekilleri Liberal teoride daha geniş yer bulmaktadır. Buna göre taraflar arasında

9 Hans Morgenthau, *Politics Among Nations* (New York: Knopf, 1978).

10 Barry Posen, "The Security Dilemma and Ethnic Conflict," in *Ethnic Conflict and International Security*, ed. Michael Brown (Princeton: Princeton University Press, 1993): 103-124; Chaim Kaufman, "Possible and Impossible Solutions to Ethnic Wars," *International Security* 20, no. 4 (1997): 136-175; Chaim Kaufman, "When All Else Fails: Ethnic Population Transfers and Partitions in the Twentieth Century," *International Security* 23, no. 2 (1998): 120-156; Alexander Downes, "The Holy Land Divided: Defending Partition as a Solution to Ethnic Wars," *Security Studies* 10, no. 4 (2001): 58-116.

barış görüşmeleri başlaması ve sürdürülmesi için öncelikle çatışmanın olgunluk (*ripeness*) düzeyine gelmiş olması beklenmektedir. Tarafların görüşmelere ne denli istekli olduğu, karşılıklı olarak birbirlerini tanıyıp tanımadıkları da önem arz etmektedir. Karşılıklı tanıma ve çözüm için masaya oturma, çatışma çözümlerinin başlaması ve sürdürülmesi için gereken olgunluk düzeyi açısından yeterli görülmemektedir. Liberal düşünüşte tarafların birbirini tanıması ve masaya oturmaya razı olması çatışmanın belli bir olgunluğa geldiğine işaret etmektedir. Oslo sürecinde de Filistin tarafının İsrail'i, İsrail'in de Filistinlilerin temsilcilerini tanıması ve görüşmelere başlanması çatışmanın görüşmeler yapmak üzere belli bir olgunluğa eriştiği kabul edilmiştir. Ardından gerçekleştirilecek olan iktisadi bütünleşmeyle beraber karşılıklı güven oluşturulması ve sağlamlaştırılması hedeflenmiş, kalıcı bir barış anlaşması ve çatışma çözümünü beraberinde getireceği düşünülmüştür.¹¹ Ancak durum bu şekilde seyretmemiş, karşılıklı tanıma yeterli olmamıştır. Zira barış görüşmesi yapmak ile çatışma çözümleriyle beraber barış inşa etmek ve uzlaşma sürecini gerçekleştirmek çok farklı anlamlara gelmektedir.

Gruplar arasında güvenin ve barışın inşa edilmesi gerekmektedir. Liberal teoride çatışma çözümleri açısından "barış inşası" gerçekleştirebilmek için farklı yöntemler geliştirilmiştir. Örneğin dolaylı diplomasi (*track-two*) çalışmaları bireyler ve gruplar arasında bu niyetle gerçekleştirilen hükümet dışı temas ve faaliyetlerdir.¹² Bu tür bir diplomasinin amacı siyasetçilere, siyasi elite ve kamuoyuna çatışma çözümünün mümkün olduğunu göstererek tarafların siyasi elitleri arasında güven inşa etmek ve iç politikada destek almaktır.¹³ Diğer bir yöntem tabandan (*grass-roots*), toplumdan topluma gerçekleştirilecek programlardır. Bu programlar karşılıklı tavizlerle anlaşma yapmak üzere, tarafların anlatılarını kavrayabilmek ve sosyal güveni sağlayabilmek için gerçekleştirilmektedir.¹⁴

Çatışma çözümü konusunda Liberal düşünüşte bütünleşmeci (*integrationist*) yaklaşım da kullanılmaktadır. Özellikle Batı Avrupa'da İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren uygulanmaya çalışılan bu modelin Avrupa için başarılı sayılan çok sayıda yönü de mevcuttur. Fakat bu tür bir modelin siyasi, iktisadi,

11 Jonathan Rynhold, "Realism, Liberalism, and the Collapse of the Oslo Process: Inherently Flawed or Flawed Implementation?," in *The Failure of the Middle East Peace Process?: A Comparative Analysis of Peace Implementation in Israel/Palestine, Northern Ireland and South Africa*, ed. Guy Ben-Porat (New York: Palgrave Macmillan, 2008): 127.

12 Hussein Agha, Shai Feldman, Ahmad Khalidi, Zeev Schiff, eds., *Track-II Diplomacy: Lessons from the Middle East*, Boston, MA, MIT Press, 2004.

13 Hussein Agha, Shai Feldman, Ahmad Khalidi, Zeev Schiff, eds., *Track-II Diplomacy*.

14 Ifat Maoz, "An Experiment in Peace: Reconciliation-Aimed Workshops of Jewish-Israeli and Palestinian Youth," *Journal of Peace Research* 37, no. 6 (2000): 721-736; Herbert Kelman, "The Political Psychology of the Israeli-Palestinian Conflict".

sosyal ve kültürel farklılıkları olan bölgelerde de başarılı olacağını beklemek iddialı bir yaklaşımdır. Bu modelde ekonomik yaklaşım ön plana çıkarken tek bir ekonomik bölge hatta bu bölge içerisinde aynı para biriminin kullanımına kadar iktisadi bütünleşmeler ön görülmektedir. Liberal düşüncenin genel vizyonunda karşılıklı iktisadi kazançların, barış görüşmesi ve barış inşası için destek ve uygun bir zemin hazırlayacağı ön kabulü bulunmaktadır. Barış adına sağlanacak bu ortam radikal hareketler ile barış amacından sapmayı engellerken aynı zamanda barış inşası için karşılıklı tavizler vermenin kabul edilmesi ve güven konusunda da kamuoyu oluşturacaktır. Bir diğer değişle karşılıklı somut materyal kazançlar siyasi anlamda uzlaşma için gerekli olan belli bir olgunluk düzeyi getirecektir.

Neo-Realizm ise devlet çıkarlarını somut maddi güç ile tanımlamaktadır. Buna bağlı olarak devletler kendi dost ve düşmanlarını maddi kazançlarına ilişkin hesaplarla belirleme eğilimindedir.¹⁵ Klasik Realizmde maddi çıkarlardan öte devletler arası dengede devletlerin tehdit algısı yani maddi/ somut olmayan etkenler ön plana çıkabilmektedir.¹⁶ Carr ise Realizmde maddi çıkarları ön planda tutarken maddi olmayan amaçların da devlet çıkarlarının gözetilmesinde önemli olduğunu savunmaktadır.¹⁷ Örneğin ulusal birlik gibi meseleler somut olmayan etkenler olarak yer bulabilecektir. Liberal düşüncenin öngördüğü kimi meselelerin Realist düşüncede de yer bulabileceğini söylemek gerekmektedir. Örneğin maddi çıkarların gözetildiği uluslararası bir ortamda Liberal düşüncede geniş yer bulan, devletler veya toplumlar arasındaki kurumsal iş birlikleri aynı zamanda Realist düşüncedeki temel güvenlik çıkmazlarını azaltabilecek ve istikrara katkıda bulunabilecektir.

Çatışma çözümlerinde Liberal yaklaşımlar soyut ve psikolojik etkenlere vurgu yaptığı için Realistlerce eleştirmektedirler.¹⁸ Örneğin tanıma, güvenme, affetme gibi çok sayıda psikolojik ve soyut kavramın çatışmaların sert, somut ve siyasi yönlerini geri plana attığı ve çatışmaya ilişkin elle tutulur çözümler getiremediği sıklıkla dile getirilmektedir. Çatışmanın barış görüşmeleri için belli bir olgunluğa erişmesiyle çatışmanın çözümü için gerekli olgunluğa erişilmesi aynı şeyler değildir. Psikolojik etkenler görüşmelere başlamak ve çatışmayı durdurmak için önemliyen, çatışmanın çözüme ulaştırılabilmesi için psikolojik etkenlere ek olarak siyasi olgunluğa da erişilmiş olması gerekmektedir. Realist açıdan bakıldığında kimi çatışmalarda görüşmelere

15 Tim Dunne, Brian C. Schmidt, "Realism".

16 Stephen Walt, *The Origins of Alliances* (Ithaca: Cornell University Press, 1987).

17 Edward Hallett Carr, *The Twenty Years Crisis* (London: MacMillan, 1991).

18 Gerald Steinberg, *Unripeness and Conflict Management: Re-Examining the Oslo Process and Its Lessons*, Occasional Paper No 4 (Ramat Gan: Program in Conflict Resolution, Management and Negotiation, Bar Ilan University, 2002).

başlamak için dahi belli bir siyasi olgunluk gerekmektedir. Çatışma taraflarında siyasi elitler belli bir görüşme olgunluğuna erişse de halkın ve radikal grupların aynı düzeyde hazır olmayabileceğini akılda tutmak gerekmektedir. İsrail ve Filistinliler arasında yürütülen Oslo görüşmelerinde de olduğu üzere İsrail ve Filistin halklarının özellikle dini sembollere ve kimliğe ilişkin meselelerde çok farklı düzlemlerde olması görüşmelerin kolaylıkla radikal gruplarca sabote edilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu tarz durumlarda anlaşmaların uygulanmaması ya da görüşmelerin sürdürülüp sürdürülmemesi konularından ziyade tarafların halk ve elit düzeyinde çözüm ve uzlaşma için yeterli görüşme olgunluğuna gelmeyebileceğini belirtmek gerekmektedir.

Çatışma çözümlerini gerçekleştirmek üzere yapılan görüşmelerde Liberal prensiplere uyulup uyulmadığı da tartışma konusu olmaktadır. Örneğin Oslo barış görüşmelerinde başarısızlıklarda ilişkin eleştiriler yapılırken çatışma çözümlerinde önerilen Liberal ölçütlere tam anlamıyla uyulmadığı eleştirisi hâkimdir.¹⁹ Diğer taraftan çatışma çözümleri ve uzlaşma literatüründe hangi yaklaşım olursa olsun çözüme ilişkin önerilerin tüm çatışmalara benzer formülleri ve yöntemleri içeren jenerik içerikler verilmesi ile ütopik, standart ve teorik önerilerde bulunulması ciddi biçimde eleştirilmektedir.²⁰ Steinberg de Oslo görüşmelerini örnek vererek çatışma çözümleri literatüründe yer alan yöntemlerin yetersizliğinden bahsetmektedir.²¹ Ayrıca Lederach'ın belirttiği üzere standart formüller ve öneriler, bölünmüş ve çatışma geçmişi olan toplumlarda barış inşası için yeterli olmamaktadır.²² Türkiye ve Ermenistan ile Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki farklı nitelikteki sorunlarda çatışma çözümü ve uzlaşma literatüründeki Liberal teorileri uygulamak güçtür. Sonraki bölümde de inceleneceği üzere, bölgede çatışma çözümü değil çatışmanın yönetilmesi hali hâkim olmuş, bölgenin realist karakteristiği giderek artmış ve sorunlar derinleşmiştir.

Çatışma Çözümü ile Uzlaşma Yaklaşımları ve Çatışmanın Yönetilmesi

İç savaş veya çatışma geçmişi olan ve aynı ülke sınırları içerisinde yaşamaya devam eden toplulukların çatışma çözümü ve uzlaşma süreçlerini uzun vadeli ve hakiki anlamıyla gerçekleştirmesi çok zahmetli ve uzun bir süreçtir. Bu

19 Ron Pundak, "From Oslo to Taba: What Went Wrong?," *Survival* 43, no. 3 (2001): 31-45.

20 Ofira Seliktar, *Doomed to Failure? The Politics and Intelligence of the Oslo Peace Process* (Santa Barbara: ABC CLIO, 2009): 192.

21 Gerald M. Steinberg, *Unripeness and Conflict Management: Re-examining the Oslo Process and Its Lessons* (Ramat Gan: BESA, 2003).

22 John Paul Lederach, *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies* (Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press, 1999): 23.

açından düşünüldüğünde, azınlıklarını barındırsa da iki toplum aynı ülke içerisinde yaşamadığından Türkiye ve Ermenistan arasındaki diplomatik, ticari ve siyasi ilişkilerin aktif ve olumlu komşuluk ilişkilerine çevrilmesi daha kolay olduğu düşünülebilir. Çözüm ve uzlaşma süreçleri uygulanırken bir arada yaşayan topluluklarda siyasi, ticari, kültürel, hukuki tüm alanlarda çözümcü bir siyaset gerektiği kadar gündelik hayatın döngüsünde de bu alanlara ilişkin paylaşımlar yapılması önem taşımaktadır. Bu nedenle çözüm süreçleri çok daha fazla detay ve çaba gerektirmektedir.

Bir arada yaşamayan toplumlarda ise diplomatik ve ticari ilişkiler öncelikli olacak şekilde iletişime başlanabilecek ve diğer koşula oranla daha az detayın düzenlenmesi yeterli olabilecektir. Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerde geçmişin ağırlığına rağmen olumlu ilişkiler mümkündür ancak farklı öncelikleriyle bu ilişkileri olumsuz yönde etkilemesi muhtemel bir diaspora etkeni olduğu da unutulmamalıdır. Diasporayı ve önceliklerini dikkate almadan, diasporayla iletişim kurmadan hakiki ve kalıcı bir uzlaşma süreci mümkün değildir. Ermenistan ile Türkiye arasındaki donmuş ilişkileri olumlu bir seyre çevirmek için literatürün son dönem yaklaşımlarından olan araçsal uzlaşma yaklaşımını uygulamak makul ve uygulanabilir bir seçim olabilecektir. Geçmişin konuşulmasının ve geçmişe ilişkin meselelerin ötelendiği ve geri plana atıldığı bu yaklaşımda günümüz iletişimine ve ilişkilerine vurgu yapılmaktadır. Sürekli tekrar eder şekilde ve işbirliği gerektiren girişimlerde bulunulması güven köprüsü oluşturabilecek, sürekli ve tutarlı iletişim uzlaşmayı kolaylaştırabilecektir.²³ Tekrar eden iletişim ve işbirliği projeleri, güvensiz ilişkileri dönüştürme potansiyeli taşıyan ve karşılıklı güven inşa edebilen bir yol olarak kabul edilmektedir.²⁴

Diğer uzlaşma türlerinde geçmişe odaklanması, özür dileme ve affetme döngüsüne özel önem atfedilmesi özellikle Türkiye için uygulanması güç olan bir uzlaşma türü olmaktadır. Aslında Ermeni diasporanın talep ve tercih ettiği yaklaşımlar bu şekildedir. Ancak geçmişin ve şiddet olaylarının konuşulması ve üzerinde uzlaşılması dünyanın hiçbir yerinde kolay olmayan bir iştir. Geçmiş konuşulurken acının derinliğinde kaybolup çözüm ve uzlaşma süreçlerinin tamamlanamaması sık rastlanan bir durumdur. Bu nedenle geçmişe değil günümüze öncelik tanımak, az da olsa güven inşası gerçekleştirmek ilk aşamada uzlaşma sürecinin kırılma niteliğini hafifletebilecektir. Bu uzlaşma

23 Arie Nadler ve Nurit Shnabel, "Instrumental and Socioemotional Paths to Intergroup Reconciliation and the Needs-Based Model of Socioemotional Reconciliation," içinde *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation*, ed. Arie Nadler, Thomas E. Malloy, Jeffrey D. Fisher (New York: Oxford: Oxford University Press, 2008): 42

24 Louis Kriesberg, "Coexistence and the Reconciliation of Communal Conflicts," içinde *The Handbook of Interethnic Coexistence*, ed. Eugene Weiner (New York: Abraham Fund, 2000): 182-188.

türünde diasporayı ikna etmek kolay olmasa da Ermenistan halkıyla öncelikli iletişime geçmek mümkün olabilecektir. Fakat hangi uzlaşma yaklaşımı seçilirse seçilsin diasporayla da çözüm ve uzlaşma süreçlerini eş zamanlı gerçekleştirmek için çaba harcamak önem arz edecektir. Zira diasporanın Ermenistan'daki siyasi, ticari ve Ermeni kimliğine ilişkin etkileri yadsınamayacak nitelik ve niceliktedir.

Uluslararası İlişkiler disiplini devlet merkezli analiz yöntemlerini öncelikli tuttuğundan diaspora gibi devlet dışı aktörler açıklamalarda geri planda kalabilmektedir. Ancak çatışma çalışmaları literatüründe devlet dışı aktörler önemlidir. Hatta çatışmanın ortaya çıkışı, sürdürülmesi veya sonlandırılarak kalıcı barış inşa edilmesinde devlet dışı aktörlere özel önem atfedilmektedir. Bu açıdan bakıldığında diaspora barış inşa eden bir rolde olabileceği gibi çatışmayı sürdüren ya da barış bozucu (*peace spoiler*) rolü üstlenebilmektedir. Ermeni diaspora Ermenistan'dan farklı önceliklerde ısrar ederek barış bozucu rol oynama potansiyeline sahiptir. Örneğin diaspora Türkiye ile ilişkilerin düzelmesine ön koşul olarak 1915 olaylarının soykırım olarak tanınmasını koyarken, Ermenistan'ın önceliği iktisadi işbirlikleri, ticari yatırımlar ve sınırların açılması olabilmektedir. Diaspora, Ermenistan'da yaşamasalar dahi Ermeni kimliğinin uluslararası alandaki temsilcisi olarak ulusal kimliğe içkin bir nitelik taşıdığından hükümetler değişse de diasporanın önceliğinin görmezden gelinmesi kolay olmamaktadır. Bu durumda diaspora barış görüşmelerinde olumlu katkı sağlamamaktadır.

Hal böyleyken, Türkiye ve Ermenistan arasındaki mevcut sorunlu duruma Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki toprak bölüşümü ve sıcak çatışmalar eklenerek var olan dondurulmuş ilişkiler çerçevesindeki çatışma türünün boyutu derinleşmiş ve çözüm için önemli bir kalem daha eklenmiştir. İki ülkenin inisiyatifiyle ve diasporanın katılımıyla başlasa dahi Türkiye ve Ermenistan için çözüm ve uzlaşma daha da güçleşmiştir. Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki toprak paylaşımının gerçekleştirilmesi, Rusya'nın bu paylaşımında yer alması ve çözüm sürecini desteklemesi artık öncelikli konu haline almıştır. Türkiye'deki mevcut hükümet önceliğin Azerbaycan olduğu yönünde açıklamalar yapmaktadır.²⁵ Zaten zor olan bir uzlaşma beklentisine toprak, sıcak çatışma ve komşu ülkelerin eklenmesi sorunları genişletmiş ve derinleştirmiştir. Atılması gereken adım ve çözülmesi gereken sorunların sayısı artmıştır. Liberal çatışma çözümü yaklaşımları bölgenin sert Realist karakteristiği nedeniyle daha da geri plana düşmüştür.

25 "Erdoğan normalleşme sürecini Ermenistan-Azerbaycan ilişkilerine bağladı," Agos, 11 Kasım 2022, <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/27772/erdogan-normallesme-surecini-ermenistan-azerbaycan-iliskilerine-bagladi>.

Siyasi girişimler ve somut iktisadi adımlarla ilişkilerin olumlu yöne çevrilmesi mümkündür. Fakat literatürdeki Liberal barış inşası kavramlarının bölgeye uygulanması epey güçtür. Tam tersine günümüzde bölgede Hobbesiyan Realist politikalar hâkimdir ve çatışma çözümü yerine çatışmanın yönetilmesi öncelik halini almıştır. Dağlık Karabağ'ın bölüşümü söz konusu olduğundan ve toprak meselesi var olunca çatışmalar hızla aktif hale gelebildiğinden sorunların kalıcı olarak çözülmesi uzun ve zorlu bir yola işaret etmektedir. Türkiye, Ermenistan ve Azerbaycan ilişkilerinde çatışma çözümleri literatüründe hâkim olan Liberal barış önerileri yetersiz kalmaktadır. Çatışma çözümlerindeki Liberal yaklaşımlarda siyasi alanın dönüşümü, karşılıklı güven, affetme, kimliklerin dönüşümü ve nihayetinde uzlaşma gibi kavram ve süreçlerden bahsedilmektedir. Ancak bu kavramların bölgede uygulanabilirliği yakın dönemde güçtür. Bu güçlüğü daha da artıran hem barış bozucu rolündeki diaspora hem de Türkiye Ermenistan ilişkilerinde sıcak çatışma ve toprak boyutu ekleyen Dağlık Karabağ meselesidir. İktisadi bir bütünleşme de yaşanmadığından bölgedeki aktif ve pasif çatışma türleri giderek derinleşmektedir.

Bölge politikalarındaki Realist karakterden dolayı güven meselesinin geri planda olduğu göze çarpmaktadır. Bu vurgudan dolayı tarafların güven inşası, ikili ilişkilerde olumlu beklentiler ve görüşmeler gibi konular niyet edilse de gerçekleştirilememektedir. Mevcut güven eksikliği barış görüşmeleri başlatmak için gerekli olan çatışmadaki olgunluk düzeyine de ulaşamamasına yol açmaktadır. Diplomatik girişimlerin hızla sonlanması ya da geri adım atılması aslında elit, halk ve siyasetçiler düzleminde çatışma çözümü için gerekli olgunluğa ulaşılmadığının göstergelerinden olmaktadır.

Çatışma türlerinin içinde barındırdığı kimi nitelikler, o çatışmayı yatıştırmayı, çözmeyi ve nihayetinde çatışanlar arasında uzlaşma sağlanmasını güçleştirmektedir. Çatışma çözümü söz konusu olduğunda etnik çatışmalarda çatışmanın yönetilmesi ya da toprak paylaşımı meselesi büyük önem taşımaktadır.²⁶ Her bir etnik çatışma için toprağa ilişkin çözümlerin uygulanabilir olup olmadığı tartışma konusudur. Ancak toprağa ilişkin uzlaşmazlık, çatışmalarda çözüm potansiyelini zora sokmaktadır.

Çatışmada paylaşılabilen bir toprak parçası olması, bu toprak parçasına doğrudan ilişkili başka akraba devletlerin mevcudiyeti ve kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden ve taraflara baskı yapma olasılığı bulunan bir bölgesel gücün mevcudiyeti çatışmanın yatıştırılması ve çözüm sağlanması için güç niteliklere işaret etmektedir. Aynı zamanda bu nitelikler belli bir olgunluğa eriştiğinde tam tersine çatışmanın yatıştırılabilmesi için uygun

26 Stefan Wolff, "Managing Ethnic Conflict: The Merits and Perils of Territorial Accommodation," *Political Studies Review* 9 (2011): 26.

koşullar anlamına da gelebilmektedir. Tartışmalı topraklar için çözüme hazır olma ve akraba devletler ile bölgesel büyük güçlerin çözüm yönünde yönlendirme ve hatta baskı yapması süreci hızlandırabilecektir. Her halükârda toprağa ilişkin iddialar ve beklentiler konusunda taraflar taleplerinden vazgeçerek veya paylaşımına giderek bir uzlaşmaya varamazsa çatışmanın çözüm aşamasına gelmesi imkânsız görünmektedir.

Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ sorununda Rusya ve Türkiye çözüm yönünde baskı oluştursa da her iki taraf da aslında Dağlık Karabağ'ın tamamında hak sahibi olduğu konusunda ısrarlı olduğundan çatışma ve sorunlara ilişkin tutum, çözüm yönünde gerekli olgunluğa ulaşmamaktadır. Bu nedenle mevcut durum, çatışmanın çözümü değil çatışmanın yönetilmesi şeklinde sürmektedir. Çatışmanın yönetilmesi çatışmanın kesin çözüme kavuşturulacağı anlamına gelmemektedir. Tam tersine çatışmanın yönetilmesi bir çözüm sözü vermemektedir.

Wolff çatışmanın yönetilmesi kavramını, süregelen çatışmanın toplumun çoğunluğunda olabilecek etkilerini çevreleme, sınırlandırma veya yönlendirme teşebbüsü olarak açıklamaktadır.²⁷ Çatışma çözümü bu durumdan farklıdır ve taraflar arasında çatışan çıkarları kurumsal bir çerçevede iş birliğine dönüştürmeyi ve nihayetinde şiddeti önlemeyi amaçlamaktadır. Çatışmanın yönetilmesi istenen ve beklenen bir durum değildir. Aslında taraflardan birisi çatışmanın mevcut doğrultudaki çözümünü istemediğinde veya çözüm imkânsız hale geldiğinde tercih edilen bir strateji olmaktadır. Ayrıca çatışmanın yönetilmesi halkın tamamının etkilenmemesi ve çatışmayı sınırlandırmak için başvurulmuş iyi niyetli bir tercih de olmayabilir. Tam tersine çatışmanın devam etmesi için, mevcut durumun, gücün, iktidarın veya iktisadi kazancın sürdürülmesi için bir strateji olarak da kullanılabilir.²⁸ Çözüm adına yapılan görüşmelerdeki veya uygulamalardaki başarısızlıklar sonucu aktörler bu stratejiler bütünü tercih edebilmektedir.

Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerde özellikle Türkiye tarafından diplomatik girişimler gerçekleştirilse de mevcut girişimler²⁹ hem yetersiz kalmakta hem Ermenistan ve diasporadan güçlü ve istekli yanıtla

27 Stefan Wolff, "Managing and Settling Ethnic Conflicts," in *Managing and Settling Ethnic Conflicts: Perspectives on Successes and Failures in Europe, Africa and Asia*, ed. Ulrich Schneekener and Stefan Wolff, (New York: Palgrave Macmillan 2004): 12.

28 Wolff, "Managing and Settling Ethnic Conflicts".

29 "Erdoğan, Paşinyan'la görüşti: 'Ermenistan'la tam normalleşme hedefine ulaşacağımıza inanıyorum," *BBC Türkçe*, 6 Ekim 2022, <https://www.bbc.com/turkce/articles/cyxyrgvzrqo>;

"Türkiye ve Ermenistan liderlerinden 13 yılın ardından ilk görüşme, *Bianet*, 7 Ekim 2022, <https://m.bianet.org/bianet/siyaset/268162-turkiye-ve-ermenistan-liderlerinden-13-yilin-ardindan-ilk-gorusme>.

gelmemektedir. Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sıcak çatışmalar ve Dağlık Karabağ'a ilişkin süreçler devamlılık arz etmektedir. Sonuç olarak üç bölge ülkesi için de çatışma çözümünden değil ancak çatışmanın yönetilmesi halinden bahsedilebilmektedir.

Sonuç

Çalışmanın teorik çerçevesinde çatışma çalışmaları literatüründeki Liberal ve Realist yaklaşımlar aktarılmış, çatışma çözümü ve çatışmanın yönetilmesi kavramlarından bahsedilmiştir. Ayrıca Türkiye ve Ermenistan arasında çözüm ve uzlaşma sürecinde uygulanabilirliği görece yüksek olan araçsal uzlaşma aktarılırken diasporanın mutlaka dikkate alınması gerektiği belirtilmiştir. Son dönemde Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ sorununun sıcak çatışmayla tekrar gündeme gelmesi ve Türkiye'nin de çatışmada aktif rol almasıyla hâlihazırda zor olan çözüm ve uzlaşma giderek güçleşmiştir.

Çatışma çözümü literatüründe Liberal barış kavramları ve bu kavramlar çerçevesindeki çözüm ve uzlaşma öncelikleri bulunmaktadır. Güven inşası, kimliklerin dönüşümü, siyasi tolerans geliştirilmesi, işbirliği gibi kavramlarla çözüm süreçlerini sürdürmek öncelikli olmaktadır. Türkiye ile Ermenistan ilişkilerinde çözüm ve uzlaşma süreçlerinde Liberal yaklaşımlardan araçsal uzlaşma yöntemi ve uygulama önerileri sunulabilse de farklı önceliklere sahip diaspora günümüze değil geçmişe odaklanarak bu süreçte olumsuz rol oynayabilmektedir. Buna ek olarak, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki çatışmalar ve Dağlık Karabağ sorununun da gündemde olması ve Türkiye'nin bu sorunun çözümünü önceliğe almasıyla mevcut sorunlar derinleşmiştir. Çatışma çözümünden ve uzlaşmadan bahsetmek bir adım daha zorlaşmıştır. Mevcut durum çatışma çözümü ve uzlaşma süreci olarak değil çatışmanın yönetilmesi şeklinde sürdürülmektedir.

Kaynakça

- Agha, Hussein, Shai Feldman, Ahmad Khalidi, Zeev Schiff, eds. *Track-II Diplomacy: Lessons from the Middle East*, Boston MA: MIT Press, 2004.
- Carr, Edward Hallett. *The Twenty Years Crisis*. London: MacMillan, 1991.
- Downes, Alexander. "The Holy Land Divided: Defending Partition as a Solution to Ethnic Wars." *Security Studies* 10, no. 4 (2001): 58-116.
- Dunne, Tim and Brian C. Schmidt, "Realism." In *The Globalisation of World Politics*, edited by John Baylis and Steve Smith, 141-161. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Dunne, Tim "Liberalism." In *The Globalisation of World Politics*, edited by John Baylis and Steve Smith, 162-181. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Fukuyama, Francis. *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press, 1992.
- Kaufman, Chaim. "Possible and Impossible Solutions to Ethnic Wars." *International Security* 20, no. 4 (1997): 136-175.
- Kaufman, Chaim. "When All Else Fails: Ethnic Population Transfers and Partitions in the Twentieth Century." *International Security* 23, no. 2 (1998): 120-156.
- Kelman, Herbert. "The Political Psychology of the Israeli-Palestinian Conflict: How Can We Overcome the Barriers to a Negotiated Solution." *Political Psychology* 8, no. 3 (1987): 347-63.
- Kriesberg, Louis. "Coexistence and the Reconciliation of Communal Conflicts." In *The Handbook of Interethnic Coexistence*, edited by Eugene Weiner, 182-198. New York: Abraham Fund, 2000.
- Lederach, John Paul. *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*. Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press, 1999.
- Linklater, Andrew. "Globalisation and the Transformation of Political Community." In *The Globalisation of World Politics*, edited by John Baylis and Steve Smith, 141-161. Oxford: Oxford University Press, 2001.

Maoz, Ifat. "An Experiment in Peace: Reconciliation-Aimed Workshops of Jewish-Israeli and Palestinian Youth." *Journal of Peace Research* 37, no. 6 (2000): 721-736.

Morgenthau, Hans. *Politics Among Nations*. New York: Knopf, 1978.

Nadler, Arie ve Nurit Shnabel. "Instrumental and Socioemotional Paths to Intergroup Reconciliation and the Needs-Based Model of Socioemotional Reconciliation." In *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation*, edited by Arie Nadler, Thomas E. Malloy, Jeffrey D. Fisher, 37-56. Oxford: Oxford University Press, 2008.

Posen, Barry. "The Security Dilemma and Ethnic Conflict." In *Ethnic Conflict and International Security*, edited by Michael Brown, 103-124. Princeton: Princeton University Press, 1993.

Pundak, Ron. "From Oslo to Taba: What Went Wrong?." *Survival* 43, no. 3 (2001): 31-45.

Rynhold, Jonathan. "Realism, Liberalism, and the Collapse of the Oslo Process: Inherently Flawed or Flawed Implementation?." In *The Failure of the Middle East Peace Process?: A Comparative Analysis of Peace Implementation in Israel/Palestine, Northern Ireland and South Africa*, edited by Guy Ben-Porat, 111-132. New York: Palgrave Macmillan, 2008.

Seliktar, Ofira. *Doomed to Failure? The Politics and Intelligence of the Oslo Peace Process*. Santa Barbara: ABC CLIO, 2009.

Smooha, Sammy. "The Model of Ethnic Democracy: Israel as a Jewish and Democratic State." *Nations and Nationalism* 8, no. 4 (2002): 475-503.

Smooha, Sammy. "Types of Democracy and Modes of Conflict Management in Ethnically Divided Societies." *Nations and Nationalism* 8, no. 4 (2002): 423-31.

Steinberg, Gerald M. *Unripeness and Conflict Management: Re-Examining the Oslo Process and Its Lessons*. Occasional Paper No 4. Ramat Gan: Bar Ilan University, Program in Conflict Resolution, Management and Negotiation, 2002.

Tamir, Yael. *Liberal Nationalism*. Princeton: Princeton University Press, 1993.

Walt, Stephen. *The Origins of Alliances*. Ithaca: Cornell University Press, 1987.

Wolff, Stefan. “Managing and Settling Ethnic Conflicts.”, In *Managing and Settling Ethnic Conflicts: Perspectives on Successes and Failures in Europe, Africa and Asia*, edited by Ulrich Schneckener and Stefan Wolff, 1-17. New York: Palgrave Macmillan, 2004.

Wolff, Stefan. “Managing Ethnic Conflict: The Merits and Perils of Territorial Accommodation.” *Political Studies Review* 9 (2011): 26–41.

“Erdoğan, Paşinyan’la görüştü: ‘Ermenistan’la tam normalleşme hedefine ulaşacağımıza inanıyorum,” BBC Türkçe, 6 Ekim 2022,
<https://www.bbc.com/turkce/articles/cyxyrgvzerqo> , Erişim tarihi:
08.02.2023.

“Türkiye ve Ermenistan liderlerinden 13 yılın ardından ilk görüşme, Bianet, 7 Ekim 2022,
<https://m.bianet.org/bianet/siyaset/268162-turkiye-ve-ermenistan-liderlerinden-13-yilin-ardindan-ilk-gorusme>, Erişim tarihi: 08.02.2023.

“Erdoğan normalleşme sürecini Ermenistan-Azerbaycan ilişkilerine bağladı,” Agos, 11 Kasım 2022,
<https://www.agos.com.tr/tr/yazi/27772/erdogan-normallesme-surecini-ermenistan-azerbaycan-iliskilerine-bagladi>, Erişim tarihi: 08.02.2023.

Yayın Geliş Tarihi: 18.03.2023

Yayına Kabul Tarihi: 29.05.2023

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Kaya, Sezgin ve Barış Özdal. "AGİT'in Dağlık Karabağ Sorunu'nun Çözümündeki Yetersizliğin Analizi." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 73 (2023): 71-88.

Araştırma Makalesi

AGİT'İN DAĞLIK KARABAĞ SORUNU'NUN ÇÖZÜMÜNDEKİ YETERSİZLİĞİNİN ANALİZİ

(ANALYSIS OF THE OSCE'S INADEQUACY IN THE
SETTLEMENT OF NAGORNO-KARABAKH CONFLICT)

Sezgin KAYA*
Barış ÖZDAL**

Öz: *Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), Dağlık Karabağ Sorunu'nun barışçıl bir şekilde çözülememiş olmasından dolayı en çok eleştirilen kurumlardan biridir. Genel bir değerlendirme olarak, bir Soğuk Savaş ürünü olan AGİT'in iki kutuplu sistemde yaşanan yumuşamanın (détente) kurumsallaşmasına önemli bir katkı yaptığı söylenebilir. Soğuk Savaş'ın bitiminin ardından ise AGİT, özellikle Orta ve Doğu Avrupa'da ortaya çıkan sorunların ele alındığı temel platform haline gelmiştir. Dolayısıyla AGİT'in genel olarak başarısız bir örgüt olarak nitelendirilmesi doğru olmayacaktır. Ancak tarihsel temelleri 19. yüzyılın başlarına dayanan ve 1992'de sıcak çatışmaya dönüşen Dağlık Karabağ Sorunu özelinde düşünülecek olursa, Örgüt'ün kendinden beklenen performansı gösteremediği açıktır. Sorunu ele almak üzere AGİT bünyesinde oluşturulan Minsk Gurubu'nun, geçen uzun sürece rağmen istenilen türden bir başarı elde edemediği görülür. Hatırlanacağı üzere Azerbaycan ve Ermenistan'ın Birleşmiş Milletler (BM) 'ye üye olmasının ardından BM Güvenlik Konseyi (BMGK) Dağlık Karabağ Sorunu'nun çözümünü için AGİT'i yetkilendirmişti.*

* ORCID: 0000-0002-1535-5491
Doç. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi,
e-posta: sezgink@uludag.edu.tr

** ORCID: 0000-0001-5460-6655
Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi &
Diplomasi Araştırmaları Derneği Başkanı, e-posta: barisozdal@gmail.com

BMGK'nin bu kararını takip eden süreçte, sorunun çözümü için yapılan girişimlerin bir neticesi olarak 11 üyeli AGİT Minsk Grubu oluşturulmuştur. Bu grubun eş başkanlık görevini Fransa, Rusya Federasyonu (RF) ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD) 'nin üstlendiği bilinmektedir. Ayrıca 23 Mart 1995'te Minsk Grubu eş başkanlarına müzakere sürecini güvence altına almak amacıyla uyumsuzluğun çözümü için uygun bir çerçeve oluşturma görevi de verilmiştir. Ancak bu yetkilendirmeye istinaden başlatılan çok sayıda diplomatik görüşmeden ve hazırlanan çeşitli planlardan bugüne değin bir sonuç elde edilememiştir. Çalışmada AGİT Minsk Gurubu'nun Dağlık Karabağ Sorunu'nun barışçıl yöntemlerle çözümündeki yetersizliğinin nedenleri, tartışmalı siyasi argümanlar ya da kurumsal kapasiteye yapılan vurgu yerine, kurumsal bir perspektiften açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: AGİT, AGİT Minsk Grubu, Azerbaycan, Dağlık Karabağ, Ermenistan.

Abstract: *The Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) has been one of the most criticised actors due to the lack of a peaceful resolution to the Nagorno-Karabakh conflict. In general and abstract terms, the OSCE was created during the Cold War, and it can be said that it significantly contributed to the institutionalisation of detente in the bipolar international system. Moreover, the OSCE remained the central platform for addressing the problems in Central and Eastern Europe after the end of the Cold War. Therefore, it is difficult to characterise the OSCE as a failed organisation. However, in the case of the Nagorno-Karabakh conflict, which dated back to the early 19th century and turned into a hot conflict in 1992, it is not possible to claim that the Minsk Group established within the OSCE to address the issue achieved the desired success. As is known, after Azerbaijan and Armenia became members of the United Nations (UN), the UN Security Council (UNSC) authorised the OSCE to resolve the Nagorno-Karabakh conflict. Following this decision of the UNSC, the 11-member OSCE Minsk Group was formed as a result of the initiatives for the resolution of the conflict. This group was co-chaired by France, the Russian Federation and the United States. Moreover, on March 23, 1995, the co-chairs of the Minsk Group were given the task of establishing an appropriate framework for the resolution of the conflict in order to secure the negotiation process. However, the numerous diplomatic negotiations and various plans prepared in accordance with this authorisation have so far yielded no results. This study will explain the OSCE Minsk Group's inability to resolve the Nagorno-Karabakh conflict through peaceful means from a theoretical perspective rather than controversial political arguments or an emphasis on institutional capacity.*

Keywords: OSCE, OSCE Minsk Group, Azerbaijan, Nagorno-Karabakh, Armenia.

Giriş:

Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) yaklaşık 30 yıldır aralıklı olarak sıcak çatışmaların yaşandığı Dağlık Karabağ Sorunu'nun barışçıl bir şekilde çözülememesinden dolayı en çok eleştirilen kurumların başında gelmektedir. AGİT Soğuk Savaş döneminde oluşturulmuş bir bölgesel örgüttür ve iki kutuplu uluslararası sistemin yapısında yaşanan yumuşamanın (*détente*) kurumsallaşmasında önemli katkılar sağlamıştır. Bununla birlikte AGİT Soğuk Savaş'ın bitiminden sonra da varlığını sürdürmeyi başarmış, özellikle de Orta ve Doğu Avrupa'da meydana gelen sorunların ele alındığı temel platform haline gelmiştir. Kısacası, tipik bir *çok-amaçlı örgüt* olan AGİT kuruluşundan itibaren Avrupa'daki istikrar ve güvenlik ortamına çok yönlü katkılar sağlamıştır. *Çok-amaçlı* örgütler siyasi, askeri, ekonomik ve hatta sosyal konuları kapsayan geniş bir faaliyet alanına sahiptirler.¹ Bu açıdan bakıldığında, uluslararası sistemde üstlendiği görevler ve oynadığı rol açısından AGİT'in başarısız bir bölgesel örgüt olarak nitelendirilmesi son derece güçtür.

Ancak tarihi kökenleri 19. yüzyılın başlarına dayanan ve 1992'de sıcak savaşa dönüşen Dağlık Karabağ Sorunu özelinde düşünüldüğünde bu değerlendirmenin tersini de yapmak mümkün görünmektedir. Zira AGİT bünyesinde ilgili sorunu ele almak üzere oluşturulan Minsk Grubu'nun barışçıl çözüm konusunda pek de başarılı olduğu söylenemez. Hatırlanacağı üzere Azerbaycan ve Ermenistan bağımsızlıklarını yeniden kazanmalarının hemen ardından önce Birleşmiş Milletlere (BM) ve hemen ardından da o dönemki adıyla Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK) olan yapıya üye olmuşlardır. Bu gelişmeleri müteakiben BM Güvenlik Konseyi'nin (BMGK) Dağlık Karabağ Sorununun çözümü konusunda AGİT'i yetkilendirdiği bilinmektedir. BMGK'nin bu kararını müteakiben sorunun barışçıl yollardan çözümüne dönük çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Bu girişimlerin neticesinde, spesifik olarak Dağlık Karabağ Sorununu ele almak üzere 11 üyeli AGİT Minsk Grubu oluşturulmuştur. Bu grubun eş başkanlık görevini ise Fransa, Rusya Federasyonu (RF) ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD) üstlenmiştir. 23 Mart 1995'te Minsk Grubu eş başkanlarına taraflar arasındaki müzakere sürecini güvence altına almak ve uyuşmazlığın çözümü için uygun bir çerçeve sağlamak üzere görev verilmiştir. Bu yetkilendirme çerçevesinde günümüze değin birçok diplomatik görüşmenin gerçekleştirildiği ve taraflara çeşitli çözüm planları sunulduğu bilinmektedir.

1 A. LeRoy Bennet and James K. Oliver, *Uluslararası Örgütler: İlkeler ve Meseleler*, Nasuh Uslu (Çev.), 2. Baskı, (Ankara: Serbest Akademi, 2002): 290-292.

Neredeyse tamamı başarısızlıkla sonuçlanmış olan bu girişimlerden ötürü taraflar ya birbirlerini siyasi mülahazalarla suçlamışlar ya da AGİT'in kurumsal kapasitesini ve yetersizliğini öne çıkaran argümanlar ileri sürmüşlerdir. Çalışmanın temel amacı, Minsk Gurubu özelinde AGİT'in Dağlık Karabağ Sorunu'nun barışçıl yöntemlerle çözememiş oluşunun nedenlerini kuramsal bir perspektifle ve daha objektif bir şekilde analiz etmektir. Türkçe, İngilizce ve Almanca literatür taramalarında Dağlık Karabağ Sorunu'nun tarihsel gelişimi üzerine pek çok çalışma olmasına rağmen, spesifik olarak Minsk Gurubu'nun bu süreçteki rolünü² kuramsal perspektifle ele alan bir çalışmanın olmadığı görülmüştür. Çalışmada bu boşluğu doldurmak üzere, Minsk Grubu özelinde ve sistemik faktörlerden hareketle, AGİT'in Dağlık Karabağ Sorunu'nun çözümündeki yetersizliğinin nedenleri analiz edilmektedir. Bu bağlamda çözüm sürecinde yaşanan aksaklıkların aslında tarafların siyasi tutumlarından ya da kurumsal yetersizliklerden ziyade, tam da neo-realist kuramın işaret gibi, uluslararası sistemin yapısından ve büyük güç politikalarından kaynaklandığı gösterilmektedir.

Uluslararası Örgütlerin Güvenlik ve İstikrar Sağlama Kapasiteleri

Bir uluslararası örgütün ele aldığı herhangi bir güvenlik sorununu çözmedeki başarısını değerlendirmeden önce, bu türden yapıların genel anlamda uluslararası ilişkiler alanındaki etkinliklerini analiz etmek faydalı olacaktır. Çünkü AGİT'e yöneltilen eleştirilerin en azından bir bölümün, dolaylı olarak da olsa uluslararası örgütlerin uluslararası barış ve güvenliğe katkı sağlayabileceklerine dair liberal yanlısamanın bir tezahürü olduğu varsayımı yapılabilmektedir. Liberalizmin özellikle 'neo' varyasyonları, anarşinin olumsuz sonuçlarını giderme hususunda uluslararası kurumlara ve normlara özel bir anlam atfetmektedirler. Bu bağlamda uluslararası kurumların ekonomiden güvenliğe pek çok alanda önemli işlevler gördükleri düşünülmektedir. Dolayısıyla bir bölgesel örgüt olarak AGİT'in Dağlık Karabağ Sorunu'nun çözümüne kabul edilebilir düzeyde bir katkı sağlayacağı umut edilmiştir.

Öte yandan liberal uluslararası ilişkiler kuramları diplomasiyi rutin gündelik meselelerden en ciddi nitelikteki krizlere değin uluslararası istikrarın sağlanması ve korunmasında çok önemli bir araç olarak görmektedirler.³

2 Bu makaleye temel teşkil eden bir çalışma için bkz.; Barış Özdal, "AGİ(K)T Minsk Grubu'nun Dağlık Karabağ Sorunu'nun Barışçıl Yöntemlerle Çözüm(Süzlüğü) Sürecinde Başarısız Olma Nedenlerinin Analizi, Karabağ: Dünü, Bugünü, Yarını", (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.): 135-163.

3 Edwin van de Haar, *Classical Liberalism and International Relations Theory: Hume, Smith, Mises, and Hayek*, (New York: Palgrave Macmillan, 2009): 133.

Karşılıklı bağımlılığın giderek arttığı günümüz dünyasında uluslararası kurumların da öneminin artacağını ileri süren liberaller, aslında söz konusu yapıların hemen her durumda başarılı olamayacaklarının da farkındadırlar.⁴ İşbirlikçi bir anlayışa sahip olan liberaller, uluslararası anarşinin olumsuzluklarını aşmak için birlikte hareket etmek gerektiğini düşünmekte ve bu nedenle de kurumsallaşmayı önermektedirler. Liberaller ayrıca bu türden yapılar aracılığıyla realistlerin sürekli dikkat çektiği “aldatılma korkusu” ya da “hile olasılığının” azaltılabileceğine inanmaktadır. Ancak burada bir noktanın altını çizmek gerekmektedir. Liberalizmin özellikle kurumsalcı kanadı, devletleri işbirliğine iten şeyin aslında dünyayı daha iyi bir yer haline getirme arayışı değil, *mutlak kazanç* (absolute gain) beklentisi olduğunun farkındadır.⁵ Bu perspektiften bakıldığında realistlerin ileri sürdüğü *nispi kazanç* (relative gains) argümanının özellikle taraflar arasında ikili rekabet söz konusuysa işbirliğini zorlaştırabileceği kabul edilmektedir. Ancak *nispi kazancın* realistlerin söylediği gibi uluslararası işbirliğine genel manada engel teşkil edebileceğini düşünmemektedirler.⁶

Neo-liberal kurumsalcı görüşler açısından devletler kazanç maksimizasyonu peşinde koşan rasyonel aktörlerdir ve realistlerin söylediğinin aksine, rakiplerinin değil kendilerinin kazançlarıyla ilgilenmektedirler. Buna mukabil özellikle neo-realist yaklaşımlar devletlerin nispi kazanç temelinde hareket ettiklerini, yani başkalarının kazançlarını kendilerinin kayıpları şeklinde gördüklerini ileri sürmektedir. Bu durum devletlerin diğerleriyle işbirliği yapmaktan uzak durabilmelerine neden olmaktadır.⁷ Realizmin nispi kazanç sorununa bu denli odaklanmış olması, anarşi koşulları altında devletlerin bağımsız aktörler olarak hayatta kalma endişeleriyle ilgilidir. Zira realistlere göre devletler “bugünün dostlarının yarının düşmanları” olabileceğini bilmekte ve bir dostun şimdiki kazanımının gelecekte onu daha tehlikeli bir potansiyel düşmana dönüştürebileceğinden endişe etmektedirler. Öte yandan realistler için de devletler rasyonel aktörlerdir ama öncelikleri uluslararası sistem içindeki yerlerini korumaktır. Bu nedenle diğer aktörlerin işbirliğinden elde edecekleri nispi kazançlarla ilgilenmek ve bundan endişe etmek zorundadırlar.⁸

4 Robert O. Keohane, “International Institutions: Can Interdependence Work?,” *Foreign Policy*, No. 110 (Spring, 1998):83.

5 Van de Haar, 141-144.

6 Keohane, 88.

7 Robert Powell, “Absolute and Relative Gains in International Relations Theory,” *The American Political Science Review*, Vol. 85, No. 4, (1991):1303-1304.

8 Joseph M. Grieco, “Anarchy and the Limits of Cooperation: A Realist Critique of the Newest Liberal Institutionalism”, *International Organization*, Vol. 42, No. 3, (Summer, 1988): 487.

Yapılan bu değerlendirmelerden de anlaşılacağı üzere, realist düşünce açısından uluslararası işbirliğinin önünde iki büyük engel bulunmaktadır. Bunlardan ilki diğerlerine güvenmemeye sebep olan “aldatılma korkusu”, ikincisi de yukarıda değinilen “nispi kazanç” konusudur.⁹ Liberalizmin işbirliğinin olabilirliğine yaklaşımı ise realizmden bir miktar farklıdır. Anarşinin devlet davranışları üzerindeki sınırlayıcı rolünü kabul eden liberaller, uluslararası örgütlerin bir işbirliği çerçevesi sunarak risklerin azaltılmasına katkı sağlayacakları düşüncesindedirler. Bu bağlamda uluslararası örgütler devletlere enformasyon sağlayarak belirsizliği azaltacak ve kolektif kazançları mümkün kılarak uluslararası istikrara katkı sunacaklardır. Kısacası örgütler, sistemin yapısından kaynaklanan riskleri gidermeye yardımcı olabilmektedirler.¹⁰ Dolayısıyla kurumlar aracılığıyla aldatılma endişesinin de nispi kazanç kaygısının da giderilmesine katkı sağlayabilirler.

Dağlık Karabağ Sorunu'nun tarihsel seyrine bakıldığında, yaşanan gelişmelerin genellikle realist düşüncenin uluslararası örgütler ve işbirliği konusundaki varsayımlarını doğrular nitelikte olduğu görülür. Realistler, uluslararası örgütlerin uluslararası politikada oynayabilecekleri roller konusunda zaten pek iyimser olmadıkları bilinmektedir. Örneğin Kenneth Waltz uluslararası örgütleri devletlerin birtakım amaçlara ulaşabilmek maksadıyla oluşturdukları birimler olarak görmektedir. Bu bağlamda devletler, özellikle de güçlü devletler tarafından ve onların istekleri doğrultusunda oluşturulan bu birimler, ancak onların çıkarlarına hizmet edebildikleri ölçüde ve sürece varlıklarını sürdürebilirler. Anlaşılacağı üzere tıpkı diğer realistler gibi Waltz da uluslararası kurumların ulusal hükümetlerin çıkarlarını takip edebilmelerinin bir aracı olduğu kanaatindedir.¹¹ Ancak Robert Jervis'in de ifade ettiği üzere realistler aslında uluslararası kurumların olası faydalarını bütünüyle de reddetmezler. Bununla birlikte onların özerk yapılar olmadıkları düşünmektedirler. Haliyle bu türden yapılar son tahlilde devlet idare sanatının (*statecraft*) bir aracı olarak görülürler.¹²

Öte yandan şunu da belirtmek gerekir ki, genelde söylenenin aksine aslında realistler uluslararası işbirliği olgusunu bütünüyle yadsıyan katı bir bakış açısına da sahip değildirlir. Yine Jervis'in işaret ettiği üzere, uluslararası işbirliği ve kurumlar söz konusu olduğunda gerçekte neo-realizm ile neo-

9 Grieco, 487.

10 Keohane, 86.

11 Kenneth N. Waltz, “Structural Realism after the Cold War,” *International Security* Vol. 25, No. 1 (Summer, 2000): 24.

12 Robert Jervis, “Realism, Neoliberalism and Cooperation: Understanding the Debate”, *International Security*, Vol. 24, No. 1, (Summer, 1999): 43.

liberalizm arasında çok da büyütülecek bir fark yoktur. Zira her iki kuram da devletlerin anarşi ortamında çıkarlarını tek taraflı olarak geliştirme fırsatlarına sahip olduklarını görmekteyiz ve bunun da uluslararası işbirliğini zorlaştırdığını kabul etmektedirler. Dolayısıyla Jervis bu iki teori arasındaki farkın biraz abartıldığı görüşündedir. Ona göre realistlerin devletlerin sadece diğer devletlerin çıkarlarıyla ilgileneceklerini ve sıfır toplamlı bir vizyonla hareket edeceklerini düşünmeleri mantıksızdır. Öte yandan neo-liberaller de ekstrem çatışma vakalarını reddetmezler. Ancak dünya politikasının bütünüyle çatışmalardan oluşmadığını göstermeye çalışmaktadırlar.

Jervis neo-realistler ile neo-liberaller arasındaki mutlak çıkar – nispi çıkar ayrımının da abartıldığı kanaatindedir. Zira ne neo-realistler her durumda önemli olanın görece kazanç olduğunu söylemektedirler ne de neo-liberaller bu ayrım konusunda abartılacak bir tutum takınırlar.¹³ Öte yandan uluslararası işbirliği söz konusu olduğunda aslında neo-realizmin kendi içinde de bir ayrım yapmak gerekebilir. Zira işbirliği konusunda neo-realizmin saldırgan (*offensive*) kanadı çok daha katı bir tutuma sahiptir. Buna mukabil savunmacı (*defensive*) kanatta yer alan realistler, işbirliği ve kurumlar konusunda neo-liberalizme yakınsamaktadır ama muhtelif nedenlerden ötürü onlar kadar iyimser değildirler. Kısacası savunmacı realistler, aktörlerin ortak çıkarlara erişme konusundaki yeteneklerine neo-liberaller kadar çok inanmazlar ve bazı durumlarda güvensizliğin ve aldatılma korkusunun üstesinden gelinemeyeceğini düşünürler.¹⁴

Dağlık Karabağ Sorunu özelinde bakıldığında, yaşanan gelişmelerin yalnızca işbirliği yoluyla ortak sorunların üstesinden gelinebileceğine ilişkin liberal beklentiyi boşa çıkarmadığı ama aynı zamanda saldırgan realizmi teyit eder sonuçlar ürettiğini söylenebilmektedir. Uyuşmazlık sürecinin nihayete eriştiği liberallerin öngördüğü gibi kurumsal pazarlıklarla değil ikinci bir savaşla (*44 Gün Savaşı*) olmuştur. Mearsheimer'ın da ifade üzere, uluslararası sistem içerisinde devletler birbirlerinden korkarlar ve bir saldırganlığa maruz kaldıklarında bunun olası sonuçlarının neler olabileceğini gayet iyi bilirler. Bu nedenle her devlet öncelikle kendi bekasını garanti etmek ister. Diğer devletler ise bu açıdan potansiyel tehdit kaynakları olarak görülür. Dolayısıyla devletlerin başkalarına güvenerek hareket etmeleri beklenemez. Devletler aslında hep güç dengesi hesapları yaparak hareket ederler. Bu nedenle diğerleri karşısında görece güçlerini hep maksimize etmeye çalışırlar. Zira güvende olmanın yegâne yolu, diğerlerinden daha güçlü olmaktan geçmektedir.¹⁵

13 Jervis, 43-47.

14 Jervis, 48-49.

15 John J. Mearsheimer, "The False Promise of International Institutions", *International Security*, Vol. 19, No. 3, (Winter, 1994-1995):11-12.

Elbette bu bakış açısı realistlerin uluslararası örgütleri bütünüyle görmezden geldikleri şekilde yorumlanmamalıdır. Çünkü realistler de devletlerin kimi zaman ve durumlarda başta uluslararası örgütler olmak üzere farklı unsurlar aracılığıyla faaliyette bulduklarını ve hatta kendi aralarında işbirliği yapabildiklerini bilirler. Ancak realistler, liberal kurumsalcılığın bu durumu biraz abarttığı kanaatindedir. Mearsheimer'a göre liberaller güvenlilikle ilgili meseleleri önemli ölçüde göz ardı edip, daha ziyade ekonomik ve kısmen de çevresel konulara odaklanarak analiz yapmaktadırlar. Elbette ekonomik meseleler söz konusu olduğunda devletler kendi aralarında daha etkin bir şekilde işbirliği yapabilmektedir. Ancak uluslararası kurumların güvenlik alanında genellikle pek verimli olamadıkları açıktır. Kaldı ki uluslararası kurumlar son tahlilde devletlerin bireysel çıkar hesaplamalarını ve sistem içindeki güç dağılımını yansıtan yapılarıdır. Bu nedenle Mearsheimer uluslararası kurumların büyük güçlerin çıkarlarına dayandıklarını ve devlet davranışları üzerinde bağımsız bir etkilerinin olmadığını ileri sürer. Dolayısıyla bu türden yapıların barış ve istikrar açısından önemli bir etkileri olamaz. Kısacası güç dengesi olgusu savaşı açıklayan bağımsız değişken olmaya devam ederken, kurumlar sadece bağımlı değışkendirler.¹⁶ Bu açıdan bakıldığında AGİT ya da bir herhangi başka örgütün taraflarca açık bir şekilde ve öncelikle bir ulusal güvenlik sorunu olarak algılanan Dağlık Karabağ sorununun çözümüne doğrudan katkı sunmaları beklenmemektedir.

Çatışma Çözümü Perspektifinden Bölgesel Örgütlerin Etkinliği Sorunu

Uluslararası kurumların etkinliği ya da devletler arası işbirliği yoluyla güvenlik sorunlarının barışçıl bir şekilde çözülüp çözülemeyeceğine ilişkin genel kuramsal değerlendirmelerin ardından, bir bölgesel örgüt olarak AGİT'in Dağlık Karabağ sorunundaki rolünü çatışma çözümü perspektifinden de ele almak gerekliliği bulunmaktadır. Soğuk Savaş'ın bitimini müteakiben uluslararası barış ve güvenlikle ilgili alanlarda faaliyet gösteren bölgesel örgütlerin sayısında ciddi bir artış yaşanmıştır. Bu örgütler aracılığıyla çeşitli güvenlik rejimleri oluşturulduğu ya da önleyici diplomasi, arabuluculuk, barış operasyonları, barış inşasına dönük çabalar, silahların kontrolü ve silahsızlanma gibi alanlarda çeşitli faaliyetlerin gerçekleştirildiği görülür.¹⁷ Uluslararası barış ve güvenliği ilgilendiren bir meselenin bir bölgesel örgüt aracılığıyla çözülmesi çabası, özü itibarıyla BM Kurucu Antlaşması (BMKA)'nın ruhuyla da uyumludur. Zira BMKA'nın "Uyuşmazlıkların Barış Yolu ile Çözülmesi" başlıklı 6. Bölüm hükümleri içinde yer alan 33.

16 Mearsheimer, 13.

17 Laurie Nathan, "The Peacemaking Effectiveness of Regional Organisations," *Crisis States Working Papers* Series No. 2 (Oct. 2010) :1.

Maddesi'nin 1. Paragrafı açık bir şekilde çatışma kontrolü ve barışçıl çözümler gibi konularda bölgesel örgütlerin rolünü kabul etmektedir.¹⁸ BMKA'nın 36, 37 ve 38. Madde hükümleri ise BMGK'ne bir uyuşmazlığın barış yolu ile çözülmesi için taraflara tavsiyelerde bulunma yetkisi tanımıştır.

Bölgesel örgütlerin rolü özelinde bakıldığında ise BMKA'nın "Bölge Andlaşmaları" başlıklı 7. bölümünde yer alan 52. maddenin 1. paragrafında uluslararası barış ve güvenliğin korunması hususunda bölgesel andlaşma ve kuruluşlara vurgu yapıldığı görülmektedir. Aynı maddenin 2. ve 3. paragrafları uyarınca ise BMGK, yerel nitelikteki uyuşmazlıkların bu bölge andlaşmaları ve/veya kuruluşları aracılığıyla barışçıl bir şekilde çözülmesini teşvik etmekle görevlendirilmiştir. Bu hukuksal düzenlemelerden de anlaşıldığı üzere BMGK'nın bölgesel örgütleri Dağlık Karabağ gibi bölgesel / lokal uyuşmazlıkların çözümünde kullanabilmesi ya da görevlendirmesi mümkündür.¹⁹ Haliyle Dağlık Karabağ Sorunu'nun doğrudan BM yerine AGİT gibi bölgesel bir örgüt vasıtasıyla ele alınması uluslararası hukukun doğasıyla uyumludur. Ancak çatışma yönetiminde bölgesel örgütlerin ne denli başarılı ya da etkili olabildikleri konusu hep tartışmalı bir husus olmuştur.

Aslında çatışma çözümü konusunda bölgesel örgütler ile evrensel / küresel örgütlerin genellikle benzer nedenlerden ötürü başarısız olurlar. Ancak bölgesel olanların çatışma çözümünde diğerlerine nazaran bazı önemli avantajlarının olduğunu belirtmek gerekir. Öncelikle bölgesel örgütlerde üye sayısının daha sınırlı buna mukabil üye yapısının daha homojen oluşundan ötürü ele alınan sorunların çözümü konusunda geniş bir uzlaşısının sağlanması çok daha mümkündür. Ayrıca taraflar bir çözüme ulaşılabilirlik adına örgüte daha fazla destek sağlayabilirler. Öte yandan bu türden yapılarda üçüncü taraflar üzerinde kontrol sağlamak daha kolay olabilmektedir. Bu da ilgili soruna ilişkin yabancı müdahalesi hissini azaltmaktadır. Ayrıca birçok bölgesel örgütte BM'dekine benzer bir veto yetkisinin olmayışı da çözüm arayışları bakımından önemli bir avantaj olarak görülebilir. Bu bağlamda vurgulanması gereken bir diğer husus ise bölgesel örgütlerin evrensel olanlara nazaran herhangi bir çatışmanın altında yatan gerçek nedenlere odaklanmalarının çok daha mümkün olduğudur.²⁰ Ancak söz konusu

18 İlgili düzenlemenin tam metni şöyledir: "Uzaması uluslararası barış ve güvenliğin korunmasını tehdit edebilecek nitelikteki bir uyuşmazlıkta taraf olanlar, bu uyuşmazlığın çözümünü her şeyden önce görüşme, soruşturma, ara bulma, uzlaşma, tahkim ve yargı yollarıyla veya bölge kuruluş veya andlaşmalarına başvurarak veya kendi seçecekleri başka barış yollarıyla aramalıdır." BMKA Türkçe tam metni için bkz.; Mehmet Genç, *Birleşmiş Milletler ve Uzmanlık Örgütleri Mevzuatı*, Cilt 1, (Bursa: Ezgi Kitapevi, 1999).

19 Bennet and Oliver, 287.

20 Chuka Erika and Samuel Nwagbo, "Regional International Organizations as Conflict Managers: The Limits and Capabilities", *African Research Review*, No. 10/2, (May 2016): 21-22. NATO ve Avrupa Birliği (AB) gibi bazı bölgesel örgütlerde de tüm üye devletlerin veto yetkisi bulunmaktadır.

avantajlarına karşın bölgesel örgütlerin görevlendirildikleri ya da yetkilendirildikleri her sorunu başarılı bir şekilde çözebileceklerini düşünmek aldatıcı olacaktır.

Herhangi bir bölgesel örgütün nihai başarısı tarihi, coğrafi, siyasi ve iktisadi pek çok faktöre bağlıdır. Bu bağlamda devlet oluşum süreçleri, devletlerin gücü, iç ve dış politikaları, kalkınmışlık düzeyleri, bölgesel güç dağılımı, dış güçlerin rolü ve tehdidin doğası gibi çok sayıda unsur süreçte etkili olabilmektedir. Örgütün dinamiklerine, kapasitesine, kurumsal kültürüne bağlı olarak bu faktörlerin etkileri ve sonuçları ele alınan her meselede farklı biçimlerde ve düzeylerde olabilmektedir. Ayrıca unutmamak gerekir ki örgütlerin yetkilendirilmeleri (*mandate*), karar alma usulleri, amaçları, stratejileri, programları, yapıları, kapasiteleri ve hatta kültürleri bile üye devletlerce belirlenmektedir. Dolayısıyla hiçbir bölgesel örgüt, üye devletler tarafından belirlenenler sınırlar dışında barış ve güvenle ilgili konularda yetki kullanamaz. Yine bu bağlamda hiçbir örgüt herhangi bir çatışmayı, sorunu ya da uyuşmazlığı ele almak üzere kendiliğinden harekete geçemez ya da yetki kullanamaz. Kısacası örgütlerin başarısını belirleyen objektif ölçütlerden ya da kriterlerden söz edebilmek güçtür. Özellikle ele alınan konu çatışma, barış ve istikrar gibi ulusal, bölgesel ve uluslararası düzeylerde etkileri olabilecek karmaşık olgularla ilgiliyse bu durum çok daha çetrefilli bir hal almaktadır. Bölgesel örgütlerin başarısını ölçmeyi zorlaştıran bir diğer durum ise örgütün yokluğu ya da faaliyette bulunmaması halinde gerçek güvenlik durumunun nasıl olabileceğinin tam olarak bilinmemesidir. Kaldı ki her örgüt belli amaçları elde etmek üzere oluşturulur ve bu nedenle ana başarı ölçütü genellikle ilgili yapının söz konusu amaçları ne ölçüde gerçekleştirip gerçekleştirmediğidir.²¹

Öte yandan örgütlerin kendi iç yapıları ve kuruluş amaçları da bu noktada önem arz etmektedir. Üye devletlerin çatışmayı önleme ve çözme konusunda daha yakın bir siyasi işbirliği geliştirmelerini sağlayacak temel değerler konusunda birbirleriyle uyumlu olmaları beklenir. Zira tıpkı diğer örgütler gibi bölgesel örgütlerde de devletlerin karar alma yetkilerini ve hareket serbestilerini kısıtlamaya dönük ilkeler, normlar, prosedürler ve kurallar bulunmaktadır. Dolayısıyla Nathan'ın da ifade ettiği üzere bölgesel özgüllüklerine rağmen barışı tesis etmek için örgütlerin öncelikle iki temel koşulu karşılaması gerekmektedir. Bunlardan ilki, üye devletlerin söz konusu örgütün barış yapma yetkisinin ve mekanizmalarının son tahlilde kendi çıkarlarına hizmet ettiğine inanmalıdır. İkincisi ise daha yakın siyasi işbirliği, uyum ve güveni sağlamak amacıyla ilgili devletler arasında yeterli düzeyde bir normatif uyumun olmasıdır.²²

21 Nathan, 2-6.

22 Nathan, 13, 19.

Sahip oldukları tüm avantajlarına karşın, bölgesel örgütlerin çatışma çözümü konusunda önemli handikapları olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Örneğin evrensel ya da bölgesel nitelikteki bir gücün doğrudan müdahil olduğu veya onların çıkarlarını yakından ilgilendiren çatışmalarda bölgesel örgütlerin etkili olabilmeleri pek olası görünmemektedir. Ayrıca herhangi bir bölgesel gücün, çözüm için girişilecek faaliyetleri desteklememe konusunda daha çok direnç göstermesi mümkündür. Kaldı ki bölgesel bir güç kendisine rağmen yapılacak bir yetkilendirmelerde üstü açık veya örtük bir şekilde süreci baltalayabilir ya da örgütün çözüm arayışlarında engelleyici bir rol oynayabilir. Bir diğer önemli kısıt ise özellikle etnik nitelikteki çatışmalarda ya da zayıf devletleri ilgilendiren sorunlarda çok fazla negatif dışsallığın olabmesidir. Bu durum da bölgesel örgütlerin etkinliğini sınırlandırabilmektedir.²³ Dağlık Karabağ Sorunu'nun çözümü özelinde düşünüldüğünde Rusya Federasyonu'nun (RF) takındığı menfi tutum ya da kimi zaman savunduğu tezler bu tespitleri doğrular niteliktedir. Nitekim uzun süre devam eden çatışmasızlık durumuna rağmen ne bir bölgesel örgüt olarak AGİT'in ne de ona bağlı olarak oluşturulan bir yapı olarak Minsk Grubu'nun RF'ye rağmen ya da onunla birlikte hareket ederek bir çözüm üretebilmesi mümkün olmamıştır.

Elbette başarısızlığın tek sorumlusunun Rusya olarak gösterilemeyeceğinin, süreçte etkili olan başta Fransa ve ABD olmak üzere diğer büyük güçlerin de bir çözüm bulmaktan ziyade kendi özne çıkarlarının peşinde olduğu açıktır. Büyük güç siyasetine ilişkin realizmin temel argümanlarını doğrular nitelikteki bu tercihlerin yanı sıra, ilgili sürecin başarısız olmasında eşyanın / durumun doğasından kaynaklanan nedenlerin de etkili olduğunu kabul etmek gerekir. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki Dağlık Karabağ Sorunu, Trans-Kafkasya²⁴ veya Merkezi Asya'daki pek çok diğer bölgesel sorun gibi etnik veya teritoryal bir niteliğe sahiptir. Bu türden sorunların çözümü, uluslararası ilişkilerin diğer pek çok alanına nazaran son derece güçtür. Haliyle diğer faktörler istenilen yönde etki etmiş olsalardı dahi taraflarca varoluşsal bir konu olarak algılanan Dağlık Karabağ Sorunu'nun istenilen şekilde çözülebilmesi yine de mümkün olmayabilirdi.

AGİT'in Yetersizliğinde Dağlık Karabağ Sorunu'nun Öznel Yapısının Etkileri

Önceki bölümlerde ifade edilmeye çalışıldığı üzere AGİT'in Dağlık Karabağ Sorunu'nun barışçıl yöntemlerle çözümünde yetersiz kalmasının bu sorunun

23 Euka and Nwagbo, 23-24.

24 Trans-Kafkasya'daki diğer sorunlarda şunlardır: Osetya ve Abhazy Sorunları, Acarya Sorunu, Cavaheti Sorunu, Hazar'ın Statüsü.

yapısından kaynaklanan nedenleri de bulunmaktadır. Taraflarca farklı şekillerde sunulmaya çalışılsa da Dağlık Karabağ son tahlilde toprak paylaşımından temellenen bir sorundur. Coğrafyanın devletler arası etkileşimlerin niteliği üzerindeki etkisi yadsınamayacak boyutlarda olabilmektedir. Örneğin savaşlar genellikle birbirine askeri manada erişimi bulunan devletler arasında yaşanır. Elbette savaşın tek nedeni coğrafi yakınlık değildir. Ancak genellikle birbirine yakın ya da sınırdaş devletler arasında sıcak çatışmaların yaşanmasına neden olan olumsuz etkileşimler görülmektedir. Diğer bir deyişle sınırdaş devletler, birbirine uzak devletlere nazaran, karşılıklı ilişkilerde güvenlik ikilemine yol açacak ya da çatışma üretecek türden belirsizliklerle daha çok karşılaşılırlar.²⁵ Kısacası coğrafi yakınlık belki savaşların temel nedeni değildir ancak taraflar arasında silahlı çatışma riskini arttırmaktadır. Tarihsel örnekler de bitişik yani komşu devletlerin anlaşmazlığa ve savaşıma daha yatkın olduklarını göstermektedir.

Ayrıca teritoryal meselelerin devletler açısından maddi veya fiziki anlamlarının yanı sıra manevi ve hatta psikolojik önemlerinin olduğu da söylenebilir. Bu nedenle teritoryal sorunlar genellikle devletlerin itibarlarıyla ilgili konularmış gibi algılanırlar.²⁶ Kısacası bir bölge veya toprak parçası, bir devlet açısından salt sahip olduğu yer altı ver yer üstü kaynaklarından çok daha fazlasıdır. Bu nedenle maddi olmayan (*intangible*) unsurların, örneğin dinsel, dilsel, etnik ya da tarihi nitelik taşıyan konuların maddi olanlara nazaran daha tehlikeli sonuçlar yaratabildiği bilinmektedir. Coğrafyanın, kimliğin bir parçası haline geldiği durumlarda ise taraf devletler arasında barışçıl yöntemlerle varılacak uzlaşmaların (örneğin taksim temelli) neredeyse imkânsız hale geldiği görülmektedir. Kısacası psikolojik boyutu ağır basan türden hassas sorunlar ya da uyuşmazlıklar söz konusu olduğunda, tarafların karşılıklı olarak kabul edilebilecekleri paylaşım esasına dayalı çözümler pek mümkün olmamaktadır.²⁷ Dağlık Karabağ sorunu, her iki tarafça da kendi ulusal kimliklerinin bir parçası haline getirilmiş durumdadır. Bunun bir yansıması olarak tarafların ilgili sorunu genellikle nefret söylemleriyle dile getirdiği görülmektedir. Söz konusu yaklaşım, kalıcı çözüm çabalarını daha en başından çıkmaza sokmuştur.²⁸ Zaten bölgesel ya da uluslararası nitelikteki

25 Paul R. Hensel, "Territory: Geography, Contentious Issues, and World Politics", John A. Vasquez (Ed.), içinde *What Do We Know About War?*, (Maryland: The Rowman and Littlefield Publishing Group, 2012): 4-5.

26 Hensen, 8-9.

27 Paul R. Hensel and Sara McLaughlin Mitchell, "Issue Indivisibility and Territorial Claims", *GeoJournal*, No. 64, (2005): 276-277.

28 Aytan Gahramanova, "Peace Strategies in "Frozen" Ethno-territorial Conflicts: Integrating Reconciliation into Conflict Management: the Case of Nagorno-Karabakh," *Mannheimer Zentrum für Europäische Sozialforschung Working Papers*, No. 103, (2007): 3-4.

örgütlerin Dağlık Karabağ benzeri sorunlarda başarılı olma ihtimallerinin düşük olma temel nedeni de genellikle budur.

Dağlık Karabağ Sorunu bölgedeki diğer sorunlardan başkaca açılardan da farklılaşmaktadır. Öncelikle Dağlık Karabağ Sorunu hem ulusal hem uluslararası boyutlara sahiptir. Sorun bir yönüyle Azerbaycan'ın kendi iç meselesiyken diğer yandan Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki bir sorundur. Ayrıca taraflar arasında fiili bir sıcak çatışmaya dönüşmüş olmasına rağmen bölgedeki diğer çatışmalardan farklı olarak sahaya barış koruma güçleri konuşlandırılmamıştır. Bu koşullar altında taraflar arasındaki ateşkes ortamı, zaman zaman kesintiye uğrasa da fiilen 1994'ten 2020'ye değin devam edebilmiştir. Aslında Dağlık Karabağ Sorunu çok köklü bir geçmişe sahiptir. Çünkü 19. yy'dan beri devam edegelen bu sorunun ilk olarak 1988'de bir uyuşmazlığa dönüştüğü, 1992'de ise sıcak savaşa evrildiği bilinmektedir. Tipik bir etnik-temelli toprak uyuşmazlığı (*ethno-territorial*) olan Dağlık Karabağ Sorunu Mayıs 1994'te ilan edilen ateşkesin ardından bir çeşit dondurulmuş çatışma (*frozen conflict*) halini almıştı. 27 Eylül 2020'de patlak veren ve literatürde 2. Karabağ Savaşı ya da 44 Gün Savaşı olarak da tanımlanan çatışmaların başlamasına değin geçen süreçte ise başta AGİT olmak üzere çok sayıda bölgesel ve küresel aktörün barışçıl çözüm girişimleri olmuştu.²⁹

Çözumsuzlük üzerinde coğrafyanın etkisinin bir başka boyutunu ise çatışma bölgesinin Batı'ya uzaklığının ya da daha başka bir ifadeyle Rusya'ya yakınlığının oluşturduğu söylenebilir. Batı önderliğindeki liberal düzenin dolayısıyla Batılı norm ve kurumların post-Sovyet coğrafyada yayılımı ve etkisi farklı olmuştur. Post-komünist Avrupa devletlerinden farklı olarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin sınır bölgelerinden biri olan Kafkasya'daki devletler, bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından RF ile Batı arasındaki jeopolitik çekişmenin bir bakıma sınır hattını oluşturmuşlardı. Bu nedenle bölgesel örgütlerin post-Sovyet sahada liberal demokratik normların yayılması ve demokrasilerin güçlenmesi gibi konularda beklentilerin aksine pek de etkili olamadıkları söylenebilir. RF bölgede sadece Batı'nın etkinliğine karşı çıkmamış, aynı zamanda ekonomi ve güvenlik alanlarında Batı'ya alternatif bölgesel girişimlerde de bulunmuştur.³⁰ Ancak

29 Dağlık Karabağ Sorunu'nun tarihsel gelişimi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Özdal, Analysis Of The Osce's Failure In The Nagorno-Karabakh Conflict From The Theoretical Perspective, 135-136; Barış Özdal, "Orta Asya ve Kafkaslarda Bölgesel İhtilaflar", ed. Hulusi Kılıç-Elif Toprak, içinde *Orta Asya ve Kafkaslarda Siyaset* (Eskişehir Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2019): 180-207; Ömer Göksel İşyar, *Bölgesel ve Global Güvenlik Çıkarları Bağlamında Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu*, (Bursa: Alfa Yayıncılık, 2004): 155-172; Ömer Göksel İşyar, *Dağlık Karabağ Sorunu - Birinci ve İkinci Savaşın Dinamikleri* (Bursa: Dora Yayıncılık, 2021); Murat Jane, *Rusya Federasyonu'nun Trans-Kafkasya Politikasının Analizi: Süreklilik mi Dönüşüm mü?*, (Bursa: Dora Yayıncılık, 2020): 79.-86.

30 Alexander Cooley, "Ordering Eurasia: The Rise and Decline of Liberal Internationalism in the Post-Communist Space," *Security Studies*, No. 28: 3, (2019): 600, 603.

RF'nin inisiyatifi ile oluşturulan bu yapılanmaların ya da başlatılan entegrasyon amaçlı süreçlerin etkileri de hep sınırlı bir düzeyde kalmıştır. Özellikle güvenlikle ilgili konularda bu çabaların çok yetersiz kaldığı ve örneğin Dağlık Karabağ gibi sorunlarda fiili çatışmaları önleyemedikleri görülmüştür.

Post-Sovyet dönemde Kafkasya, tıpkı Avrasya'nın bütünü gibi, RF ile genelde Batı özelde ise ABD arasındaki bir çekişme alanına dönüşmüştür. RF 1993 sonrası dönemde izlemeye başladığı *yakın çevre (near abroad)* siyasetiyle kendi yaşamsal çıkarları açısından adeta bir sınır bölgesi olarak gördüğü Kafkasya'daki etkisini artırma arayışına girmiştir. Bölgesel hegemonyasını yeniden tesis etmeye çalışan RF, bölgede karşısında küresel bir aktör olan ABD'yi bulmuştur. Zira ilgili dönemde ABD de herhangi bir başka hegemonik gücün ortaya çıkmasını ve bazı bölgelerde kendi nüfuz alanını oluşturmasını engellemeye dönük aktif bir strateji izlemekteydi.³¹ Bu rekabetin Dağlık Karabağ Sorunu'nun çıkmaza sürüklenmesindeki ve AGİT başarısızlığındaki payı yadsınamaz. Rusya bu türden sorunları kendi lehine olacak şekilde manipüle edip, bölge devletleri üzerinde nüfuz oluşturmayı denerken ABD ise söz konusu sorunlar vasıtasıyla Rusya'yı yıpratmaya çalışmıştır. Kısacası büyük güç rekabeti Dağlık Karabağ başta olmak üzere mevcut sorunların süreç içerisinde çözümsüzlüğe sürüklenmesine yol açmıştır. Bu örnek realistlerin uluslararası örgütlere gereğinden fazla bir anlam yüklenmemesini öğütleyen bakış açılarını teyit etmektedir.

AGİT'in Dağlık Karabağ Sorununu ele alış biçimine spesifik olarak odaklanıldığımızda da çözüm sürecin daha en başından itibaren akamete uğrayacağına dair işaretleri görmekteyiz. Yukarıda da ifade edildiği üzere, 2 Mart 1992'de Azerbaycan ile Ermenistan'ın BM'ye üye olmalarının hemen ardından BMGK iki devlet arasındaki bu sorunun çözümü için AGİT'i yetkilendirmişti. İlk etapta olağan bir süreç olarak görülebilecek bu durum, zamanla Dağlık Karabağ Sorununu uluslararası bir boyuta taşımıştır. Bu kararı takip eden süreçte Dağlık Karabağ Sorununa ilişkin AGİT bünyesinde yapılan ilk girişim, AGİK Üst Düzey Memurlar Komitesi toplantısıdır. Daha sonra ise 11 üyeli AGİT Minsk Grubu oluşturulmuştur. Eş başkanlık görevini Fransa, RF ve ABD'nin üstlendiği bu gruba uyuşmazlığın çözümü için uygun bir çerçeve oluşturma görevi ancak 23 Mart 1995'te gerçekleşen toplantıyla verilebilmiştir. Tarafların bu doğrultuda ve süreç içerisinde birçok kez diplomatik görüşmeler gerçekleştirdiği ve çeşitli planlar oluşturduğu görülür.³²

31 Ronald Grigor Suny, "The pawn of great powers: The East-West competition for Caucasia", *Journal of Eurasian Studies*, No. 1, (2010): 10-14.

32 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Özdal, "AGİ(K)T Minsk Grubu'nun...", *passim*.

Oluşturulan bu mekanizma ile sorun aslında daha en başından itibaren asıl tarafları olan Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki bir konu olmaktan çıkarılarak adeta uluslararası toplumun bir sorunu haline getirilmiştir.

Çatışan tarafların kenarda bırakıldığı ve büyük güçler arası çıkar çatışmalarına feda edilmiş bu çözüm sürecinin istenilen türden bir sonuç vermesini beklemek zaten anlamsızdır. Öte yandan çözümün bu şekilde sürüncemede bırakılmasının aslında Ermenistan'ın lehine bir durum yarattığı da açıktır. Ermenistan bu sayede uluslararası hukuka aykırı bir şekilde işgal ettiği toprakları yaklaşık 30 yıl boyunca kontrolünde tutabilmiştir. Böylesi bir çatışma yönetim sürecinin adil ve kalıcı bir çözüm üretmeyeceği açıktır. Nitekim süreç içerisinde defalarca gerilimin arttığı ve zaman zaman taraflar arasında sınır çatışmaları yaşandığı görülmektedir. 27 Eylül 2020'de başlayan Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki büyük çatışmalar ise ancak RF Devlet Başkanı Vladimir Putin'in devreye girmesiyle 10-11 Kasım 2020'de imzalanan *Moskova Ateşkes Antlaşması* (Üçlü Antlaşma) ile sona erdirilebilmiştir.³³ Azerbaycan'ın üstünlüğü ise sonuçlanan 44 Gün Savaşı'nı sonlandıran ateşkesin Putin'in girişimiyle imzalanması, RF'nin savaşan taraflar üzerindeki diplomatik ve askeri etkisini göstermesi bakımından da önemlidir. Açıkça görülmüştür ki RF, Dağlık Karabağ Sorununda diğer eş başkanlar olan Fransa ya da ABD'ye nazaran çok daha belirleyici bir etkiye sahiptir.

Sıcak savaş aşamasında her ne kadar Minsk Grubu eş başkanları 13 ve 30 Ekim tarihlerinde iki kez resmî açıklamalarda bulunmuş olsalar da bunun taraflar üzerinde çatışmaları sonlandıracak türden bir etkisi olmamıştır.³⁴ Bu süreçte altı çizilmesi gereken diğer bir husus ise Minsk Grubu eş başkanlarının ortak açıklamasının Rusya öncülüğünde yapılan Moskova Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasından yaklaşık üç hafta sonra, yani 3 Aralık 2020'de yapılabildiği olduğudur. Söz konusu açıklamada Dağlık Karabağ'da çatışmaların durdurulmasının memnuniyetle karşılandığı belirtilmiş ve taraflara 10-11 Kasım 2020'de imzalanan ateşkes antlaşmasıyla üstlendikleri taahhütlere tam olarak uymaları tavsiyesinde bulunulmuştur.³⁵ Açıkçası bu durum, etkinliği uzunca bir süredir tartışılan Minsk Gurubu için *de facto* bir son olarak da görülebilir. Ancak hemen belirtelim ki, Minsk Grubu her ne

33 Bkz., Özdal, "AGİ(K)T Minsk Grubu'nun...", 136-150; İşyar, "Dağlık Karabağ Sorunu...", 279-314.

34 Bkz., OSCE, "Statement by the Co-Chairs of the OSCE Minsk Group GENEVA/MOSCOW 13 October 2020", <https://www.osce.org/minsk-group/466998> [Erişim tarihi: 19.09.2021]; Press Statement by the Co-Chairs of the OSCE Minsk Group GENEVA 30 October 2020, <https://www.osce.org/minsk-group/468984> [Erişim tarihi: 19.09.2021].

35 OSCE, "Joint Statement by the Heads of Delegation of the OSCE Minsk Group Co-Chair Countries, TIRANA 3 December 2020", <https://www.osce.org/minsk-group/472419> [Erişim tarihi: 19.09.2021].

kadar çalışma şekli ve organizasyonel yapısı nedeniyle eleştirilen bir mekanizma olsa da Karabağ Sorunu'nun çözümsüzlüğünün ana müsebbibi olarak gösterilemez.

Sonuç:

Dağlık Karabağ Sorunu'nun çözümünde istenilen türden bir netice alamamış olsa da AGİT, Soğuk Savaş döneminden itibaren Avrupa'daki barış ve istikrar ortamına korunmasına önemli katkılar sağlamış başarılı bir bölgesel örgüttür. Azerbaycan ile Ermenistan arasında nihai bir barış ortamı tesis edememiş olsa da AGİT, faaliyette bulunduğu süre boyunca aslında çatışmanın yeniden başlamasını ve yayılmasını kısmen de olsa engelleyebilmiştir. Örgütün başarısızlığına dair yapılan değerlendirmelerde sıklıkla ya siyasi mülahazalara yer verildiği ya da kapasite eksikliğinin ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Ancak taraflar arasındaki görüş farklılıkların uzlaştırılmaz nitelikte olması ve Örgüt'ün yapısı ya da işleyişindeki noksanlıklar şaşırtıcı değildir. Ayrıca AGİT bünyesinde bu sorunu ele almak üzere oluşturulan Minsk Grubu'nun da kurumsal açıdan bakıldığında aslında nitelikli sayılabilecek bir yapıya sahip olduğu bile söylenebilir. Sürecin başarısızlığa uğramasındaki asıl nedenin bu değil, büyük güçler arası çıkar farklılıkları olduğu açıktır. Zira süreci kendi istekleri doğrultusunda yönlendirmeye çalışan büyük güçler, zaman zaman barış sürecini baltalayacak adımlar atmış ve AGİT sürecini akamete uğratmışlardır.

Bu durum, tıpkı realistlerin söylediği gibi, uluslararası kurumların ancak büyük güçlerin çıkarlarını yansıtabildikleri oranda ve sürece başarılı olabileceklerini gösteren iyi bir örnektir. Öte yandan, yine realist perspektifin bize anlatmaya çalıştığı üzere, uluslararası ilişkilerde bütün önemli kararlar ya bir savaş ile ya da bir savaş olasılığının belirmesiyle alınmaktadır. Nitekim Dağlık Karabağ Sorununu sonlandıran asıl gelişme de yeni bir savaş olmuştur. Diğer bir deyişle Azerbaycan işgal altındaki topraklarını geri alabilmek ve *status quo ante*'ye dönebilmek için yegâne yol olan güç kullanımına başvurmak zorunda kalmıştır. Ancak varılan sonucun herkes açısından yeterince tatmin edici olduğunu ve büyük güçlerin çıkarlarıyla uyumlu olduğunu söylemek güçtür. Dolayısıyla tarihsel kökenleri olan bu sorunun ileride yeniden çatışma üretmemesi için uluslararası topluma büyük bir sorumluluk düşmektedir. Ancak Azerbaycan'ın böylesi bir temenniye bel bağlayarak politika üretmesi beklenemez. Dolayısıyla Azerbaycan uluslararası anarşi koşulları altında elde ettiği başarıyı garanti alacak şekilde kapasite inşa etmeye ve alternatif diplomatik bağlar geliştirmeye devam etmek durumundadır.

Kaynakça:

- Bennet A. LeRoy and Oliver James K. *Uluslararası Örgütler: İlkeler ve Meseleler*. Nasuh Uslu (Çev.). Ankara: Serbest Akademi, 2002.
- Cooley Alexander. "Ordering Eurasia: The Rise and Decline of Liberal Internationalism in the Post-Communist Space." *Security Studies* 3, No. 28 (2019).
- Enuka Chuka and Nwagbo Samuel. "Regional International Organizations as Conflict Managers: The Limits and Capabilities", *African Research Review*10, No. 2 (May 2016).
- Gahramanova Aytan. "Peace Strategies in "Frozen" Ethno-territorial Conflicts: Integrating Reconciliation into Conflict Management: the Case of Nagorno-Karabakh," *Mannheimer Zentrum für Europäische Sozialforschung Working Papers*, No. 103, (2007).
- Genç Mehmet. *Birleşmiş Milletler ve Uzmanlık Örgütleri Mevzuatı*. Bursa: Ezgi Kitapevi, 1999.
- Grieco Joseph M.. "Anarchy and the Limits of Cooperation: A Realist Critique of the Newest Liberal Institutionalism." *International Organization* 42, No. 3(1988).
- Hensel Paul R. and Mitchell Sara McLaughlin. (2005) "Issue Indivisibility and Territorial Claims", *GeoJournal*, No. 64.
- Hensel Paul R. "Territory: Geography, Contentious Issues, and World Politics." John A. Vasquez (Ed.), *What Do We Know About War?*, Maryland: The Rowman and Littlefield Publishing Group, 2012.
- İşyar Ömer Göksel. *Bölgesel ve Global Güvenlik Çıkarları Bağlamında Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu*. Bursa: Alfa Yayıncılık, 2004.
- İşyar Ömer Göksel. *Dağlık Karabağ Sorunu - Birinci ve İkinci Savaşın Dinamikleri*. Bursa: Dora Yayıncılık, 2021.
- Jane Murat. *Rusya Federasyonu'nun Trans-Kafkasya Politikasının Analizi: Süreklilik mi Dönüşüm mü?*. Bursa: Dora Yayıncılık, 2020.
- Jervis Robert. "Realism, Neoliberalism and Cooperation: Understanding the Debate", *International Security*, Vol. 24, No. 1(1999).

- Keohane Robert O. “International Institutions: Can Interdependence Work?”, *Foreign Policy*, No. 110. (1998).
- Mearsheimer John J. “The False Promise of International Institutions.” *International Security* 19, No. 3. (1994-1995).
- Nathan Laurie, “The Peacemaking Effectiveness of Regional Organisations,” *Crisis States Working Papers Series No. 2*, Oct. (2010).
- OSCE, “Joint Statement by the Heads of Delegation of the OSCE Minsk Group Co-Chair Countries, TIRANA 3 December 2020”, <https://www.osce.org/minsk-group/472419> [Erişim tarihi: 19.09.2021].
- OSCE, “Statement by the Co-Chairs of the OSCE Minsk Group GENEVA/MOSCOW 13 October 2020”, <https://www.osce.org/minsk-group/466998> [Erişim tarihi: 19.09.2021]
- Özdal Barış. *AGİ(K)T Minsk Grubu'nun Dağlık Karabağ Sorunu'nun Barışçıl Yöntemlerle Çözüm(Süzlüğü) Sürecinde Başarısız Olma Nedenlerinin Analizi, Karabağ: Dünü, Bugünü, Yarını*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- Özdal Barış. “Orta Asya ve Kafkaslarda Bölgesel İhtilaflar.” İçinde *Orta Asya ve Kafkaslarda Siyaset*, ed. Hulusi Kılıç-Elif Toprak. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Powell Robert. “Absolute and Relative Gains in International Relations Theory.” *The American Political Science Review* 85, No. 4. (1991).
- Press Statement by the Co-Chairs of the OSCE Minsk Group Geneva 30 October 2020, <https://www.osce.org/minsk-group/468984> [Erişim tarihi: 19.09.2021].
- Suny Ronald Grigor. “The pawn of great powers: The East–West competition for Caucasia.” *Journal of Eurasian Studies*, No. 1, (2010).
- Van de Haar, Edwin. *Classical Liberalism and International Relations Theory: Hume, Smith, Mises, and Hayek*, New York: Palgrave Macmillan, 2009.
- Waltz Kenneth N. “Structural Realism after the Cold War.” *International Security* 25, No. 1 (2000).

Yayın Geliş Tarihi: 14.11.2022

Yayına Kabul Tarihi: 27.05.2023

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Yıldırım, Serpil ve Yıldız Deveci Bozkuş. "Zoya Pirzad'ın *Yek Ruz Mande Be 'İd-i Pak* (Paskalya'ya Bir Gün Kala) Adlı Eserinde İran Ermenileri." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 73 (2023): 89-107.

Araştırma Makalesi

ZOYA PİRZAD'IN *YEK RUZ MANDE BE 'İD-İ PAK* (PASKALYA'YA BİR GÜN KALA) ADLI ESERİNDE İRAN ERMENİLERİ

(ARMENIANS OF IRAN IN ZOYA PIRZAD'S WORK
YEK RUZ MANDE BE 'İD-İ PAK (ONE DAY LEFT FOR EASTER))

Serpil YILDIRIM*
Yıldız DEVECİ BOZKUŞ**

Öz: 1952'de İran'ın Abadan şehrinde, İranlı Ermeni bir ailenin kızı olarak dünyaya gelen Zoya Pirzad, İran edebiyatının yaşayan önemli simaları arasında yer alır. Özellikle hikaye ve romanlarıyla dünya çapında bir üne sahip olan yazar gerek İran'da gerekse Ermenistan'da yakından takip edilen bir yazardır. Ünü ülke sınırlarını aşan Pirzad'ın eserleri başta Türkçe, İngilizce, Ermenice ve Fransızca olmak üzere çok sayıda dile tercüme edilmiştir. Araştırmacılar tarafından Pirzad'ın İran edebiyatının yanı sıra Ermeni Diaspora Edebiyatı'na da yeni bir bakış açısı kazandırdığı düşünülmektedir. Zira Ermeni bir ailede dünyaya gelen yazar, eserlerinde kendi inancı kapsamında İran'daki Ermeni topluluğunun Fars toplumuyla olan dini, siyasi ve toplumsal ilişkilerini irdeleyip İran'daki Ermeni ailelerinin kendi örf, adet ve inançlarını nasıl koruduklarını anlatmaktadır. İşte bu çalışmada Zoya Pirzad'ın سه کتاب (Üç Kitap) adlı

* ORCID: 0000-0002-9566-7232

Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, e-mail: yldrmserpil44@gmail.com

** ORCID: 0000-0002-4634-463X

Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, e-mail: yildizdeveci@gmail.com

eserinin içinde yer alan یک روز مانده به عید پاک (Paskalya'ya Bir Gün Kala) mecmuasında İran Ermenilerinin Farslarla olan ilişkilerinin nasıl kaleme alındığı incelenecektir. Bu çerçevede ilk etapta Pirzad'ın hayatı ve eserleri hakkında kısaca bilgi verdikten sonra, Pirzad'ın incelemeye tabi tuttuğumuz eserinde, İran Ermenilerinin yaşam tarzlarının, Farslarla olan ilişkilerinin ve İran'da yaşadıkları sorunların nasıl ele alındığına, yazarın İran Ermenilerine dair kullandığı ifadeler, terimlere ve üslubuna değinilecektir. Bu kapsamda Pirzad'ın kullandığı edebi dil, kaleme aldığı toplumsal konuların neler olduğu üzerinde de durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Farslar, Fars Romani, Diaspora Ermenileri, Se Ketab, Zoya Pirzad

Abstract: Pirzad was born in 1952 as the daughter of an Iranian Armenian family in the city of Abadan of Iran. Pirzad is among the prominent living figures of Iranian literature. The author, who has a worldwide reputation especially for her stories and novels, is a writer who is closely followed both in Iran and Armenia. The works of Pirzad, whose reputation exceeds the borders of the country, have been translated into many languages, including Turkish, English, Armenian and French. It is thought by the researchers that Pirzad brought a new perspective to Armenian Diaspora Literature as well as Iranian literature. The author, who was born in an Armenian family, examines the religious, political and social relations of the Armenian community in Iran with the Persian society within the scope of her own beliefs and explains how the Armenian families in Iran protect their customs, traditions and beliefs. In this study, it will be examined how the relations of Iranian Armenians with Persians were written in Zoya Pirzad's work titled Yek Ruz Mande be İd-i Pak (One Day Left for Easter). In this framework, after a general evaluation of Pirzad's life and works, how the events of 1915 were narrated in Pirzad's three stories, the expressions, terms and style used by the author on this subject will be examined. The life of Zoya Pirzad and her works will also be examined in general terms in the study. In this context, the literary language used by Zoya Pirzad and what social issues she wrote will be emphasized.

Key Words: Persians, Persian novel, Diaspora Armenians, Se Ketab, Zoya Pirzad

GİRİŞ

Modern İran Edebiyatı'nda kadın yazarlar 1979'dan sonra özellikle de 1990'lı yıllar sonrası edebiyatta daha aktif bir rol üstlenerek daha çok yazmaya başlamışlardır. Araştırmacı yazar Aylin Olsun, hem yazar hem de roman kahramanı olarak Modern İran romanında yer almaya başlayan bu kadın yazarlar hakkında bir makalesinde şöyle demektedir: “İran İslam devriminden sonra beklenenin tam tersi olmuş ve İranlı kadın yazarların sayısında inanılmaz bir artış yaşanmıştır. Kimi eleştirmenler bunu eve kapatılmak istenen İran kadınının, inatla haklarını arama ve koruma çabasına bağlamışsa da aslında konu bu kadar da kolay izah edilemez.”¹ Zoya Pirzad, bu kadın yazarlardan biri olarak 1990'lı yıllardan sonra ilk hikayelerini yazmaya başladı. İran Ermenisi olan yazar 1952 yılında İran'ın Güneybatısında yer alan Abadan şehrinde doğdu. Pirzad'ın yazıları İran Edebiyatı'nda çok geç tanınmış olmasına rağmen, yazıları edebiyatta kalıcı olmak adına gerekli olan itibarı çok kısa sürede kazanmıştır.² Öyle ki öykü ve romanlarıyla dünya çapında bir üne sahip olup İran'da olduğu kadar Ermeni Diaspora Edebiyatının da yakından ve ilgiyle takip ettiği bir yazar oldu.³ Eserlerini Farsça kaleme alan yazar, ilk romanı olan چراغ هارا من خاموش می کنم (*Işıkları Ben Söndürürüm*)'ü 2001 yılında yayımladı. Çeşitli dillere de çevrilen romanı *Işıkları Ben Söndürürüm*'de; etnik kökenine, ait olduğu sınıfa, yaşam tarzına bakılmaksızın; kadınların maruz kaldığı, çoğu zaman görünmez olan baskıları, ötelenmişlik, yalnızlık duygularını, yepyeni, kadınca bir bakış açısıyla gözlerimizin önüne sermiştir.⁴ Abadan'da yaşayan sıradan bir Ermeni ailesinin hikayesinin konu edinildiği bu eserde, Pirzad hem İran Edebiyatı hem de Ermeni Diaspora Edebiyatına farklı bir bakış açısı getirmeye çalışmıştır.⁵ Pirzad, bu ilk romanıyla 2002'de yılın en iyi romanı Mehregan Edebiyat ve Hooshang Golshiri Edebiyat ödülüne layık görülmüş ve ayrıca İran İslami İrşad ve Kültür Bakanlığı tarafından da plaket ve edebiyat ödülüne layık görülmüştür.⁶

1 Aylin Satun Olsun, Duvar Arkasında Fısıltılar (1), <https://aylinsatunolsun.com/duvar-arkasinda-fisiltilar-1/E>. T. 24.05.2023)

2 Asye Guderzi Nejad, “Şehsiyetperdazi der roman-ı Çeragha ra men hamuş mikonem eser-i zoya Pirzad” *Faslname-i Baharistan-i Sohen*, no. 14 (2009): 155.

3 Fatemeh Sadat Basirizadeh, and Mahnaz Soqandi, “A Comparative Study of the Psychoanalytical Portrayal of the Women Characters by Virginia Woolf and Zoya Pirzad,” *Britain International of Humanities and Social Sciences (BloHS) Journal* 1, no. 1 (2019): 1-8. <https://doi.org/10.33258>

4 Aylin Satun Olsun, “İran'ın Yaşayan Kadın Yazarlarından Seçme Kitaplar,” <https://aylinsatunolsun.com/sepideh-shamloo/> (Erişim Tarihi 10.11.2022).

5 Gamze Yüçetürk ve Serpil Yıldırım, *Arap ve Fars Kadın Öykücülerden İnciler* (Ankara: Hece Yayınları, 2016), 164.

6 Pürân Ferruhzâd, *Kârnümâ-yi Zenân Kârâ-yi İrân ez Dirûz ta Emrûz* (Tahran: Neşr-i Katre, 1381), 18.

Pirzad'ın ikinci romanı ise 2004 yılında yayınlanan *عادت می کنیم* (*Alışıyoruz*) adlı eseridir. Pirzad'ın önceki öykü ve romanlarından farklı olarak toplumdaki burjuva sınıfının hikayesinin ele alındığı bu eserde, yazar sonradan zenginleşen gruplarla aileden varlıklı olan toplulukların hayatını konu edinir. Bu eserde dikkat çekici bir diğer husus da İran'daki zor yaşam koşullarına rağmen İran kadınının azimli, kararlı ve çalışkan hayat biçimleri üzerinde durulmasıdır.⁷

1991 yılında hikaye yazmaya başlayan yazar, 1995 ve 1998 yıllarına kadar üç hikaye kitabı kaleme aldı ve daha sonra bu eserleri 2002 yılında *bir yıl (Üç Kitap)* adı altında tek bir kitapta topladı. Zoya Pirzad'ın *bir yıl (Üç kitap)* isimli kitabı, *inı aşan Pirzad* (*Bütün Öğle Sonları Gibi*), *ce, Ermenice* (*Hurmanın Kekremesi Tadı*), ve *sayıda dile tercü* (*Paskalya'ya Bir Gün Kala*) olmak üzere üç öykü kitabının bir araya getirilmesiyle meydana gelmiştir. Bu makalede incelemeye tabi tutulan, kitabın son bölümü olan *meni bir ailede du* (*Paskalya'ya Bir Gün Kala*) ise *kendi inancı* (Vişne Çekirdekleri), *Ermeni top* (İstiridyeler), “بنفش های سفید” (Beyaz Menekşeler) adlı üç kısa hikayeden oluşmaktadır.

Pirzad, bir nehir roman özelliği taşıyan bu eserde, kendi inancı kapsamında İran'daki Ermeni topluluğunun İran toplumuyla olan dini, siyasi ve toplumsal ilişkilerini irdeleyip İran'daki Ermeni ailelerinin kendi örf, adet ve inançlarını nasıl koruduklarını anlatmıştır.⁸ Olsun'a göre Pirzad bu yönüyle İran Edebiyatına olduğu kadar, Ermeni Diaspora Edebiyatına da özgün anlatımıyla yeni bir soluk getirmiştir.⁹

Zoya Pirzad *یک روز مانده به عید پاک* (*Paskalya'ya Bir Gün Kala*) adlı eserinde, İran'daki Ermenilerin zorla yerinden edilmelerine ve karma kimliklerine rağmen, eski nesil Ermenilerin genellikle birleşik bir kimlik kavramına sahip olduklarını ileri sürer. Ancak Pirzad'ın yeni nesil Ermeni karakterleri, ulusötesi bir diaspora kimliğine sahip bireyler olarak kabul edilebilir. Ulusötesi diaspora, atalarının toprakları dışında bir ülkede yaşayan ancak aynı zamanda bazen fiziksel bazen de sembolik olarak anavatanlarıyla yani köken ülkeyle bağlantısını sürdürmesinin yanında, kabul eden ülkede kökleşmiş ve aidiyetleri akışkan insanları ifade eder.¹⁰ Kimlikler, belirli tek

7 Yüçetürk ve Yıldırım, *Arap ve Fars Kadın Öykücülerden İnciler*, 164.

8 Şerife Yardemir, “Modern İran Edebiyatında Kadın Yazarlardan Zoyâ Pirzâd ve Onun Se Ketab İsimli Öykü Mecmuasındaki Kadın Karakterler,” *Çağdaş İran Edebiyatında Kadın* içinde, (Ankara: Hece Yayınları, 2018), 272.

9 Olsun, “İran'ın Yaşayan Kadın Yazarlarından Seçme Kitaplar,” <https://aylinsatunolsun.com/sepidehshamloo/> (E.T. 10.11.2022).

10 Ertuğrul Murat Özgür, “Küresel Göçün Sosyo-mekânsallığı: Ulusötesi Mekânlar / Yerelötesi Yerler, Topluluklar ve Kimlikler,” *Coğrafi Bilimler Dergisi* 16, no. 1 (Bahar 2018), 11. https://doi.org/10.1501/Cogbil_0000000189

güçlerle etkileşim yoluyla yaratıldığından, Pirzad'ın adı geçen bu eseri, Ermeni-Fars kimlik yapısının genel olarak Ermeniler-Farslar özel olarak ise Şii Müslüman cemaati arasındaki ilişkilerde “öteki” olarak önemini vurgulamaktadır. Dolayısıyla bu makalede Zoya Pirzad'ın *یک روز مانده به عید پاک* (*Paskalya'ya Bir Gün Kala*) adlı eserinde yer alan hikayedeki farklı kuşak Ermenilerin kimlik farklılıkları tüm yönleriyle ele alınmıştır.

Yazar, Ermeni bir ailenin çocuğu olan Edmund'un çocukluktan yaşlılığa kadar olan hayatının anlatıldığı birbirine bağlı üç hikayede Edmund'un gözüyle yaşadığı çevreyi ve Ermeni örf, adet, gelenek ve görenekleri üzerinden İran Ermenilerinin toplumsal ilişkileri konu edinmiştir. Böylece yazar, İran'da yaşayan Ermeni toplumunun İran'daki diğer topluluklardan ne kadar izole bir hayatının olduğunu ve özellikle aile bazında İran Ermenilerinin dini ve etnik farklılıkları nasıl bir ötekileştirme aracı olarak gördüklerini küçük bir çocuğun gözünden sorgulamaya çalışmıştır.¹¹ Bu yüzden konusu itibarıyla *Paskalya'ya Bir Gün Kala* (*یک روز مانده به عید پاک*) adlı eser, yazarın diğer eserlerinden farklı olup ayrı bir önem taşımaktadır. Adı geçen bu eser 1999 yılında yılın kitabı ödülüne layık görülmüştür.

Yazar, feminist bakış açısıyla bakarak, hangi inanıştan olursa olsun, hangi kültüre sahip olursa olsun kadınların her zaman toplumsal, siyasal ve ekonomik sorunlarla mücadele etmek zorunda kaldıklarını, hem aile içinde hem de toplum hayatında geri plana atıldıklarını ve hiçbir zaman hak ettikleri değeri görmediklerini haykırmak istemektedir. Dolayısıyla da Pirzad, kaleme aldığı eserlerinde genellikle kadının küçük, gizli ve yapayalnız dünyasını dramatik bir biçimde ortaya koymuş, yaşadığı toplumun insanlarını ve sorunlarını sade, akıcı ve anlaşılır bir dil kullanarak eserlerine konu edinmiştir. Dolayısıyla yazarın özellikle konu seçimi ve cümle yapıları incelendiğinde kısa ve anlaşılır olmaya özen gösteren bir yazar olduğunu söylemek mümkündür, bu da yazarın okuyucuya vermek istediği mesajların net bir biçimde hedef kitleye ulaşmasında önemli bir etkidir.

Pirzad'ın, öykülerinin çoğunda olduğu gibi bu eserinde de orta tabakada yer alan toplum bireylerinin özellikle de kadınların yalnızlıklarını, sıradan hayatlarını, toplumsal cinsiyet ilişkilerini ve birey ile toplum arasındaki çelişkiyi derinlemesine işleyerek tüm çıplaklığıyla göz önüne sermiştir.¹² Yazar, insanların yaşam koşullarının daha iyi analiz edilmesini sağlamak için

11 Yıldız Deveci Bozkuş, “Zoyâ Pirzâd'ın Yek Ruz Mande be 'id-i Pak (Paskalya'ya Bir gün Kaldı) Adlı Eserinde Kadın İmgesi,” *Çağdaş İran Edebiyatında Kadın* içinde, (Ankara: Hece Yayınları, 2018), 183.

12 Foroogh Kazemi, and Shohreh Dalae, “A Study of Gender Discourse in Zoya Pirzad Novels,” *Journal of Advances in Linguistics* 8, no. 1, (Bahar 2017), 1225.

farklı sosyal geçmişe sahip olan ancak aynı ya da benzer kimlik sorunları yaşayan farklı kuşaklardan kadınları bir araya getirmiştir.

Paskalya'ya Bir Gün Kala Adlı Eserin Değerlendirmesi

Paskalya'ya Bir Gün Kala birbiriyle iç içe geçmiş ve Edmund adında ortak bir anlatıcının her bölümde kendi hayatından bir kesit sunduğu üç hikaye mecmuasıdır. Bu hikayelerin ortak noktası, zamanlarıdır. Her üç olay *Paskalya'ya Bir Gün Kala*'da geçer. Her üç hikaye de İran Ermenilerinin Şii Müslüman toplumla olan ilişkisi etrafında cereyan eder.

Kadın ve kadın sorunları üzerine çok sayıda eser kaleme alan Pirzad, *Paskalya'ya Bir Gün Kala* adlı bu eserinde yine kadın sorunlarına değinmekle birlikte birbirine bağlı üç hikâye üzerinden Ermeni-Fars ilişkilerini ele alır. Yazar, bu eseriyle, gerek Ermeni gerekse de Fars kadınların aile ve toplum hayatındaki yaşamlarına ışık tutar. Kadının aile içinde eşi ve kayınvalidesi ile yaşadığı sorunları bir çocuğun gözünden okuyucuya aktarmaya çalışır. Adı geçen bu eserin, Pirzad'ın diğer eserlerinden farkı ise yazarın burada farklı etnik gruplara mensup çocukların zihnindeki öteki algısına yer vermiş olmasıdır.

Zoya Pirzad bu kitapta kadın olmak”, “erkek olmak”, “din farkları”, “toplumsal sınıf farkları” ve “inançlar” gibi sorunlara henüz on iki yaşında Edmund Lazaryan adlı çocuğun masumane bakış açısından bakar. Ayrıca eski inanç ve değerleri, kadınlar ve toplum aracılığıyla çocuklara aktararak sorunları masaya yatırır. Eserde, Ermeni okulunda hademelik yapan bir müslüman hademenin kızı Tahire'nin, Ermeni çocukları tarafından hem dini hem de sınıfsal anlamda sürekli dışlandığını görmek mümkündür. Zira Tahire, babasının hademelik yaptığı Ermeni okulunun hem tek Müslüman öğrencisi hem de mensubu olduğu toplumsal sınıf diğer öğrencilerden farklıdır: “*Abraham Bey, sınıf arkadaşım olan Anuş'un babasıydı. Anuş, herkesle kavga eden ve sürekli Tahire'nin arkasından “Müslüman hademenin kızı!” diye konuşan şişman ve sarışın bir kızdı. Okul ile duvar duvara olan dört köşeli kilisenin önündeki kaldırımında oyun oynarken Anuş, Tahire hakkında kötü konuşunca, ben de ona karşı Tahire'yi savundum. Bunun üzerine Anuş bütün çocukların önünde: “bu utanmaz deli, Müslüman hademenin kızına âşık!” diye bağırды. Ben daha ne yapmam gerektiğini düşünürken Tahire, Anuş'un kulağına sert bir tokat indirdi. Anuş'un burnu kanadı.*”¹³

13 Zoya Pirzad, *Se Ketab* (13th ed.). (Tahran: Neşr-i Merkez, 2006), 233.

Zoya Pirzad, hikâyelerinde en ufak ayrıntıları bile tasvir ederek hikayenin anlatıldığı ortamı, anlatıcının çevresini, karakterleri ve onların iç dünyalarına ait üstü kapalı kalmış duygu ve düşüncelerini canlı bir şekilde tasvir etmeyi başarabilen bir yazardır. Bu sayede, okuyucu kendini olayın içinde, anlatılan o çevrede bulur ve sanki karakterle ve çevreyle bütünleşir. Yazar, bu eserde diaspora¹⁴ kimliğinin hissini yaratmak ve yerinden edilmenin acısını göstermek için öncelikle hikayedeki Ermeni karakterlerin yaşadıkları çevreyi tarif eder: Edmund ve ailesi, bir sahil kasabasında yaşamaktadırlar. Birinci hikayenin başlarında, Edmund yaşadığı ev ve çocukluğu hakkında bilgiler verir, kilise ile okulunun duvar duvara olduğunu söyler. Kilise ve okula yapılan bu işaret İran Ermenilerinin hayatında bu iki sembolün önemli rolünün ve ev sahibi ülkede kendi miras ve köklerini korumak için çabalarının göstergesidir. Ermeni okulu, Ermeni çocuklarına Ermeni kültür ve tarihini öğretme noktasında önemli bir role sahiptir.¹⁵ Edmund, her gün sabah sınıfa gitmeden önce bütün Ermeni öğrencilerinin nasıl Hristiyan duası okuduklarını ve her yıl ana vatanları Ermenistan'a karşı görev ve sorumluluklarının neler olduğunu anlatan bir kompozisyon yazmak zorunda olduklarını anlatır.

Yazarın, hikaye boyunca kilisenin ve dinin önemine vurgu yaparak en önemli dini gelenek olan geleneksel Paskalya kutlamalarına ilişkin açıklamaları dikkat çekicidir:

“Paskalya yumurtalarının olduğu sepet odadaki gardırobun üzerinde idi. Kenarında haçla çikolata vardı. Her defasında herkesin lezzetini tarif ettiği ve halanın başını sallayarak “hayır, annenin yaptığı Nazook¹⁶’un lezzetini tutmaz” dediği ev yapımı Nazook da vardı. Tuzlu, tatlı gata ve meyve de. Paskalya ve İsa’nın vaftiz edildiği gecelerde dolabin üzerinde duran ayakları uzun iki gümüş şamdanın beyaz mumları hep yanardı. Fotoğrafın altına eğri yapıştırdıkları siyah şeritli ahşap çerçevede büyükannenin büyük bir fotoğrafı vardı. Büyükannenin ölümünden öncesine kadar, her paskalya ve İsa’nın vaftiz edildiği gece, bütün aile, büyükannenin misafiri olurdu. Hatta büyükannenin genellikle vaktini yatağında geçirdiği, halamla birlikte misafirlere

14 Bugün muhtemelen 100.000 civarında olan İran Ermenileri, Batı Ermeni diasporasının en eski ve en iyi organize olmuş topluluğu olmakla birlikte, okulları ve diğer kurumları finanse ederek diasporanın kültürel yaşamına katılmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bakınız:
<http://monografjournal.com/sayilar/9/ermeni-diaspora-edebyati-monograf-sayi-9.pdf>

15 İran kendi içindeki Ermenileri, özellikle İran Devriminden sonra, en ayrıcalıklı “öteki” olarak konumlandırmıştır. Bu bağlamda günümüzde İran’da Ermenilerin 29 özel okulu bulunmaktadır. Ermeniler ayrıca kendi dillerinde ve alfabelerinde İranın genel okullarından bağımsız bir müfredata sahip olup her türlü basın–yayın hizmetinde bulunabilmektedirler (Okyar, 2017: 1185).

16 Un, tereyağı, şeker, ekşi krema, maya, vanilya özü ve yumurtadan yapılan, içi genellikle fındık ve özellikle cevizle yapılan bir Ermeni böreğinin adıdır.

ikram ve paskalya gecesi için pilav, koko sebzi ve tütsülenmiş balık pişirdiği son iki yılda bile bu durum devam etti. Son defa büyükanne tekerlekli sandalye sadece birkaç saniye masanın başına gelirdi. Bizimle beraber kutsal ekmeği ağzına koymak için dua okurdu.”¹⁷

Pirzad, karakterlerin diaspora bilincini göstermek için yaptığı tüm bu sembolik göndermelerin yanı sıra Ermeniceyi doğru konuşmanın önemine de vurgu yapar. Ermeni diline vurgu, karakterlerin kendi yerel kültürlerini tanıtmaya ve koruma konusundaki bilişsel yatırımlarını tasvir etme yollarından biridir. Pirzad’ın karakterleri doğal olarak iki dillidir. İki dillilik derecesi elbette temas miktarına bağlıdır. Kaldı ki Ermenice ve Farsça dilleri arasında kesintisiz bir temas söz konusudur. Dikkate alınması gereken önemli bir faktör, her iki dilin de Hint-Avrupa dillerinin alt kümeleri olması ve bu nedenle iki dil arasında daha yumuşak alışverişlere yol açan birçok ortak dil özelliğine sahip olmasıdır. Ermeniceyle Farsça arasındaki bu alışverişten hareketle Ermeniceyi en çok etkileyen dilin Farsça olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Pirzad’ın bu eseri İran Ermenilerinin dil konusundaki hassasiyetlerini de ortaya koyması bakımından önemlidir. Büyükanne sürekli torunu Edmund’u günlük Ermenice ve Farsça kelimeleri kullandığı için azarlar. Ama Edmund gibi yeni nesil için bu zor bir iştir. İki dilin kullanımını arasındaki küçük farklılıklar Edmund’un konuşmasında etkisini gösterir ve grameri yanlış kullanmasına ya da günlük konuşmada Farsça kelimeler tercih etmesine sebep olur. Eserde, sık sık Ermeni çocuklarına nasıl Farsça değil Ermenice kullanmaları gerektiği yönünde telkinlerde bulunduğu şöyle anlatılır: “*Grigoryan Hanım bir bardak vişneli limonatayı önüme koydu. “Limonatayı sevmiyorum.” Mendilinizin üzerindeki çiçekler lale mi?” diye sordum. Sorarken lale kelimesini Farsça söyledim, Grigoryan Hanım güldü. “Lale kelimesi, Ermenice ‘kakaç’ diye söylenir” dedi. Sonra babama döndü ve ciddileşti.*”¹⁸

İran Ermenilerinin hem dil hem de tarih konusunda ne kadar katı kurallarının olduğunu da yine bu eserde görmek mümkündür. Ermeni okulunda tek Fars olan Tahire, büyükanneyle, müdür beyle ve öğretmenlerle okulun eğitim dili olan Ermenice konuşur ve Ermenilerin dini ritüellerine katılıp onlarla birlikte tıpkı onlar gibi ibadet eder: “*Tahire okulun tek gayri Ermeni öğrencisiydi. Büyükanne kaşlarını çatmıyordu. Büyükanne yanında kimse Farsça kelimeler konuşmaya cesaret edemezdi. Tahire, büyükanneyle, müdür beyle ve öğretmenlerle sanki Ermenice Edebiyat kitabından okuma yapar gibi*

17 Pirzad, *Se Ketab*, 275.

18 Pirzad, *Se Ketab*, 243.

Ermenice konuşurdu. Pazar günleri bizimle kiliseye gelir, tıpkı büyükannem gibi gözlerini sıkıca kapar, diz çöker ve haçı çıkarıp tüm dini duaları ve şarkıları ezberden okurdu."¹⁹

Henüz on iki yaşında bir çocuk olan Edmund'un gözünden İran'daki Hristiyan-Müslüman toplumu arasındaki ilişkilerin ele alındığı bu eserde, Müslüman ve Hristiyan toplumun ilişkilerindeki kopukluk ve bunun çocuklar üzerindeki yansımaları son derece belirgindir. Her iki toplumun insanları birlikte yaşıyor olsalar da aralarındaki kopuk ilişkiler, aslında birbirlerinden ne kadar da uzakta olduklarını veya ayrı dünyalarda yaşadıklarını çok daha belirgin kılmıştır: "*Tahire'nin babasının sesi boğuktu. 'Ben bu cemaati tanıyorum. Bu memleketin ekmeğini yiyorlar ve sonra biz yokmuşuz gibi davranıyorlar!' dedi.*"²⁰

Öykünün kahramanlarından olan Edmund çocuk olmasına rağmen babasının, okuldaki tek Müslüman arkadaşı Tahire ile oynamasına izin vermeyişinin temelinde etnik ve dini nedenlerin olduğunun farkındadır ve bu durumdan rahatsız olduğu kendi ağzından şöyle ifade edilir: "*Tahire ile ikindileri oyun oynayabildiğimiz tek yer, okul ile kilisenin bahçesiydi. Tahire bizim eve hiç gelmiyordu. Belki de babamın ondan hoşlanmadığını biliyordu. Tahireler okulun alt kat odalarından birinde kalıyordu. Kaldıkları yer çok küçüktü ve oyun yeri yoktu. Eğer babam okul hademesinin odasına gittiğimi anlasaydı, kavga çıkarır, annemle birlikte onun etnik, dini ve sınıfsal anlaşmazlıklar hakkındaki klişe ve bitmek bilmez konferansını dinlemeye mecbur kalırdık.*"²¹

Edmund'un ailesinin Tahire ile olan arkadaşlığını tasvip etmemelerinde sadece dini ve etnik değil bunun yanı sıra sınıfsal birtakım etkenlerin de rol aldığı, eserde sıkça vurgulanan bir husustur. Bu nedenle aile bireylerinin, genellikle ondan bahsedecekleri zaman Tahire'nin ismini kullanmak yerine onu, "hademenin kızı" şeklinde niteledikleri görülmektedir.

Eserde dikkat çeken bir diğer konu da Ermeni Tarihi dersinde Edmund'un sorunun cevabını unuttuğu sırada arkadaşı Tahire'nin masum bir şekilde verdiği cevap olmuştur. Sınıfta tek Müslüman olan Tahire'nin çocukça ve saf bir biçimde öğretmenin sorduğu soruya sırf arkadaşını zor durumdan kurtarmak için verdiği yanıt karşısında tüm sınıf Edmund'a gülmüş ve öğretmen de Edmund'a sinirlenmiştir: "*İlk dersimiz Ermeni Tarihi idi. Derse çalışmıştım. Öğretmen: 'Edmund Lazaryan' diye seslenince hiç korkmadım.*

19 Pirzad, *Se Ketab*, 245.

20 Pirzad, *Se Ketab*, 250.

21 Pirzad, *Se Ketab*, 227.

Öğretmen: “Ermenistan’ın hangi padişahı ‘mahub’ lakabına sahipti?” diye sordu. Ağzımı açar açmaz aniden dersi, sınıfı, öğretmeni ve bütün padişahların ismini unuttum. Kibrit kutusunu delmeyi unuttuğumu ve bu yüzden uğurböceğinin havasızlıktan boğulacağını düşündüm. Bu esnada Tahire sırasından öne eğildi. Gözüm Tahire’nin ağzında, aklım uğurböceğindeydi. Tahire her ne söylediye tekrar ettim. İkinci Sultan Hamid! dedim. Bunun üzerine çocuklar kıs kıs gülmeye başladılar, öğretmen onları azarladı. Bana da saçma sapan konuşma diyerek beni tersledi.”²²

1915 Olaylarına dair birtakım bilgilerin de üstü kapalı ve tek taraflı olarak yansıtıldığı bu eserde İran Ermenilerinin 1915 olayları konusunda ne düşündükleri ve çocuklara ve gelecek nesillere ne yönde bir tarih aktarımı yaptıklarını göstermesi açısından önemlidir. Eserin ana kahramanı olan Edmund’un, babasının evde okuduğu bir kitabı görmesi ve bu kitabın diğerlerinden farklı olduğunu anlamasıyla konuya giriş yapan yazar, bu kitabın diğerlerinden farklı olduğuna ve söz konusu kitapta 1915 Olaylarına yönelik ciddi göndermeler yapıldığına şöyle yer verir: “Bazen babamın okuduğu ve annemin, resimlerini görmemi bana yasakladığı kitapta acayip bir resim görmüştüm. Bu, insanların kafatasıyla yapılmış bir tepenin resmiydi. Okula hala gitmiyordum. Bir gün babama: “Bu ne resmi?” diye sordum. Babam da Osmanlıların öldürdükleri Ermenilerin kafaları, diyerek yanıt verdi. O an annem geldi ve yeter artık, çocuk korkuyor diyerek babamı azarladı. Hayretle resme bakan babam: “Çocuk ya da yetişkin fark etmez. Herkes atalarının başına neler geldiğini bilmeli” dedi. Büyüdükçe neden her yıl yirmi dört Nisan’da olan doğum günümü birkaç gün erken ya da birkaç gün geç kutladıklarını anladım. Büyükanne ve Grigoryan Hanım, her yıl yirmi dört Nisan’da²³ oruç tutar, kiliseye gider ve mum yakarlardı.”²⁴

Görüldüğü gibi Türkiye ve Osmanlı hakkında herhangi bir fikri olmayan bir çocuğun doğrudan babası tarafından “Osmanlıların öldürdükleri Ermenilerin kafaları” şeklindeki bilgilendirmesi Edmund’da Osmanlılar hakkında olumsuz bir kanaat oluşmasına sebep olmuştur.

Pirzad, çocuk karakterlerin gözünden dini farklılıkların nasıl değerlendirildiğine şöyle yer verir: “Abraham Bey, sınıf arkadaşım olan

22 Pirzad, *Se Ketab*, 230-231.

23 İran, 1991 yılında SSCB’den bağımsızlığını alan Ermenistan’ı aynı yıl içerisinde resmen tanımıştır. Bununla birlikte İran kendi içindeki Ermenileri, özellikle İran Devriminden sonra, en ayrıcalıklı “öteki” olarak konumlandırmıştır. Bu bağlamda günümüzde İran’da Ermenilerin halen açık olan 200 civarında Gregoryen Kilisesi bulunmaktadır ve İran Ermenileri her yıl 24 Nisan tarihinde kiliseye gidip mum yakarak Ermeni Kırımı’nda hayatını kaybeden kurbanları anmaktadırlar.

24 Pirzad, *Se Ketab*, 258.

Anuş'un babasıydı. Anuş, herkesle kavga eden ve sürekli Tahire'nin arkasından "Müslüman hademenin kızı!" diye konuşan şişman ve sarışın bir kızdı. Dört köşeli kilisenin önündeki kaldırımında oyun oynarken Anuş, Tahire hakkında konuşup ben de Tahire'yi savununca Anuş bütün çocukların önünde: "Bu utanmaz serserem, Müslüman hademenin kızına âşık!" diye bağırды. Ben daha ne yapmam gerektiğini düşünürken Tahire, Anuş'un kulağına sert bir tokat indirdi. Anuş'un burnu kanadı."²⁵

Kompozisyon yazmak için Tahire'den yardım almayı düşünen Edmund'un bu konuda içten içe kendini suçlaması, küçük bir çocuk gözünden sınıfsal farklılığın ne kadar önemsendiğinin ve bunun çocuklar üzerindeki etkilerinin göstergesidir: *"Birkaç başlangıç cümlesi yazdım ve çizgi çektim. Başlangıç cümlesi benim için hep zordu. Keşke Tahire olsaydı da bana yardım etseydi diye düşündüm. Tahire'nin Ermenice kompozisyonu diğer derslerde olduğu gibi bütün sınıfkinden iyiydi. Okulda en azından bir defa bile Tahire'yi altettiği duyulan bir çocuk yoktu. Kendi kendime utanmıyor musun? Müslüman hademenin kızı, senin ana dilini senden iyi biliyor! diye söyledim ve sonra Tahire'nin nasıl iyi kompozisyon yazdığını düşündüm. Ermenistan bizim vatanımızdı, onun değildi."²⁶*

Pirzad, Hristiyan Ermenilerin Müslüman Farslarla olan ilişkilerini sadece çocukların gözünden değil diğer aile bireyleri üzerinden de okuyucuya yansıtmaya çalışmıştır: *"Annem mutfakta yaprak dolması diziordu. "Ben Tahire'nin yanına gidiyorum" dedim. Başını kaldırmayınca durumunun iyi olmadığını anladım. Hemen bir bahane uydurdum. "Ona bir şey sormalıyım" dedim. Bu sefer başını kaldırdı ve: "Nasıl bir şey? diye sordu. Derin tencere içerisinde düzensiz, irili ufaklı ve eğri büğrü olan dolmalara baktım. "Şey... Ermenice bir kompozisyon yazdım da, onu kontrol edip düzeltsin," dedim. Annem o kadar hızlı doğruldu ki boynundaki taşlı haçın bulunduğu altın zincir havaya sıçradı ve gömleğinin düğmesine takıldı. "Senin Ermenice kompozisyonunu Müslüman bir hademenin kızı mı düzeltiyor? Utan!" dedi."²⁷*

Yazarın bu eserde ele aldığı önemli temalardan biri de İran'da yetişen Ermeni gençlerinin ya da Ermeni öğrencilerinin Ermenistan algısı olmuştur. Pirzad'ın kaleminden, gençlerin hayalindeki Ermenistan'ın nasıl şekillendiği şöyle ifade edilmiştir: *"Ben de küçük kasabamızdaki bütün Ermeniler gibi Ermenistan'ı ya ders kitaplarındaki ya da ansiklopedilerdeki haritalar üzerinde görmüştüm.*

25 Pirzad, *Se Ketab*, 233.

26 Pirzad, *Se Ketab*, 238-39.

27 Pirzad, *Se Ketab*, 240-41.

Büyükannenin oturma odasının duvarında, Grigoryan Hanım'ın ona hediye ettiği Eski Ermenistan'ın büyük bir haritası vardı."²⁸

Eserde dikkat çeken bir diğer husus da yazarın İnan Ermenilerinin, Ermeni Tarihi ve Ağrı Dağı'na dair fikir ve tasavvurlarıyla ilgili düşünceleridir. Bilindiği üzere Ermeni toplumu tarafından tarihten günümüze Ağrı Dağı'na yönelik daima ciddi bir hayranlık ve bu bölgenin kendilerine ait olduğu yönünde iddialar ileri sürülmektedir. Bu konunun Pirzad tarafından da tekrar edilmiş olunması bu hususun sadece Ermenistan Ermenileri değil diaspora Ermenileri tarafından da nasıl gündemde tutulduğunun gösterimi açısından dikkate değerdir: "*Limonata tezgâhının üzerinde, mağazanın duvarında Ararat Dağlarının iki yüksek kulesi olan büyük Masis ile küçük Masis*²⁹*'in büyük bir tablosu vardı. Bu tabloyu Grigoryan Hanım beraberinde Ermenistan'dan getirmişti. Kilise ve okul encümen üyesi olan babam, Grigoryan Hanım'ın ölümünden sonra tablonun okula bağışlanmasını vasiyet ettiğini söylerdi.*"³⁰

Pirzad'ın eserlerindeki yeni nesil Ermeniler Ermenistan'ı sadece harita üzerinde ya da kitaplarda görmüş kişilerdir. Ermenistan'ı gerçekten gören tek kişi olan Grigoryan Hanım, herkese anavatanıyla ilgili her defasında parçalarını değiştirdiği bir takım hikayeler anlatır. Bu zihin dağınıklığı, iki ülkede iki tarihle yaşayan ve sürekli her ikisi ile uzlaşmaya çalışan diaspora insanının öne çıkan özelliklerinden birisidir. Pirzad'ın eski nesli bilinçli olarak kolektif kimliğini korumaktadır. Yukarıda verilen örnekler, eski neslin; din, dil ve kültür açısından kendi Ermeni kimliğini korumak için göstermiş oldukları emek ve çabanın göstergesidir.

Görüldüğü gibi aile bireylerinin özellikle de büyükannesi, anne ve babası tarafından sürekli Edmund'un Müslüman olan arkadaşı Tahire ile arkadaşlığı acımasızca eleştirilmektedir. Gerek dini ritüeller söz konusu olduğunda gerekse de çocuğun okul durumuyla ilgili bir ödevi söz konusu olduğunda Müslüman Tahire'nin daima şu cümlelerle eleştirildiği görülmektedir: "*Büyükannem defalarca: "Vay haline ki Müslüman hademenin kızından din ve iman öğreneceksin!" demişti. Bir gün kiliseden çıkarken büyükanne, Tahire'nin boynunda küçük bir haç taşıdığını ve gözlerinin yaşla dolu olduğunu gördü. Tahire'nin alnundan öptü ve ondan sonra büyükannemden asla 'Müslüman hademenin kızı' cümlesini duymadım.*"³¹

28 Pirzad, *Se Ketab*, 237.

29 Günümüz Türkiye'sinin doğusunda, Ermenistan sınırına çok yakın bir konumda yer alan, iki eski volkanik tepeden oluşan, hareketsiz, bileşik bir volkanik dağ olan Ağrı Dağı'nın Ermenice ismidir.

30 Pirzad, *Se Ketab*, 242.

31 Pirzad, *Se Ketab*, 246.

Pirzad, eserinde Ermeni toplumunun Fars ve diğer ülke vatandaşlarıyla olan ilişkilerindeki kopukluğa yer verdiği gibi İran Ermenilerinin farklı dini ya da etnik gruptan biriyle evliliğe de son derece karşı olduklarını ve bu tarz durumlarda adeta aile bireylerini afaroz ettiklerini şöyle ifade eder: “Behzat ve ben evlenmeye karar verdik. Ortaya çıkacak manzarayı zihnimde somutlaştırdım: “Hala oğlu Arşam, hala kızları, onların eşleri, amca oğulları, onların eşleri, tüm aile ve... hala! Tepkileri tahmin etmeye çalıştım. Önce inanmama, sonra şaşkınlık, sonra sessizlik, sonra... Yıllar önce bir kız, bir İngiliz ile evlendi. Büyükannem ve halam, onların ilk kızı dünyaya gelinceye kadar onları görmeye gitmediler. Şiddetli bir rüzgâr esti ve menekşeler boyunlarını büktüler. İyi ki büyükannem yok diye düşündüm. Yoksa onun biricik inci tanesi olan benim, Ermeni olmayan biriyle evlenmek istediğimi büyükanneye kim söyleyebilirdi? Belki de sadece Alenush'un kendisi söyleyebilirdi.”³²

Eserde, bir Hristiyan ile bir Müslüman arasında doğuşsal problemlere dikkat çekmek amacıyla özellikle dinler arası evliliklerde ulusal, etnik ve dini sınırların korunduğuna işaret edilir. Alenush'un Müslüman bir Türk olan Behzat ile evlenmek istediğini anne ve babasına söylediğinde ona verilen cevap korunan sınırın boyutunu açıklar niteliktedir: “Kesinlikle biliyorsun ki, Behzat'ın şahsı ile bir sorunumuz yok, dedim.” Bunun üzerine Alenush: “Şahısla sorununuz yok! Orta çağdan kalma gelenek ve göreneklerle sorununuz var!” dedi.³³

Alenush gibi Danik de kendi kendini sürgün etmeyi seçer ve Müslüman komşusuna aşık olduğu için kendini acı çekmeye mahkum eder. Ailesinin konuyla ilgili duygularını düşünmeden, bu çocukla evlenme isteğinde ısrar eder. Bu yüzden Ermeni cemaatinin aşağılamasından utanan zavallı annesi hastalanır ve Danik, neden olduğu onca beladan sonra Tahran'a taşınır. Danik'in Ermeni cemaatinin normlarının dışına çıkma arzusu, onun kaybını ve yalnızlığını beraberinde getirir. Danik, ailesi ve Tebriz'deki cemaati tarafından reddedildikten sonra Tahran'da تنها bir hayat seçer. Edmund ve Alenush, artık Tahran'da yaşayan Danik ile güçlü bir bağ kurarlar. Öyke ki Danik ne zaman birinin suçlamalarının hedefi haline gelse (özellikle Atamian Bey'in), Edmund kendini onu savunurken bulur ve sonra bu savunma şevkini sorgular. Edmund'un Danik'in tarafında olma dürtüsü, onun kayıp bir çocuklukta, uzak bir geçmişe gömülmüş, bastırılmış arzularında yankılanır. Edmund, ancak Danik'in evinde kendi gelenekçi ailesinden bağımsız olarak

32 Pirzad, *Se Ketab*, 266.

33 Pirzad, *Se Ketab*, 284.

herhangi bir geleneksel kuralın olmadığı bir Paskalya kutlamasından sonra, Alenush ve kendi “gerçek” benliği ile uzlaşmaya karar verir.

Pirzad, Ermeni cemaatinin bu konudaki tutumunun katılığına dikkat çekmek için Müslüman komşusuna aşık olan Danik’in Tebriz’de yaşadıklarını şu şekilde dile getirir: “*Danik’in başına gelen onca belayı düşün! Dayak yemiş! Keşiş, kilisede onu tekfir etmiş! Genç-yaşlı, çocuk-büyük sokak ortasında suratına tükürmüş!*” Marta’nın sesi titriyordu. “*Teyzesinin oğlu onu öldürmek istemiş!*”³⁴

Diasporik Ermeni cemaatinin ev sahibi ülke içinde asimile olma isteksizliği ve kendilerini Müslüman Farslardan ayrı tutmaları, Ermeni olmayanların dışlanmasıyla sonuçlanan “farklılık” (veya daha doğrusu üstünlük) hissini besler. Bu aynı zamanda onları “öteki” olarak niteleyen ev sahibi toplumun istenmeyene ve tanınmayana yönelik tutumuna karşı geliştirilen bir savunma mekanizmasının sonucu olarak da yorumlanabilir.

Yazarın dikkat çektiği bir diğer husus da Farslar ile Ermeniler arasındaki etnik ve dini farklılık nedeniyle mevcut olan kopuk ilişki türünün tüm Ermeniler için geçerli olmadığı, bazı Ermeni ailelerinin aslında tam tersine Müslümanlarla iç içe bir hayatlarının olduğu konusuna da vurgu yapıldığı görülmektedir: “*Marta herhangi bir sebeple komşulardan tutun da tüm mahalle halkına, esnaflara, Hristiyan Ermenilere ve Müslümanlara, yeni evlenen gelinlere, yeni doğan bebeklere ve sınıf birincisi olan öğrencilere hediyeler veriyordu. Kutsal bayramlarda mahallenin bütün çocukları, okul müdiresinin paskalya yumurtalarını almak için bizim evin avlusunda toplanıyorlardı. Marta yeni yılda Ali Bey’in eşi ve tüm komşuları için kendi elleriyle yaptığı tatlıdan gönderiyordu. Ali Bey’in eşi, Nevruz bayramında bizim için nohutlu ekme getiriyordu.*”³⁵

Yazar, öykülerinde insanların yaşam koşullarının daha iyi analiz edilmesi için farklı sosyal geçmişe sahip olan ancak aynı kimlik sorunlarını yaşayan farklı nesillerden insanları bir araya getirmiştir. Bunları diaspora Ermenileri ve ulusötesi kimliği benimseyen Ermeniler diye adlandırmak mümkündür. Diaspora Ermenisi kendini yalnızca etnik grubunun bir üyesi olarak tanımlamakla kalmaz, aynı zamanda bu topluluğa güçlü bağlarla da bağlıdır. Bu yüzden de kimliği ve aidiyeti tek bir yere ve topluma sabitlenmiş bir topluluğun üyesi olmak anlamına gelmektedir. Oysa ulusötesi kimliğe sahip Ermeniler, bir yandan köken ülkeyle bağlantısını sürdürürken öte yandan ev

34 Pirzad, *Se Ketab*, 306.

35 Pirzad, *Se Ketab*, 308.

sahibi toplumun sosyal hayatında yer almış, bağlı oldukları yerler değişken ve aidiyetleri akışkan insanlardır.³⁶

İncelenen eserde karşımıza çıkan eski nesil diaspora Ermenileri, anavatanlarına güçlü bağlarla bağlı olup Ermeni kimliğini benimsemektedirler. Oysa yüzyıllardır diasporada yaşayan yeni nesil ulusötesi göçmenler, köken ülkeye bağlı olmakla birlikte, akıcı ve esnek bir kimliğe sahiplerdir. Bu yeni nesil İran Ermenileri, eskilerin yasaklarına rağmen günlük konuşmalarında iki dili de karışık kullanırlar. Bu, tek millet olmak anlayışını benimsemekten çok çeşitlilik ve çokluk fikrini benimseyen yeni neslin ulusötesi diaspora nesline dönüşümünün göstergesidir.

Tüm hikâye boyunca Ermeni-Fars kimliği arasında sıkışıp kalan Edmund gibi Danik ve Alenush da kendilerini tek bir kimlikle tanımlamayan diasporik ulusötesi Ermenilerin örnekleridir. İran vatandaşı olmalarına rağmen bir dereceye kadar anavatanları Ermenistan'a da bağlıdırlar. Ancak bu bağlılık onlar için bireysel öznelik kaybı anlamına gelmez. Zira kendi içlerinde diasporik öznelliklerini sürdürürken ulusötesi alanda onlar da hayatlarının gerçeğini ve çoklu kimliği kabullenirler.

Sonuç olarak İran Ortadoğu'daki Ermeni diasporası kapsamında tarihten günümüze önemli merkezlerinden biri olmuştur. İran Ermenilerinin bu coğrafyada tarihte uzun yıllar Sasani imparatorluğu himayesinde dağınık bir şekilde varlıklarını sürdürdükleri bilinmektedir. Bu nedenle günümüzde İranlılarla Ermeniler arasındaki ilişkilerin kültürel ve dini temellerinin çok eskilere dayandığını kaydeden araştırmacılara göre bu ilişkilerin tarihsel arka planı İran'ın İslam öncesi dönemine kadar gitmektedir. Günümüzde ise iki toplum arasında siyasi ilişkilerin yanı sıra kültürel, edebi ve filolojik konularda da bir yakınlık söz konusu olduğu görülmektedir.³⁷ Buna karşın İran'da halen Ermeni toplumunun izole bir hayat yaşadığı ve bu durumun Pirzad gibi önemli kadın yazarların eserlerine de yansıtıldığı görülmektedir.

Küresel kapitalizmin ve neoliberalizmin yükselişi ve sığınma veya göç gibi kitlesel yerinden edilmelerden doğrudan veya dolaylı olarak ortaya çıkan krizlerin tırmanmasıyla birlikte diaspora kimliği konusu sadece siyasi değil, aynı zamanda sosyal, kültürel ve edebi olarak da önemli hale gelmiştir. İran Ermenilerinin dini-etnik bir azınlık olarak durumu, onları çoğunluk toplumu

36 Derya Özkul, "Ulus-ötesi göç: Uluslararası Göç Yazımında Yeni Bir Paradigma", *Küreselleşme Çağında Göç: Kavramlar Tartışmalar* içinde, ed. Suna Gülfer İhlamur Öner- Aslı Şirin Öner (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 485.

37 Yıldız Deveci Bozkuş, "Ortadoğu'da Ermeni Diasporası: İran, Lübnan ve Suriye Ermenilerine Dair Tarihi Bir Değerlendirme", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7(3), 2020, 1412-1413.

ile bütünleşmeye zorlamış ve çeşitli tarihsel evrelerde dini-etnik ayrımcılığa maruz bırakmıştır.

Sonuç

Pirzad'ın eserlerinde genellikle sade, akıcı ve anlaşılır bir dil kullandığını söylemek mümkündür. Bunun yanı sıra gerek konu seçiminde gerekse cümle yapılarının son derece kısa ve anlaşılır olması yazarın vermek istediği mesajların net bir biçimde okuyucuya ulaşmasında önemli bir etkidir.

Pirzad'ın öykü ve romanlarının genel tema ve içerik özelliklerine bakıldığında belki de kendisinin de bir kadın ve bir anne olmasının da etkisiyle kadınların ve kadın sorunlarının daima merkezde olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum özellikle İran kadınlarının ve İran'da yaşayan etnik ve dini bir grup olarak Ermeni kadınlarının yaşamları söz konusu olduğunda çok daha önemlidir, nitekim söz konusu toplumda yaşayan kadınların sorunlarına dair bilgilerin böylesine kapsamlı bir şekilde birincil kaynaklardan dünyaya aktarılması son derece değerlidir. Zira Ermeni bir ailenin çocuğu olan Edmund'un gözüyle yaşadığı çevre, bir Ermeni ailesi üzerinden Ermeni örf, adet, gelenek ve görenekleri, onların inançları ve hayata bakışları hakkında önemli bilgiler ediniriz.

Tüm bu özelliklere rağmen yazarın özellikle bu çalışma kapsamında değerlendirmiş olduğumuz ve birbirine bağlı üç öyküsünde 1915 Olaylarına dair kullandığı ifade ve terimler ise düşündürücüdür. Nitekim Ermeni sorunu gibi güncelliğini halen koruyan bir konuda Pirzad'ın uluslararası bir yazar olma yolunda önemli adımlar atarken dolaylı da olsa okuyucuya verdiği mesajlar dikkat çekicidir. Çünkü birbirinin devamı mahiyetindeki bu üç öyküde de on iki yaşından itibaren Ermeni toplumunda 1915 Olaylarının nasıl bir tabu haline getirildiği ve çocuklara özellikle de diasporada yaşayan Ermeni aileleri tarafından nasıl tek taraflı empoze edildiği son derece net bir biçimde görülmektedir.

Pirzad'ın öykülerinde belki de Türkiye'deki okuyucular için en ilgi çekici taraflardan bir diğerinin de, günlük rutin işlerin veya gündelik işlerin Türkiye'deki ev hanımlarınıninkiyle büyük benzerlik gösteriyor olmasıdır. Nitekim ailevi yapıdan tutun da kadının görevi, yeri, sınırları, giyimi, çocuklarıyla veya eşleriyle olan ilişkilerindeki sorunların neredeyse büyük bir kısmının benzer ve ortak noktalarının olduğunu söyleyebiliriz.

Görüldüğü gibi birbirinin devamı olan üç öyküde de Pirzad'ın İran Ermenilerinin, Fars toplumuyla olan dini, siyasi ve toplumsal ilişkilerini de irdeleyen en önemli öyküleri arasında ilk sırada yer aldığını söylemek mümkündür. Ayrıca Ermeni bir ailede dünyaya gelen Zoya Pirzad'ın bu öykülerde bir bakıma kendi inancı kapsamında İran'da yaşayan bir Ermeni ailesinin kendi örf, adet ve inançlarını nasıl koruduğunu ve onca zorluklara rağmen onları nasıl devam ettirdiğini anlatması bu öykülerin önemini daha da arttırmaktadır.

Kaynakça

- Basirizadeh, Fatemeh Sadat, and Mahnaz Soqandi, "A Comparative Study of the Psychoanalytical Portrayal of the Women Characters by Virginia Woolf and Zoya Pirzad." *Britain International of Humanities and Social Sciences (BIOHS) Journal* 1, No. 1 (2019), 1-8.
<https://doi.org/10.33258>
- Deveci, Bozkuş, Yıldız. "Zoya Pirzad'ın Yek Ruz Mande be 'id-i Pak (paskalya'ya bir gün kala) Adlı Eserinde Kadın İmgesi." *Çağdaş İran Edebiyatında Kadın* içinde, 179-207, Ankara: Hece Yayınları, 2018.
- Deveci Bozkuş, Yıldız. Ortadoğu'da Ermeni Diasporası: İran, Lübnan ve Suriye Ermenilerine Dair Tarihi Bir Değerlendirme. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7(3), 1399-1430, 2020.
- Ferruhzâd, Pûrân, *Kârnumâ-yi Zenân Kârâ-yi Îrân ez Dîrûz ta Emrûz*. Tahran: Neşr-i Katre, 1381.
- Kazemi, Foroogh and Shohreh Dalae, "A Study of Gender Discourse in Zoya Pirzad Novels." *Journal of Advances in Linguistics* 8, No. 1 (Bahar 2017), 1225-1228.
- Okyar, Onur, "İran Ekseninde Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Anlaşmazlıktan Kazanca." *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10, No. 2 (Aralık 2017), 1181-1206. <https://doi.org/10.17218/hititsosbil.284977>
- Olsun, Aylin, "İran'ın, Yaşayan Kadın Yazarlarından Seçme Kitaplar". <https://aylinsatunolsun.com/sepideh-shamloo/>
- Özgür, Ertuğrul Murat, "Küresel Göçün Sosyo-mekânsallığı: Ulusötesi Mekânlar/Yerelötesi Yerler, Topluluklar ve Kimlikler." *Coğrafi Bilimler Dergisi* 16, No. 1 (Bahar 2018), 1-35.
https://doi.org/10.1501/Cogbil_0000000189
- Özkul, Derya. "Ulus-ötesi göç: Uluslararası göç yazınında yeni bir paradigma." *Küreselleşme Çağında Göç: Kavramlar Tartışmalar* içinde, ed. Suna Gülfer İhlamur Öner- Aslı Şirin Öner, 483-500. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Pirzad, Zoya, *Se Ketab*. (13th ed.). Tahran: Neşr-i Merkez, 2006.

Yardemir, Şerife, "Modern İran Edebiyatında Kadın Yazarlardan Zoyâ Pîrzâd ve Onun Se Kitab İsimli Öykü Mecmuasındaki Kadın Karakterler." *Çağdaş İran Edebiyatında Kadın* içinde. Ankara: Hece Yayınları, 2018, 255-274.

Yüçetürk, Gamze ve Serpil Yıldırım, *Arap ve Fars Kadın Öykücülerden İnciler*. Ankara: Hece Yayınları, 2016.

Yayın Geliş Tarihi: 06.02.2023

Yayına Kabul Tarihi: 29.05.2023

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Hüseyinov, Gurban. "Selçukluların Kuruluş Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 73 (2023): 109-129.

Araştırma Makalesi

SELÇUKLULARIN KURULUŞ DÖNEMİNDE TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

(THE RELATIONS BETWEEN TURKS AND ARMENIANS
DURING THE ESTABLISHMENT PERIOD OF SELJUQ)

Gurban HÜSEYNOV*

Öz: Selçuklularla Ermenilerin ilişkileri 1018 yılında Çağrı Bey'in Doğu Anadolu Seferi ile başlamaktadır. Bizans egemenliği ve baskısı altında bulunan Ermeniler, bu dönemde Orta Anadolu'ya tehcir edilmişlerdir. Türklerin Anadolu'ya gelmesiyle de rahat bir nefes alan Ermeniler, Türklere kurtarıcı gözüyle bakmışlardır. Fakat buna rağmen Ermeniler kurtarıcı olarak karşıladıkları Selçuklulara karşı daha sonra farklı ittifaklarda yer almışlardır. Hatta Türklere karşı katliamlarda rol üstlendikleri görülmektedir.

Danışmendli Emir Gazi'nin yardımıyla tahta çıkan Türkiye Selçuklu sultanı I. Mesud, kardeşi Ankara ve Kumana Meliki olan Arab ile taht mücadelesine girmiştir. Melik Arab bu mücadelede yenilgiye uğramış, Türkiye Selçuklularını bölüp parçalamayı düşünen Ermeniler bu dönemde Sultanın kardeşi Melik Arab'ı desteklemişlerdir. Yenilgiye uğrayan Melik Arab, Kilikya Ermeni Baronluğu'ndan yardım istemiş ve Ermenilerin de içinde bulunduğu ordusuyla geri dönerek Sultan I. Mesud ile mücadeleye devam etmiş ancak başarılı olamamıştır. Danışmendlilerin parçalanmasından sonra onların vesayetinden kurtulan Sultan I. Mesud 1153 yılında Bizans

* ORCID: 0000-0002-3143-1984
Doktor, Konya/Türkiye, e-posta: qhuseynov@hotmail.com.

İmparatoru ile anlaşarak Kilikya Ermeni Baronluğu üzerine yürümüş ve onlarla barış anlaşması yapmıştır.

Bu çalışmada bazı batılı tarihçilerin Selçuklular döneminde Ermenilerin sadık tebaa olduğu şeklindeki iddiaları da değerlendirilerek kuruluş döneminde ve özellikle Türkiye Selçuklu Sultanı Mesud döneminde Selçuklu-Ermeni ilişkileri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Türkiye Selçuklu Devleti, Ermeni, Sultan I. Mesud, Türk-Ermeni İlişkileri*

Abstract: *The relations between the Seljuqs and the Armenians began in 1018 with Çağrı Bey's (Chaghri Beg) expeditions to Eastern Anatolia. Armenians, who were under Byzantine rule, were deported to Central Anatolia during this period. The Armenians, who took a sigh of relief after the Turks came to Anatolia, saw the Turks as saviors. However, the Armenians later took part in different alliances against the Seljuqs. It is seen that they took a role in the massacres against the Turks.*

Seljuq Sultan Mesud I, who ascended to the throne with the help of Emir Gazi from Danishmend, entered a struggle for the throne with his brother Arab, who was the Meliki of Ankara and Kumana. Melik Arab was defeated in this struggle, and Armenians, who were thinking of dividing the Turkish Seljuqs, supported Sultan's brother Melik Arab in this period. Melik Arab, who was defeated, asked for help from the Armenian Barony of Cilicia and returned with his army, which included Armenians, and continued to fight against Sultan Mesud I, but was unsuccessful. After the disintegration of the Danishmends, Sultan Mesud I, who got rid of their tutelage, made an agreement with the Byzantine Emperor, and marched on the Armenian Barony of Cilicia and made a peace treaty with them.

In this study, the claims of some Western historians that Armenians were loyal subjects during the Seljuk period will be evaluated and the Seljuk-Armenian relations will be tried to be revealed in the establishment period and especially in the period of Turkey Seljuk Sultan Mesud.

Keywords: *The Seljuqs, Armenian, Sultan Mesud I, Turks-Armenian Relations.*

GİRİŞ

Ermeniler, tarih boyunca kurulan Türk devletleri ve beyliklerinde Türklerle bir arada yaşamıştır. Oğuz Türkleri ile ilk karşılaşmaları Çağrı Bey döneminde olan Ermeniler,¹ geçen dönemden önce Avrupa Hunları ve Hazarlar ile karşılaşmışlardır. 395 yılı kışında Hunlar, Kafkas Dağlarının dar boğazlarından geçerek *Armenia*²'yi aşılıp Bizans İmparatorluğu'nun zengin eyaletlerine ulaşmışlardır³. Emeviler ve Abbasiler döneminde Müslümanlara karşı Bizans İmparatorluğu ile iş birliği yaparak ortak hareket eden Hazarlar, 683 senesinden başlamak üzere 799 senesine kadar çeşitli dönemlerde Kafkasya bölgesine ve Ermenistan'ın önemli bir kısmına birçok defa akınlar düzenlemişlerdir. Böylece tarihsel süreçte Selçuklular bu bölgeye gelene kadar Türk-Ermeni ilişkileri zaman zaman sınırlı da olsa devam etmiştir⁴.

Çalışmaya konu olan Ermenilerin tarihi ve kökenleri hakkında bilgi sahibi olmak önem arz etmektedir. Günümüzde Büyük Ermenistan ideasını Ermenilerin neden bu topraklar üzerine inşa ettikleri tarih çerçevesinde değerlendirilebilmektedir. Kendilerini bu coğrafyanın hâkimi olarak düşünen Ermeniler aslında bu topraklara ne zaman geldiler ve burada kimlerle ilişki halinde buldukları konusu onların tarihlerinde saklıdır. Meseleyi daha iyi ortaya koyabilmek için Ermenilerin kökenleri ile bu bölgeye ne zaman ve nasıl geldiklerine değinmek gerekmektedir.

1. Ermenilerin Kökeni ve Ortaya Çıkışları

Ermenilerin kökeni konusunda farklı fikirler ileri sürülmüş olsa da bu konuda literatürde bir fikir birliğine varılamadığı görülmektedir. Bu konuda daha önce görüş bildiren araştırmacılar genel olarak Ermenilerin, Turanî bir kavim veya Kafkasya bölgesinde yaşayan topluluklardan biri olduklarını belirtmektedirler. Çok sayıda efsaneye sahip olan Ermeni tarihinin dinî mitine göre Ermenilerin ataları Nuh Peygamber'in oğlu Yasef'e kadar dayandırılabilir. Yasef'in çocuğu Gomer, onun çocuğu Thiras, Thiras'ın oğlu Thargoni ve en nihayetinde onun çocuğu olan Hayk Ermenilerin atası olarak kabul edilmektedir. Soylarını

1 Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri*, Ankara: TTK, 1983, s. 7.

2 Bu kavram ilerleyen bölümlerde daha detaylı olarak anlatılacaktır.

3 Edward Arthur Thompson, *Hunlar*, çev: M. S. Dinçel, Ankara: Phoenix, 2008, s. 43; Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: TTK, 1972, s. 17; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, Ankara: TTK, 1993, s. 33-34.

4 Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara: Bilge Kültür Sanat, 1993, s. 57; İbrahim Kafesoğlu, *Asya Türk Devletleri, Türk Dünyası El Kitabı I*, Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü, 1992, s. 111.

kitabı mukaddes hikâyelerine bağlayarak kendilerini Hayk, yaşadıkları coğrafyayı ise Havastan olarak nitelendirmektedirler⁵. Hikâyeye göre Nuh peygamberin büyük tufan sırasında içinde bulunduğu gemi Ağrı Dağının tepesine takılarak kalmış ve daha sonra suların çekilmesiyle birlikte beraberinde hareket eden ve gemide bulunan insanlarla gemiden inerek bu bölgeye yayılmış ve orada yaşamaya başlamışlardır. Babil Kulesi inşaatına katılan Nuh'un torunun torunu olarak bilinen Hayk, ailesi ile bir süre burada yaşadktan sonra kulenin yıkılmasından sonra o bölgeden ayrılarak Ermenistan denilen bölgeye gelmiş ve nesli burada çoğalmıştır⁶. Yaşadıkları coğrafyayla ilgili olarak da Hayk çocukları olarak bilinen kavim Ermeniler olarak değişmiştir⁷.

Ermenilerin etnik kökenlerine dair bir başka anlatı da Ermenilerin kökenlerinin Urartulara dayandırılmasıdır. Bu bağlamda M.Ö 6. yüzyılda tarih sahnesine çıktığı ileri sürülen Ermeniler, Urartulardan sonra o bölgeye yerleşmişlerdir. Ermeni adı kaynaklarda "Armenia" şeklinde geçmektedir. Bu ifade biçimi ile karşımıza ilk kez M.Ö. 518 yılından kalma Bahistun Yazıtı'nda çıkmaktadır⁸. "Armenia" kelimesi eski Aramice "Yüksek/Yukarı ülke" anlamına gelmektedir. Muş⁹ ve Ahlat¹⁰ bölgelerini tanımlamak için kullanılan coğrafi bir terimdir. Yunan ve Romalı düşünürler ile Pers kaynakları bahsi geçen coğrafi bölge için Armenia; İslam kaynakları, Selçuklular ve Osmanlılar ise Ermeni terimini kullanmışlardır¹¹.

Suriye ve İran'ın kuzey kesimleri, Kafkasya'nın güneyi ve Anadolu'nun doğu kesimlerindeki yüksek platolardan oluşan bölge Ermenistan olarak isimlendirilmektedir. "Yukarı Memleket" ya da "Doğu Anadolu" olarak bilinen bölge tarih boyunca birkaç kez el değiştirmiştir. Büyük İskender zamanında Pers hâkimiyeti altında bulunan bölge daha sonra Makedon kökenli Selefkosların eline geçmiş ve onların atadığı valiler tarafından yönetilmiştir.

5 Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler* (Ankara: TTK, 2007): 1; Bayarsaikhan Dashdondog, *The Mongols and the Armenians (1220-1235)* (Boston: Brill's Inner Asian Library, 2011): 32.

6 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* (İstanbul: Belge, 1987): 22; George A. Bournoutian, *Ermeni Tarihi - Ermenilerin Tarihine Kısa Bir Bakış*, çev: Ender Abadoğlu-Ohannes Kılıçdağı (İstanbul: Aras, 2011): 24.

7 Maximilian Streck, "Ermeniye", içinde *İA 4* (İstanbul: MEB, 1978): 317.

8 Cemal Anadol, *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası* (İstanbul: IQ Kültür Sanat, 2001) 10.

9 Doğu Anadolu coğrafyasında muş ovasında yer alan tarihi bir şehir. Muş hakkında detaylı bilgi için bkz: Metin Tuncel, "Muş", içinde *DİA 31* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020): 368-371.

10 Günümüzde Bitlis'e bağlı ilçe merkezi olan Ahlat Van gölünün kuzeybatı kıyısında mezar abideleriyle meşhur tarihi bir şehirdir. Ahlat hakkında detaylı bilgi için bkn: Faruk Sümer, "Ahlat" içinde *DİA 2* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989): 19-22.

11 Fahrettin Kırzıoğlu, "Selçuklulardan Önce Armenia/ Yukarı Ellere Sahip Olanlar," *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu*, İzmir, 1983, 129.

Selefkosların ardından bölge Part hâkimiyetine girerek onların atadığı valiler tarafından yönetilirken bu kez de Romalılar burayı ele geçirmiş ve yaklaşık iki yüzyıl Roma hâkimiyeti altında kalmıştır. Roma-Sâsâni mücadeleleri sonucu bu kez de Sasaniler bölgeye hâkim olmuşlardır. Bu mücadelelerin devam ettiği süreçte de bölgede Hıristiyanlık yayılmaya başlamıştır¹².

Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul edenlerin kendileri olduğunu iddia eden Ermeniler din değiştirmelerinde onlara öncülük eden şahsın da Kirkor (Grigor-Gregore) olduğunu söylemektedirler. Hikâyeye göre, Kayseri’de yaşayan Kirkor, Ermenistan bölgesine gider ve Hıristiyanlığı insanlara telkin etmeye başlar. İlk başlarda işkencelere maruz kalsa da daha sonra toplum arasında itibarlı bir şahıs haline gelir. Onun itibar kazanmasında ise Kralın kız kardeşinin büyük payı olmuştur. Şöyle ki, Ermeni kralı Tiridate hastalanınca tabipler onu iyileştirmekte çaresiz kalırlar. Kralın kız kardeşinin gördüğü bir rüya üzerine Kirkor saraya davet edilir ve onun sayesinde kral iyileşir. Kirkor’la aralarında olan iletişimden dolayı da onun dinini kabul eder. Böylelikle Hıristiyanlık krallığın resmi dini haline gelmiştir. Krallıkta bulunan çeşitli milletlerin de Hıristiyanlığı kabul etmesiyle birlikte Gregoryen Hıristiyanlığı anlayışı ortaya çıkmıştır¹³.

Köktürklerle yapılan İpek Yolu mücadelesi sonucu zayıflayan Sâsâniler, Müslümanlarla ikinci halife olarak İslam Devleti’nin başına geçen Hz. Ömer (634-644) zamanında önce Kadisiye (636) ardından da Nihavend (642) savaşları yapmışlardır. Yapılan bu iki savaş sonunda Sasaniler Devleti’nin siyasi varlığı sona ermiştir¹⁴. Sasanilerin ortadan kalkmasıyla bu kez bölgede Bizans-Arap mücadelesi ortaya çıkmıştır. Emevîler (661-750) döneminde, Süfyaniler kolundan gelen halife I. Yezîd b. Muâviye ve İmparator 4. Konstantinos arasında 678 yılında yapılan savaşı Bizans İmparatorluğu’nun kazanması üzerine yapılan anlaşma sonucu Ermeni ve Gürcülerin yaşadıkları bölgelerden elde edilen vergiler Emevîler ve Bizans İmparatorluğu arasında pay edilmiştir. İslam Devleti ile Bizans İmparatorluğu arasında yapılan bu sözleşme ile taraflar arasındaki anlaşmazlık giderilemese de bölgeye bazen Bizans bazen de Arap valiler tayin edilerek yönetilmiştir¹⁵.

12 M. Sadi Kocaş, *Tarihte Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri* (İstanbul: Kastaş, 1990): 22.

13 Abdurrahman Küçük, “Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu,” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (1953): 119.

14 Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi Türk Dünya Nizamının Milli, İslami ve İnsani Esasları* (Ankara: Ötügen, 2003): 152; Mehmet Fuad Köprülü, *Türk Tarih-i Dinisi* (Ankara: Akçağ, 2005): 66.

15 Kocaş, *Tarihte Ermeniler*, 39.

Emevîlerin 750 yılında Abbasiler (750-1258) tarafından ortadan kaldırılmasıyla birlikte Irak merkezli Abbasi Devleti kurulmuştur. Emevîlerin izlediği mevali politikasını¹⁶ tamamen değiştiren Abbasiler hoşgörü üzerine bir politika izlemişlerdir. Ancak bu dönemde Abbasiler tarafından çeşitli bölgelere atanan valiler yerli halk üzerinde baskıcı bir siyaset izlediklerinden dolayıdır ki bazı bölgelerde Abbasilere karşı ayaklanmalar gerçekleşmiştir. Abbasiler döneminde bölgeye atanan valilerin izledikleri politika sonucunda Ermenilerin bağımsızlık istekleri de artmıştır. Bölgede sık sık meydana gelen isyanları durdurmak ve Bizans İmparatorluğu'nun Ermeniler üzerindeki nüfuzunu azaltmak amacıyla Vali Ali b. Yahya el-Ermeni, 862 senesinde Halife Müstaîn Billah'ın (862-866) emriyle isyana karışmayan ve Ermeniler arasında nüfuza sahip olan Bagratuni Hanedanlığından I. Aşot b. Simbat'a "İşhanlar İşhanı" unvanı vererek hil'at giydirmiştir. Abbasilerle iyi geçinen ve bölgede huzuru sağlayan I. Aşot, 882-883 senesinde Halife Mu'temid-Alellah (870-892) tarafından "Kral" unvanıyla ödüllendirilmiştir. Abbasilerin yürüttüğü bu politika karşısında Ermenilerle olan ilişkileri koparmak istemeyen Bizans İmparatoru I. Basil (867-886) 885 senesinde I. Aşot'a "kral" unvanı vererek durumu eşitlemeye çalışmıştır. Hem Abbasilerin hem de Bizans İmparatorluğu'nun Ermeniler üzerinde nüfuslarını kaybetmemek amacıyla yaptıkları bu girişimlerden karlı çıkan taraf Ermeniler olmuştur. Kral unvanı olarak taht ve taç sahibi olarak siyasi bir kimlik elde etmişlerdir¹⁷.

Abbasi ve Bizans İmparatorluğu arasında yaşanan çekişmelerden faydalanan Ermeniler, 10.yy'da Kars¹⁸ başta olmak üzere Doğu Anadolu coğrafyasında krallıklar kurmuşlardır. Doğu Anadolu bölgesinde krallıklarını kuran Ermeniler, II. Basil'in (958-1025) izlediği politika sonucunda bölgenin ilhak edilmesiyle bir bakıma Bizans İmparatorluğuna bağlanmışlardır¹⁹.

Abbasilerle Bizans İmparatorluğu arasında yaşanan mücadeleler sonucunda tanınan haklarla güçlenen Ermenilerin Doğu Anadolu bölgesinde kurdukları krallıklar aşağıdakiler olmuştur;

- 1) Ani Bagratlıları (885-1045): Bazaran merkezli kurulan bu beyliğin başkenti 961 senesinde III. Aşot döneminde Ani şehrine taşınmıştır. Ani

16 Emevîler döneminde, Arap olmayan nüfus mevali olarak adlandırılmış, bu kesime karşı bir takım baskı politikaları izlenmiştir.(Şuheda Günçe, "Emevîler Dönemindeki Mevali Politikasının Rivayetlere Etkisi," *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sayı 5 (2019): 16.)

17 Ersan, *Anadoluda Ermeniler*, 3.

18 Ermenistan ve Gürcistan sınırında yer alarak her iki bölgeye de komşu olmasından dolayı "kapıdaki şehir" anlamına gelen Kariskalaki hakkında detaylı bilgi için bkz: Tufan Gündüz, "Kars", *DİA* 24 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001): 515-518.

19 Streck, *Ermeniyeye*, s. 319.

Ermeni Krallığı olarak bilinen bu beyliğin siyasi varlığına 1045 senesinde Bizans İmparatorluğu tarafından son verilmiştir.

- 2) Kars Bagratlıları (962-1064): Kuruldukları zaman Kars'ı kendileri için merkez olarak belirleyen bu krallık Anadolu'ya yapılan Türk akınlarına kadar siyasi varlığını devam ettirmiş olsa da 1064 senesinde Sultan Alparslan (1064-1072) tarafından son verilmiştir.
- 3) Taşrik Bagratlıları (982-1064): Lori merkezli kurulan Taşrik Krallık ailesi 1064 senesinde İslamiyet'i kabul ederek Selçuklu himayesine girerek siyasi varlıklarına devam etseler de bu süreçte önemli bir rol oynamamışlardır.
- 4) Ardruniler (908-1021): Sacoğulları (889-929) emirlerinden Yusuf b. Ebü's-Sâc, Ermeni prenslerini hâkimiyeti altında tutabilmek ve Ermeni kralı Simbat'a karşı mücadelede elini güçlendirmek amacıyla Ardruni ailesinden Vaspurakan prensi Haçik Gagik'e (904-936) Ermeni meliki unvanı vermesiyle Van merkezli olarak kurulmuştur²⁰.

Ermeniler Arap hâkimiyeti döneminde rahat bir şekilde yaşamış olsalar da Bizans İmparatorluğu hâkimiyeti altında rahat yaşamamışlardır. Her iki tarafın da aynı dine mensup olmasına bakmayarak aralarında mezhep çatışmaları yaşanmıştır. Papaz Gregor tarafından kurulan Gregoryanlarla Rum Kilisesine bağlı Bizans İmparatorluğu arasında sürekli mezhep çatışmaları yaşanmıştır. Ermeni memleketlerinde bulunan Gregoryanları temizlemek amacıyla onları sürgüne tabii tutmuşlardır. Bizans İmparatorluğu'nun bu sürgün ve eziyet politikası Türklerin Anadolu'ya geldikleri döneme kadar devam etmiştir²¹.

Anadolu'da Türklerle karşılaşmadan önce Arap ve Bizans tabiiyetinde yaşamış Ermeniler hiç de rahat yaşam sürmemişlerdir²².

2. Selçuklular Döneminde Ermeniler

Karahanlı topraklarında bulunan Büyük Selçuklular hem Doğu Karahanlı hükümdarı İlek Nasr Han, hem de Batı Karahanlı hükümdarı Buğra Han'ın

20 Bilge Umar, *Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi* (İstanbul: İnkılâp, 1998): 152; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, çev: Hrand Andreasyan (Ankara: TTK, 1987): 18-19.

21 Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tabii Ermeni Baronluğu Tarihi*, (Ankara: Kök, 1990): 15.

22 Hülya Yazar, "Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 13 (2002): 35.

kendilerine karşı olan tutumları sonucunda adeta bir çember içinde sıkışıp kalmışlardır²³. 1015 yılında 3000 atıyla Mâverâünnehir'den²⁴ batıya doğru keşif amaçlı sefere çıkan Çağrı Bey (ö. 1059), Horasan²⁵ ve Azerbaycan²⁶ topraklarından geçerek Doğu Anadolu bölgesine ulaşır Van Gölü havzasında Vasपुरakan Ermeni Krallığı topraklarına girmiştir. Türklerle karşılaşan Ermeniler “yağmur gibi atılan oklar” karşısında fazla dayanamayarak yenilmişlerdir. Bu olay sonrasında Ermeni kaynaklarında Türkler hakkında bilgiler verilmeye başlanmıştır. Türkleri tarif etmeye çalışan Ermeni yazarlar onların mızrak, ok ve yaydan oluşan silahları olduğunu ve hızlı atları olduklarını belirtmişlerdir. Atlarının hızlı olduğunu da “rüzgâr gibi uçan” kelimeleriyle ifade etmişlerdir²⁷.

Arap egemenliği altında vergi ödemek şartıyla refah bir hayat süren Ermeniler, Bizans egemenliğinde hiç de rahat yüzü görmemişlerdir. Hatta tam aksine katliam ve sürgünlere maruz kalmışlardır. 1016 senesinde Doğu Anadolu seferine çıkan Çağrı Bey'in bu bölgede karşılaştığı Ermeniler, Bizans İmparatorluğu'na tabidirler. Onun geri çekilmesinden sonra büyük bir orduyla bölgeye gelen Bizans İmparatoru II Basil, bölgeyi tekrar hâkimiyeti altına almıştır. II. Basil Ermenilerin yaşadığı bu bölgeyi yeniden hâkimiyeti altına aldığı anda Ermenilerin Türklerle iş birliği yaptığını veya onlara bilerek ve isteyerek karşı koymadıklarını düşünmüş olmalı ki Ermenilere karşı farklı bir yaklaşım içinde bulunmuştur. Bu süreçte karışıklık çıkardıkları gerekçesiyle 40.000 Ermeni'yi Sivas ve Kayseri yöresine mecburi iskâna tabi tutmuştur²⁸. Ermenilerin Orta Anadolu'ya taşınmasıyla Ermeni tarihinin en büyük muhacereti meydana gelmiştir²⁹. M. Ersan ve İ. Kafesoğlu bu sayının 40.000, İ. Gökhan ise 50.000 olduğunu söylemektedir. Verilen rakamlar arasında 10.000 fark bulunmaktadır. Günümüzde artan dünya nüfusuna oranla bu sayı

23 Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular, Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)* (İstanbul: İsam, 2013) 54.

24 İslâm tarihçi ve coğrafyacıları tarafından Ceyhun nehrinin kuzey ve doğusunda kalan bölgeye verilen isimdir. Mâverâünnehir hakkında detaylı bilgi için bkz: Osman Gazi Özgüdenli, “Mâverâünnehir”, *DİA* 28 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003): 177-180.

25 Hur (güneş) ve âşân (doğan) kelimelerinin birleşiminden oluşan bu eski Farsça kelime olan Horasan güneşin doğduğu yer veya güneş ülkesi, doğu bölgesi anlamına gelmektedir. Kuzeydoğu İran'ın bir eyaleti olan Horasan hakkında detaylı bilgi için bkz: Osman Çetin, “Horasan”, *DİA* 18 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998): 234-241.

26 Azerbaycan, Anadolu ve Kafkas dağ sistemleri arasında bir geçiş alanı meydana getiren ve İran-Rusya arasında bölünmüş bir bölgedir. Azerbaycan hakkında detaylı bilgi için bkz: Ziya Musa Buniyatov, “Azerbaycan”, *DİA* 4 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991). 317-322.

27 Sevim, Selçuklu Ermeni ilişkileri, s. 11; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi*, 48.

28 Mehmet Ersan, “Ortaçağ Ermeni Kaynaklarına Göre Selçuklu Sultanları,” *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXV(1), (2010): 149.

29 İbrahim Kafesoğlu, *Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti* (İstanbul: AÜDTCF, 1953): 264.

az gibi görünmüş olsa da o dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda hiç de azımsanacak bir rakam değildir.

Öte yandan Selçuklu akınlarının başlamasıyla birlikte topraklarını Bizans'ın akınlara karşı direnmek için izlediği strateji çerçevesinde Ermenilere güven duymayıp onların topraklarını satın aldığı görülmektedir.³⁰

Buna ek olarak bir başka zorunlu iskân olayı da IX. Konstantin Manomak döneminde yaşanmıştır. Yaklaşan Türk tehdidi karşısında Ermenilere güvenmeyen İmparator onları göçe zorlamıştır. Selçukluların 18 Eylül 1049 tarihinde yakınlarındaki Pasinler Ovası'nda (Hasan-kale) Bizans ordusunu yenilgiye uğratmasından sonra Anadolu'ya Oğuz akınları daha da hızlanmış ve bunun sonucunda Bizans tarafından göç ettirilen Ermeniler, "Kilikya" olarak adlandırılan Çukurova bölgesine yerleşmişlerdir.

Çukurova bölgesine yerleşen Kilikya Ermenilerinin burada yayıldığı bölge üç dağ silsilesi ile sınırlıdır. Orta Toroslar, Güney Doğu Toroslar ve Amanos Dağları bu üç dağ silsilesini oluşturmaktadır. Ceyhan ve Seyhan nehirlerinin sağ ve sol taraflarında sulak bölgeye yayılmış olan Adana, Misis, Karataş, Osmaniye, Kadirli, Tarsus, Mersin, Ayas (Yumurtalık), Anazarba³¹ (Dilekkaya) ve Kozan (Sis) gibi kentlerin oluşturduğu Çukurova bölgesi Kilikya olarak da bilinmektedir³². Ermenilerin başında bulunan Rupen adlı şahıs Kozan'ı kendilerine merkez olarak seçmiştir.

Ermeniler, Pers-Roma savaşlarında Romalıların, Bizans-Arap mücadelelerinde ise Arapların yanında yer almışlardır. Aynı durum Bizans-Türk karşılaşmalarında görülmüş, iki taraf arasındaki çatışmalarda Ermeniler Türk tarafında yer almışlardır. Doğu Anadolu'ya geldikten sonra Arap ve Bizans egemenliğinde yaşayan Ermeniler, Türklerin Anadolu'ya akınlar yaparak Bizans ile mücadele etmesinden yararlanarak Haçlı Seferleri esnasında bir Ermeni Baronluğu kurmuşlardır. Hatta 1198 senesinde Haçlılardan krallık tacı alan II. Leon, ertesi sene Tarsus Kilisesinde düzenlenen büyük bir törenle taç giymiş ve krallık ilan edilmiştir. Halkının bir kısmı Ermenilerden oluşan bölge Küçük Ermenistan Krallığı olarak anılmaya başlamıştır³³. Kurulan bu

30 Umar, *Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi*, 152.

31 Anazarba "Adana ili Kozan ilçesi merkez bucağına bağlı Anavarza köyünün bitişiğinde tepe üstündeki bir hisar kenti olup(...) "daha sonra burasının adı Dilekkaya olarak değiştirilmiş ve şimdi bu ad ile anılmaktadır."

32 İlyas Gökhan, "Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasi İlişkiler," *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 1. (2012): 71.

33 Umar, *Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi*, 152; Dashdondog, *The Mongols and the Armenians*, 34.

baronluğu Türk-Bizans mücadelesinin sürmesinden faydalanarak daha sonra krallığa dönüştürmüşlerdir.

Türk egemenliği altına giren Ermeniler daha sonraki süreçte Türklere karşı önce Haçlıların, daha sonra da Moğolların yanında yer alarak siyasi varlıklarını sürdürmüşlerdir. Tarihsel süreçteki eğilimlere bakılarak Ermenilerin zayıf karşısında güçlünün yanında yer almak şeklinde bir politika izlediği sonucuna varabilmek mümkündür.

3. Türkiye Selçuklu-Ermeni İlişkileri

a. I. Kılıç Arslan Dönemi

Ermeniler Çağrı Bey dönemiyle birlikte Oğuzlar ile tanışmış olsa da Süleyman Şah döneminde aynı coğrafyada Türklerle birlikte yaşamıştır. Sultan Süleyman Şah'ın Çukurova bölgesine sefer düzenledikten sonra Tarsus, Adana, Misis, Aynizerba bölgelerini fethettiği ve buralardan vergi aldığı görülmektedir. Öte yandan Ermenilerle ilişkiler I. Kılıç Arslan (1092–1107) döneminde de devam etmiştir. İlk önce dostane şekilde tezahür eden bu ilişki, 1097 yılında I. Haçlı Seferinin başlaması ve Haçlı ordularının Bizans kılavuzluğunda Anadolu'ya girerek ilerlemesi ile hasmane biçimde yön değiştirmiştir. Çukurova'da kurulan bu Ermeni krallığı bölgeye Haçlıların gelmesiyle birlikte gücünü artırmaya başlamıştır. Haçlı himayesine girerek zaman zaman Türklere karşı saldırılarda buldukları görülmektedir. Haçlılar tarafından Antakya kuşatıldığı zaman Ermeni lideri Konstantin (1095–1102) onlara yardımda bulunmuş ve bu yardım sonucunda kontluk rütbesine yükseltilmiştir³⁴. Önce Urfa'yı sonra da Antakya'yı Haçlılara teslim eden Ermeniler hakkında Papa VIII Gregor (1118–1121) "*Hiçbir millet Ermeniler kadar kendi isteğiyle Haçlıların yardımına koşmamıştır. Ermeniler Haçlılara at, silah ve zahire vermişlerdir*"³⁵ demiştir.

Anadolu'da yaşayan Ermeniler bölgede hâkim güç olan Türklerin kendi üzerlerinde hâkimiyet kurmasından ve aynı zamanda Bizans İmparatorluğu'nun da etkisinden çıkabilmek düşüncesi doğrultusunda Haçlıları büyük bir sevinçle karşılamışlardır. Ancak Anadolu'ya gelen ve Antakya ve Urfa civarlarında hâkimiyet kuran Haçlılar, Ermenileri boyunduruk altına almışlardır. Ermeniler ise başlarına böyle bir şeyin geleceğini düşünmemişler³⁶,

34 Ersan, *Selçuklu Sultanları*, 116; İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih, 1984, 9.

35 Gökhan, *Türkiye Selçukluları İle Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasi İlişkiler*, 81.

36 Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098–1118)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi. Ed. Fak., 1974, 15.

hatta Haçlıları yanlarında tutabilmek için onlara topraklarının bir kısmını verdikleri gibi, kızlarını da onlarla evlendirerek aralarında akrabalık ilişkileri kurmuşlardır. Ermeniler kurdukları bu akrabalıklar sayesinde Haçlılarla ilişkilerini sağlamlaştırdıklarını ve böylece düşmanları olan Türkler ve Bizans'a karşı paralı asker edindiklerini düşünmüşlerdir. Fakat Ermeniler böyle düşünürken ilerleyen süreçte Haçlılar da zapt ettikleri Ermenilere ait toprakları kendilerinin kabul ederek onları bu topraklardan kovmaya, hatta öldürmeye başlamıştır³⁷.

Ermenilerin Haçlılara yaptığı yardımlar karşılığında Ermeni Prensi Konstantin Kontluğa yükseltilmiştir. Konstantin'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu I. Toros (1100–1129), daha sonra araları bozulan Bizans-Haçlı mücadelesini fırsat bilerek Şahinşah döneminde (1110) Anazarba'ya hâkim olduktan sonra çevrede bulunan küçük şehir ve kaleleri de ele geçirerek Kilikya Ermeni Baronluğu'nu kurmuştur³⁸.

b. I. Mesud Devri

Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucu olan Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın oğlu ve devletin ikinci hükümdarı olan Sultan I. Kılıç Arslan'ın (1079-1107) 1107 senesinde ölümü devleti ikinci fetret dönemine sokarken 1107–1110 yılları arasında devlet başsız kalmıştır. 1110 yılında Konya'da Şehinşah Türkiye Selçuklu tahtına çıksa³⁹ da 1116 yılında Mesud tarafından tahttan indirilmiştir. Konya'da tahta oturan Sultan I. Mesud⁴⁰ saltanatının ilk yıllarında içte birliği sağlayabilecek güçte olmadığı gibi ülkeyi dış tehlikelere karşı koruyabilecek durumda da değildir. 1118 yılında Aleksios Komnenos'un yerine Bizans tahtına çıkan oğlu Ioannes Komnenos Türklerin elinde bulunan Denizli'yi almıştır⁴¹. Aynı zamanda kayın pederi de olan Danişmendli Emir Gazi'nin yardımıyla tahta çıkan Sultan I. Mesud 1134 yılına kadar onun vesayeti altında hüküm sürmüştür. Anadolu'nun çoğunluğunda siyasi hâkimiyetin Danişmendlilerde olduğu bu dönemde onlar Doğu Anadolu'da da egemenliklerini tesis etme çabası içinde idiler. Sultan I. Mesud Danişmendli hâkimiyeti altında

37 Kaşgarlı, *Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu Tarihi*, 37.

38 Mehmet Ersan, "XI. Yüzyılın Son Çeyreğinde Çukurova'da Siyasi Durum", *I Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri Kitapçığı, Konya: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi*, (2000): 313.

39 Mehmet Ali Hacıgökmen, "Türkiye Selçukluları Zamanında Konya'nın Devlet Merkezi Oluşu," *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 29 (2011): 242.

40 Hacıgökmen, *Türkiye Selçukluları Zamanında Konya'nın Devlet Merkezi Oluşu*, 244.

41 Salim Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi*, Çorum: Karam, 2003, 109.

olduğundan dolayı bu dönemde Kilikya Ermenileri ile herhangi bir ilişkileri bulunmamaktadır⁴².

Bir süre sonra Sultan I. Mesud kardeşi Melik Arab ile taht kavgasına girmiştir. Onun taht kavgasına girmesinin sebebi ise Sultan Mesud'un Danişmendli hükümdarı Emir Gazi ile birlikte küçük kardeşi olan Malatya Emiri Tuğrul Arslan'a saldırması olmuştur. Emir Gazi Malatya topraklarını hâkimiyetleri altına aldıkları zaman Sultan Mesud'un da kayınpederi Emir Gazi'nin müttefiki olması kardeşi Melik Arab'la aralarının açılmasına sebep olmuştur. Bu durumu kardeşine karşı bir ihanet olarak değerlendiren Melik Arab, Sultan I. Mesud ile savaşa girmiştir. İşte Sultan I. Mesud döneminde Türk-Ermeni ilişkileri bu mücadele ile başlamıştır.

I. Mesud'un I. Toros ile İlişkileri

Ankara ve Kumana Meliki olan Arab, 30.000 kişilik ordusuyla kardeşi Mesud'un üzerine yürümüş ve aralarında yapılan ilk savaşı kazanmıştır⁴³. Bu dönemde Sultan I. Mesud'un müttefiki Danişmendli Emir Gazi, Artuklularla mücadele içinde olduğu için damadı olan Mesud, kayınpederinin yerine Bizans İmparatoru II. Ioannes Komnenos'tan yardım almak amacıyla İstanbul'a gitmiştir. İmparator ile aralarında yapılan anlaşma sonucu Sultan I. Mesud bir askeri birlikle geri dönmüş ve kayın pederi Emir Gazi'nin kuvvetleriyle de birleşerek kardeşi Arab'a saldırmıştır. Bu savaşta yenilen Arab, Ermeni hâkimi I. Toros'un yanına kaçmıştır. Kilikya'da topladığı Ermeni ve Türk kuvvetleriyle geri dönen Melik Arab 1127 yılında birbiri ardına Danişmendlilerle üç savaş yapmıştır. İlk önce Emir Gazi'nin oğlu Muhammed ile yapılan savaşta onu yenmiş ve esir almıştır. Babasının esir alınması üzerine onu kurtarmak için saldırıya geçen oğlu Masara hâkimi Yunus da yenilmiştir. Bu iki savaşta başarı kazanan Arab, zaman kaybetmeden Danişmendli hükümdarı Emir Gazi üzerine yürümüştür. Arab, aslında aralarında yapılan savaşı kazanmış olmasına rağmen, Emir Gazi'nin kurduğu tuzağa düşerek savaş alanından kaçmak zorunda kalmıştır⁴⁴. Bundan sonra Arab tekrar bir ordu toplayarak çeşitli yerleri işgal etmiştir. O civardaki kalelerin birinde Emir Gazi'nin Yağan isimli oğlunu bulunca onu öldürmüştür. Bu duruma öfkelenen Emir Gazi ordusuyla Arab'ın üzerine yürüyüp onu ağır bir yenilgiye uğrattı. Melik Arab kaçınca Emir Gazi de o civardaki köy ve şehirleri yıkmıştır. Bundan sonra yeniden ordu toplayan,

42 Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, 121.

43 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: Boğaziçi, 1993, 169.

44 Muharrem Kesik, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I Mesud Dönemi (1116-1155)* (Ankara: TTK, 2003): 39.

Emir Gazi ile savaşı ve yine yenilen Melik Arab, Bizansa sığınmış ve kaybolup gitmiştir⁴⁵.

I. Mesud'un I. Leon ile İlişkileri

Danışmendli Emir Gazi I. Leon'un tahta çıkmasıyla Kilikya bölgesine iki sefer düzenlemiştir. İlk seferinde Antakya Prinkepsi II. Bohemund ile karşılaşmış onun ordusunu yenmiş ve II. Bohemund'u öldürerek kellesini hediyelerle birlikte Abbasi Halifesine göndermiştir. Bu esnada Çukurova'da meydana gelen bu karışıklıklar sonucu Danışmendlilerden korkan I. Leon kale kapılarını kapatarak Türklerle savaşmaktan kaçınmıştır. Kale kapılarının kapandığını ve Ermenilerin kendileriyle savaşmaya cesaret edemediğini gören Emir Gazi de Haçlılarla yapılan savaşı yeterli görerek geri dönmüştür. Türklerle savaş meydanında karşı karşıya gelmeye korkan Ermeniler Emir Gazi'nin çekilmesini fırsat bilerek I. Leon komutasında Misis, Tarsus ve Adana'yı ele geçirmiş, hatta Türklerin yaşadığı topraklara da yağma amacıyla saldırılarda bulunmuştur. Bu davranışından dolayı I. Leon'u cezalandırmak amacıyla bölgeye yeniden sefer düzenleyen Emir Gazi, Kilikya'da bazı kaleleri ele geçirince Ermeni Baronu I. Leon boyun eğmek zorunda kalmıştır. Aralarında yapılan antlaşmaya göre; Ermeniler her yıl Danışmendlilere vergi ödeyecek ve Türk topraklarına karşı Ermeni saldırıları durdurulacaktı. Emir Gazi'nin yapmış olduğu bu antlaşma ile Kilikya Ermenileri, Anadolu coğrafyasına egemen olan bir Türk devletine ilk kez vergi vermeyi kabullenmiş oldular. Yapılan bu barışın ardından Emir Gazi, Ermenilere güvenerek oradan ayrılmış ve Karadeniz bölgesine sefer hazırlığına başlamıştır. Onun Karadeniz sahillerine düzenlediği seferi fırsat bilen Ermeni Baronu I. Leon, ettiği yemini bozarak ödemesi gereken vergiyi ödememiş ve ayrıca Ermeni eşkıyalarının Türk topraklarına saldırmasına engel olmamıştır. Hatta Ermeni Baronu daha da ileri giderek 1135 yılında Servendikar Kalesi'ni de kendi topraklarına dâhil etmiştir⁴⁶.

I. Mesud'un II. Toros ile İlişkileri

Emir Gazi'nin ölümüyle Danışmendli vesayetinden kurtulan Sultan I. Mesud'un Ermenilerle ilk teması kardeşi Melik Arab gibi dostane olmamıştır. Çukurova bölgesinde Bizans ordusunu yenerek bölgedeki Bizans hâkimiyetine

45 Süryani Mihail, *Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi İkinci Kısım (1042-1195)*, çev: Hrand Andreyan, 1944, s. 87-88.

46 Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, 123.

son veren Kilikya Ermeni Baronu II. Toros (1145–1168), hızını alamayarak Türk egemenliği altında bulunan topraklara da saldırmaya başlamıştı. Bizans İmparatoru hem bölgeyi kaybetmiş hem de Ermeniler üzerindeki etkisini yitirdiğinden dolayıdır ki onlara karşı hasmane bir tavır içine girerek Ermenilerin de güçlenmesine karşı çıkmıştır. Bu bağlamda İmparator I. Manuel ile Sultan I. Mesud arasında Ermenilere karşı bir ittifak girişimi başlamıştır. Selçuklu Sultanı I. Mesud da kendi bakış açısıyla Ermenilerin Akdeniz kıyılarına inmesini istemediği için bu ittifaka olumlu bakmıştır. Sultan I. Mesud, bu ittifakı kabul ettikten sonra 1153 yılında Danişmendli Yağbasan ile de kuvvetlerini birleştirerek Ermenilerin üzerine yürüdü⁴⁷. Urfalı Mateos bu seferi şöyle anlatmaktadır: “*Ermeniler her tarafta kendi memleketlerine sığınmış bir vaziyette olup düşmanın çokluğundan hiçbir endişeye kapılmamışlardı. Müslümanlar Hıristiyanların bu cesaretini görüp hayret ettiler ve ‘Böyle cesaretle ölümü göze alıp bize karşı harbe çıkmak cesaretinde bulunan bu adamlar kimdir?’ diye söyleniyorlardı. Onlar bu düşüncelerde iken Sultan, Allah’ın ani bir ilhamının tesiriyle Ermeni şefi Toros’a elçiler gönderdi*”⁴⁸. Sultan Mesud Ermenilerin savaşa istekli olduklarını görünce siyasi bir manevra yaparak Ermeni prensine bir mektup göndermiştir. Mektupta Ermeni memleketlerini tahrip etmek için gelmediklerini ve zorla ele geçirdikleri toprakları İmparatora iade ederlerse onlarla dost olabileceğini ifade etmiştir⁴⁹. Sultan Mesud’un bu mektubuna cevap olarak Ermeni prensi Türklerin hükümlerini gönül rızasıyla kabul ettiklerini belirtmiş ve Türklerin kendilerini kıskanmadığını ve Ermenilerin memleketlerini tahrip etmediklerini ifade etmiştir. Ele geçirdikleri toprakları Romalılara geri iade etme konusuna gelince bu durumu kabul etmeyeceklerini vurgulamıştır⁵⁰.

II. Toros’un bu cevabı üzerine Sultan I. Mesud “*Ermenilerin itaat ettikleri*” konusunda bir kanata vararak onlarla bir anlaşma yapmış ve bu bölgede herhangi bir tahribat yapmadan geri dönmüştür⁵¹. Sultan I. Mesud’un geri dönmesinden sonra bu defa II. Toros Haçlılarla birleşerek Bizans ordusunu yenilgiye uğratmıştır⁵². Ermenilerin bu galibiyetinden daha da öfkelenen Bizans İmparatoru üç yıl sonra Sultana daha büyük hediyeler göndererek onu Kilikya Ermenileri üzerine sefer yapmaya teşvik etmiştir. Hediyelerin yanı sıra bir de Sultan Mesud’a mektup göndermiştir. Ermenilere karşı çok fazla öfkeli

47 Gökhan, *Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasi İlişkiler*, 86.

48 Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi*, 307.

49 Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi*, 307.

50 Ersan, *Ortaçağ Ermeni Kaynaklarına Göre Selçuklu Sultanları*, 152–153.

51 Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi*, s 308; Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri*, 30; Kesik, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I Mesud Dönemi*, 112.

52 Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri*, 30.

olan İmparator mektubunda onların tüm kalelerinin yıkılmasını, kiliselerinin ve memleketlerinin ateşe verilmesini dile getirmiştir⁵³. Kendisinin ancak bu şekilde rahatlayacağını düşünen İmparator, Sultan Mesud'la ittifak kurmakta çok kararlıydı. Ülkenin güney bölgesinde yeniden ortaya çıkan karışıklıklar üzerine harekete geçen I. Mesud, bu kez daha büyük bir orduyla Kilikya Ermenileri üzerine sefere çıkmıştır. Oğlu Kılıç Arslan ile birlikte Kilikya seferine çıkan Sultan I. Mesud yeniden güney hudutlarına gitmiş ve ilk kez Kilikya Ovası'nı boydan boya aşarak İskenderun'a ulaşmıştır⁵⁴.

Onun bu seferi esnasında komutanlarından Yakup Bey, II. Toros'un kardeşi Stefan ve Templier şövalyelerinin kurduğu pusuya düşürülerek ordusuyla birlikte imha edilmiştir⁵⁵. Yakup Bey'in yenilgiye uğradığı esnada ise Sultan I. Mesud ordusuyla Çukurova'da bulunan Tell Hamdon kalesine kadar ilerlemişti⁵⁶. Fakat bu dönemde ortaya çıkan veba hastalığı nedeniyle ordunun atları telef olunca Sultan geri çekilme emri vermiştir. Aslında vebanın yanında kötü iklim şartlarının da Sultanın böyle bir emir vermesinde etkili olmuştur. Onun bu geri çekilme hareketini izleyen II. Toros, ordusuyla Türkiye Selçuklu ordusunu takip ederek yolda onlara ağır zayıatlar verdirmiştir. Sultan I. Mesud'un 1154 yılında Kilikya'ya düzenlediği bu seferi Süryani Mihail şöyle anlatmaktadır:

“1465 (1154) tarihinde Konya Sultanı Mesud, büyük bir Türk ordusuyla Kilikya'ya taarruz etti. Onlar, Tell Hamdon'u muhasara edip, hücumlarıyla burasını tazyik ederlerken, Allah, onları sivrisinek ve sinek yaralarıyla kırdı. Bu, Hz. Musanın zamanında Mısırlıların başına gelen felaket gibi idi. Üç gün içinde hava, teneffüs edilemeyecek derecede taafün etti ve insanlarla hayvanlar hastalandı. Onlar, üzerlerine çöken vebayı görünce ağırlıklarını bırakıp kaçtılar. Thoros, Ermenilerle beraber dağlardan inip onların üzerine atıldı ve yoruluncaya kadar onları öldürdü. Thoros, Gabdanyaya yani Dauâlou'ya (Develi) kadar ilerleyip Türkleri soydu ve geri geldi”⁵⁷.

Sultan I. Mesud Bizans imparatoruyla ittifak kurarak girdiği bu mücadele sonucunda veba yayılmasından dolayı geri çekilmek zorunda kalmıştır. Geri çekilirken Ermenilerin Selçuklu kuvvetlerine verdiği zayıatlar nedeniyle Kilikya seferi başarısız sayılmıştır. Sultan I. Mesud'un Ermeni Baronu II. Toros

53 Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi*, 308.

54 Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev: Y. Moran, İstanbul: E, 1984, 112.

55 Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri*, 30.

56 Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri*, 30.

57 Mihail, *Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi*, 172.

üzerine yaptığı bu seferden başarısız olarak geri dönmesinin temel nedeni o bölgedeki veba salgını ve kötü iklim şartları olmasına rağmen, aynı zamanda Hıristiyan bir din adamı olan Ermeni müellifi Urfalı Mateos seferin bu şekilde sonuçlanmasını daha başka dinî nedenlere bağlamıştır⁵⁸.

SONUÇ

Tarihsel süreçte Türk-Ermeni ilişkilerinin kökenleri İslam öncesi döneme kadar uzanmaktadır. Batıya göç eden Türk kavimlerinden Avrupa Hunları ve Hazarlar Ermenilerle karşılaşmışlardır. Batıdaki bölgelere gelen diğer Türk kavimleriyle Ermenilerin ilişkileri olmuşsa da kaynaklarda bu konuda bilgilere rastlanmamaktadır. Çağrı Bey'in batıya doğru gerçekleştirdiği ve Doğu Anadolu'ya kadar uzanan seferi esnasında Ermeniler ile karşılaşmışlardır. Büyük Selçukluların kuruluşundan sonra onların Anadolu'ya karşı izledikleri fetih politikaları sonucu, Ermenilerle ilişkiler devam etmiştir. Selçukluların Anadolu ufkunda görülmesi üzerine Bizans İmparatorluğu onlara karşı bir tampon bölge oluşturmak amacıyla Doğu Anadolu'da bulunan Ermenileri Anadolu'nun farklı bir coğrafyasına doğru tehcir etmiştir.

Türkiye Selçuklularının kurulmasında sonra Ermenilerle ilişkiler artarak devam etmiştir. Özellikle Sultan I. Kılıç Arslan döneminde başlayan dostane Türkiye Selçuklu-Ermeni ilişkileri, Haçlı Seferleriyle hasmane bir şekle dönüşmüştür. Şahinşah döneminde Anadolu'da bir Baronluk kuran Ermeniler ile Türkiye Selçukluları arasındaki yoğun ilişkilerin olduğu dönemlerden biri de Sultan I. Mesud devridir. Sultan I. Mesud'a karşı ayaklanarak saltanat mücadelesine giren kardeşi Melik Arab'ın Ermeni Baronu I. Toros tarafından desteklenmesi zaten hasmane olan iki taraf arasındaki ilişkilerin bozulmasına ve mücadelenin sürmesine neden olmuştur.

Ermenilerin I. Leon döneminde daha ziyade I. Mesud'un metbuu olan Danişmendli Emir Gazi ile mücadelelerinin olduğu görülmektedir. Bu mücadele sonucunda Ermeniler Danişmendlilere vergi ödemek zorunda kalmışlardır.

Türkiye Selçuklu-Ermeni ilişkilerinin en yoğun olduğu dönem II. Toros zamanındadır. Bu devirde Bizans ve Danişmendlilerle ittifak yapan Sultan I. Mesud Ermenilerin üzerine yürümüşse de daha sonra aralarında barış yapılmıştır. Ermeniler üzerine ikinci defa sefere çıkan Sultan I. Mesud, olumsuz tabiat şartları ve veba salgını nedeniyle seferini yarıda keserek geri

58 Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi*, 310-311.

dönmek zorunda kalmıştır. Bundan yararlanan Ermeniler karşı saldırıya geçerek Türk topraklarına girmiş ve yağma yapmışlardır. Bu dönemde Ermeniler verdikleri sözleri tutmamışlar ve fırsat bulunca karşı saldırıya geçmekten geri durmamışlardır.

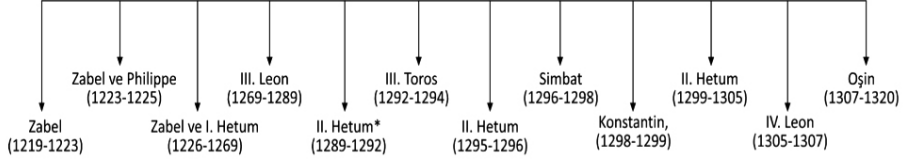
Türkiye Selçukları ile Ermeniler arasındaki ilişkilerin tarihsel seyrine bakıldığında Ermeniler yenildiği zaman verdikleri sözler karşılığında Türkler tarafından affedilirken, üstün oldukları zamanlarda ise düşman olarak gördükleri Türklere şiddet ve zulüm uygulamaktan geri kalmamışlardır. Türkleri kendilerine düşman olarak gören Ermeniler her fırsat bulduklarında dışarıdan destek alarak Türkler üzerine saldırmışlardır. Bu durum Selçuklular döneminde de böyleydi günümüzde de bu şekilde devam etmektedir. Selçuklular zamanında Haçlılardan destek alarak Türklere saldıranlar günümüzde de yine batılı devletlerin desteğini arkalarına alarak Türklere karşı bu saldırgan eylemlerinde devam etmektedirler.

Türk-Ermeni ilişkilerinin tarihine bakıldığında Türkler Ermenileri kendilerine düşman olarak görmemişlerdir. Ermeniler Bizans İmparatorluğu hâkimiyeti altındayken yok edilmeye çalışılmış, farklı bölgelere zorla göç ettirilmiştir. Oysa Selçuklular Anadolu coğrafyasına geldiklerinde Ermenileri de Bizans zulmünden kurtarmış oldular ama Ermeniler fırsat bulduklarında kurtarıcılarına karşı çıkmaktan kendilerini alıkoyamadılar.

Türkiye Selçuklu sultanı I. Mesud dönemi Selçuklu-Ermeni ilişkileri başlıklı bu çalışmadan elde edilen sonuçlar, Türk-Ermeni ilişkilerinin tarihi geçmiş hakkında kapsamlı bilgiler içermektedir. Türk-Ermeni ilişkileri incelemelerine önemli katkı sağlayacağını düşündüğümüz bu çalışma bundan sonraki yapılacak olan araştırmalara da bir bakıma yol gösterici rol oynayacaktır.

EKLER

Kilikya Ermeni Krallığı (1219-1320)

*II. Hetum farklı dönemlerde üç kez tahta çıkmıştır.

Resim 1.

KAYNAKÇA

- Anadol, Cemal. *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*. İstanbul: IQ Kültür Sanat, 2001.
- Buniyatov, Ziya Musa. "Azerbaycan." *DİA* 4. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991, s. 317-322.
- Bournoutian, George. A. *Ermeni Tarihi - Ermenilerin Tarihine Kısa Bir Bakış*. çev: Ender Abadoğlu-Ohannes Kılıçdağı, İstanbul: Aras, 2011.
- Cahen, Claude. *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*. çev: Y. Moran, İstanbul: E, 1984
- Çetin, Osman. "Horasan." *DİA* 18. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, s. 234-241.
- Dashdondog, Bayarsaikhan. *The Mongols and the Armenians (1220-1235)*. Boston: Brill's Inner Asian Library, 2011.
- Demirkent, Işın. *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*. İstanbul: İstanbul Üni. Ed. Fak., 1974.
- Ersan, Mehmet. "XI. Yüzyılın Son Çeyreğinde Çukurova'da Siyasi Durum." *I Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri Kitapçığı, Konya: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi*, (2000): 309-313.
- Ersan, Mehmet. *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*. Ankara: TTK, 2007.
- Ersan, Mehmet. "Ortaçağ Ermeni Kaynaklarına Göre Selçuklu Sultanları." *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXV(1), (2010): 147-154.
- Gökhan, İlyas. "Türkiye Selçukluları İle Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasi İlişkiler." *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 1. (2012): 70-108.
- Gündüz, Tufan. "Kars." *DİA* 24. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001, s. 515-518.
- Günçe, Şuheda. "Emeviler Dönemindeki Mevali Politikasının Rivayetlere Etkisi." *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sayı 5 (2019): 16.

- Hacıgökmen, Mehmet Ali. “Türkiye Selçukluları Zamanında Konya’nın Devlet Merkezi Oluşu.” *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 29, (2011): 231-260.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Doğu Anadolu’ya İlk Selçuklu Akını (1015–1021) ve Tarihi Ehemmiyeti*. İstanbul: AÜDTCE, 1953.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Asya Türk Devletleri, Türk Dünyası El Kitabı I*. Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü, 1992.
- Kaşgarlı Mehlika Aktok, *Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu Tarihi*. Ankara: Kök, 1990.
- Kesik, Muharrem. *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I Mesud Dönemi (1116–1155)*. Ankara: TTK, 2003.
- Kırzioğlu, Fahrettin. “Selçuklulardan Önce Armenia/ Yukarı Ellere Sahip Olanlar.” *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu*, İzmir, 1983.
- Koca, Salim. *Türkiye Selçukluları Tarihi*. Çorum: Karam, 2003.
- Kocaş, M. Sadi. *Tarihte Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*. İstanbul: Kastaş, 1990.
- Köprülü, Mehmet Fuad. *Türk Tarih-i Dinisi*. Ankara: Akçağ, 2005.
- Kurat, Akdes Nimet. *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Anlara: TTK, 1972.
- Kuzgun, Şaban. *Hazar ve Karay Türkleri*. Ankara: Bilge Kültür Sanat, 1993.
- Küçük, Abdurrahman. “Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu.” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt. 35. (1953): 117-154.
- Mihail, Süryani. *Süryani Patrik Mihail’in Vekainamesi İkinci Kısım (1042–1195)*. çev: Hrand Andreasyan, 1944.
- Özgüdenli, Osman Gazi. *Selçuklular, Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*. İstanbul: İsam, 2013.
- Özgüdenli, Osman Gazi. “Mâverâünnehir.” *DİA* 28. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003, s. 177-180.

- Sakarya, İhsan. *Belgelerle Ermeni Sorunu*. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih, 1984.
- Sevim, Ali. *Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri*. Ankara: TTK, 1983.
- Sevim, Ali. *Anadolu'nun Fethi*. Ankara: TTK, 1993.
- Sümer, Faruk. "Ahlat." *DİA* 2. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989, s. 19-22.
- Streck, Maximilian. "Ermeniye." *İA* 4. İstanbul: MEB, 1978, s. 317-326.
- Thompson, Edward Arthur. *Hunlar*. çev: M. S. Dinçel. Ankara: Phoenix, 2008.
- Tuncel, Metin. "Muş." *DİA* 31. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020, s. 368-371.
- Turan, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Boğaziçi, 1993.
- Turan, Osman. *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi Türk Dünya Nizamının Milli, İslami ve İnsani Esasları*, Ankara: Ötüken, 2003.
- Umar, Bilge. *Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi*. İstanbul: İnkılâp, 1998.
- Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge, 1987.
- Urfalı, Mateos. *Urfalı Mateos Vekayi-namesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*. çev: Hrand Andreasyan, Ankara: TTK, 1987.
- Yarar, Hülya. "Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri." *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 13, (2002): 35-37.

Yayın Geliş Tarihi: 07.02.2023

Yayına Kabul Tarihi: 31.05.2023

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Şahin, Erman. "Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'da Reform Çabalarına Rusya Engeli, 1912-1914." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 73 (2023): 131-149.

Araştırma Makalesi

OSMANLI DEVLETİ'NİN DOĞU ANADOLU'DA REFORM ÇABALARINA RUSYA ENGELİ, 1912-1914

(RUSSIAN IMPEDIMENT TO THE OTTOMAN REFORM
EFFORTS IN EASTERN ANATOLIA, 1912-1914)

Erman ŞAHİN*

Öz: Bu çalışmada 1912-1914 döneminde Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'da bazı ıslahatları hayata geçirmek için giriştiği diplomatik çabalar ele alınacaktır. 1912'de Balkan Savaşları'nın patlak vermesi ve Rusya'nın baskısı ile Doğu Anadolu'ya Osmanlı Ermenileri lehine özerklik kazandırılması gündeme gelmiştir. Osmanlı bu olasılığı engelleyebilmek adına, yabancı müfettiş, danışman ve subayların yer alacağı bir ıslahat programı hazırlamıştır. Ancak Rusya'nın yoğun baskıları sonucu hem İngiltere hem de Fransa bu ıslahat programına destek vermeyi reddetmiştir. Rusya'nın bu ıslahat programına ilişkin tutumu bölge sakinleri adına asayişin, refahın ve huzurun sağlanmasından çok Osmanlı'nın zayıflatılması ve Rus çıkarlarının korunması temelinde şekillenmiş ve bölge sakinlerinin öncelikleri göz ardı edilmiştir. Bu süreç sonunda Osmanlı kendi hazırladığı ıslahat programı yerine Rus baskısı altında Avrupalı büyük devletlerin Osmanlı katılımı olmaksızın ortaklaşa kararlaştırdıkları başka bir ıslahat programını kabul etmek zorunda kalmıştır. 8 Şubat 1914'te Yeniköy Antlaşması bu koşullar altında imzalanmıştır.

* ORCID: 0009-0002-1778-7092
Bağımsız Araştırmacı, Dr., etarih4@gmail.com.

Anahtar Kelimeler: *Rusya, İngiltere, Ermeni Meselesi, Islahat, Doğu Anadolu*

Abstract: *This study will deal with the diplomatic efforts of the Ottoman Government to carry out a set of reforms in Eastern Anatolia during 1912-1914 period. With the outbreak of the Balkan Wars in 1912 and Russia's involvement, the idea of granting Eastern Anatolia autonomous status in favor of the Ottoman Armenians gained currency. In order to prevent this possibility, the Ottoman Government prepared a reform project that would be carried out with the participation of foreign inspectors, advisors and officers. However, under intense Russian pressure, both Britain and France declined to support and help carry out this reform project. Russia's attitude regarding this reform program was shaped mainly by its desire to weaken the Ottoman Empire and ensure the protection of Russian interests rather than ensuring the safety, wellbeing and the prosperity of the region's inhabitants and thus the priorities of the inhabitants were ignored. As a result of this process, the Ottoman Government had to accept another reform program that was jointly agreed upon by the European Powers under Russian pressure and without the participation of the Ottoman Government. This led to the signing of the Yeniköy Agreement on 8 February 1914.*

Keywords: *Russia, Britain, the Armenian Question, Reforms, Eastern Anatolia*

Giriş

1908 Jön Türk Devrimi sonrasında meşrutiyetin ilanıyla Ermeni Meselesi yeni bir boyut kazanmış ve devrim öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile anlaşarak kendine önemli ölçüde meşrutiyet kazandırmış olan Taşnaktsutyun Partisi (tam adıyla Ermeni Devrimci Federasyonu) özellikle de Osmanlı'nın doğu vilayetlerinde siyasi gelişmelerin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Meşruti idareyi tam anlamıyla uygulama ve Ermeni taleplerini karşılama amacıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin şekillendirdiği farklı kabineler Doğu Anadolu'da somut adımlar atmışlardır.

Meşrutiyetin ilanından sonra Taşnak talepleri doğrultusunda Osmanlı Hükümeti tarafından Doğu Anadolu'da çeşitli önlemler alınmıştır. Bu bağlamda bölgede Ermeniler ve aşiretler arasında mevcut olan arazi ihtilaflarında Ermeniler lehine bir tutum takınılması ve hatta bazı arazilerin askeri güç kullanılarak Ermenilere iade edilmesi¹, Ermenilerin hakkında şikâyetle buldukları aşiret reislerinin tutuklanıp yargılanması ve hakkında şikâyet bulunan memurların azledilmesi gibi bir dizi somut adım örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca yine Taşnak talepleri doğrultusunda Van, Bitlis, Erzurum, Sivas ve Mamuretülaziz vilayetlerinin mevcut valileri görevden alınmış ve yerlerine başka valiler atanmıştır.²

Atılan somut adımlar Taşnaklar tarafından takdirle karşılanmış ve zaman zaman meşruti idareyi öven ve bunu Çarlık Rusya'sındaki baskıcı rejim ile karşılaştıran yayınlar yapılmıştır.³ Bunlara ek olarak, İttihat Terakki'nin yönetiminin bölgeye getirdiği huzur ve asayişin bölge sakinlerinin refahını ve yaşam standartlarını yükselttiği yönünde Taşnak açıklamaları da mevcuttur. 1910 yılında Taşnaktsutyun'un üç kurucusundan biri olan Simon Zavarian meşrutiyet sonrası dönemde artan güvenlik nedeniyle Doğu Anadolu'nun "toparlanma yolunda" olduğunu ve bölge sakinlerinin yaşam standartlarının "en az yüzde 25 oranında arttığını" belirtmiştir.⁴

Ancak İttihat -Terakki ve Taşnaklar arasındaki iş birliği çok uzun sürmemiştir. Bu iki parti arasında iş birliği her şeyden önce geçici ve taktiksel bir karaktere sahiptir çünkü İttihat-Terakki ve Taşnakların uzun vadeli hedefleri birbirleriyle tamamen çelişmektedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti 19. yüzyıldan bu yana

1 BOA. Dh. Mui, 23-1/71, Bekir Sami Bey'den Dahiliye Nezaretine, 6 ve 26 Ekim 1909.

2 Dikran Kaligian, *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule, 1908-1914* (New Brunswick: Transaction Publishers, 2011): 67-68.

3 E. Aknoui, *Political Persecution: Armenian Prisoners of the Caucasus*, (New York: n.p., 1911): 33-34.

4 Raymond Kevorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History*, (London: I.B. Tauris, 2011): 126.

Osmanlı düşünürleri tarafından cevabı aranan “bu devlet nasıl kurtarılır?”⁵ sorusuna karşılık olarak ortaya çıkmış bir harekettir ve kendine koyduğu en önemli hedef Osmanlı Devleti’nin çöküşten kurtarılması ve güçlendirilmesidir. Bu nedenle İttihatçılar imparatorluğun bütünlüğünü ve dolayısıyla varlığını tehlikeye atacak ayrılıkçı hareketlere ve bölgesel otonomiye karşıdır. Ayrıca Osmanlı’nın Avrupalı büyük devletlerin müdahalesi olmadan tam egemen bir devlet olarak merkezi idare ile yönetilmesini savunmuştur. Ayrılıkçı hareketleri daha yaygın hale gelmesini engellemek ve dış müdahalelere fırsat vermemek için de meşrutiyet yönetimini savunmaktadır.

Taşnaklar ise “ortak düşmanlara karşı mücadele” adına İttihat ve Terakki Cemiyeti ile iş birliğine koyulmuştur. Özellikle de 1903 yılında Çarlık Rusya’sının Ermeni Kilisesi ve okullarına dair aldığı bir dizi idari karar sonrasında Taşnaklar Rus idaresi ile ciddi bir çatışma sürecine girmişlerdir. Bunun neticesinde Güney Kafkasya’da ve Rusya’nın diğer bölgelerinde Taşnaklar topluca tutuklanmaya ve yargılanmaya başlamıştır.⁶ Dolayısıyla da Taşnakların bu bölgede faaliyet göstermesi oldukça güç bir hale gelmiştir. Bunun neticesinde daha önceleri pek iş birliğine yanaşmadıkları İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne karşı tutumlarında bir değişim baş göstermiş ve II. Abdülhamit ve Çarlık Rusya’sına karşı kendilerine müttefik olabilecek bu cemiyet ile taktiksel iş birliğine başlamışlardır. Taşnaklar Meşrutiyetin ilanını Ermeni otonomisi ve bağımsızlığı için bir “geçiş aşaması” olarak görmektedir. Bunun ilk adımı olarak Doğu Anadolu’yu idari olarak diğer bölgelerden ayıran ve bu bölgeye (Ermeniler lehine belli kazanımları da içeren) özel bir statü kazandırmayı amaçlamaktadır.

Bu nedenlerle İttihat-Terakki ve Taşnak iş birliğinin uzun bir ömre sahip olması oldukça güçtür. Nitekim, önce 1912 yazında baş gösteren “Halaskar Zabitan” Hareketi neticesinde İttihat-Terakki’nin iktidardan düşmesi ve ardından da Ekim 1912’de Birinci Balkan Savaşı’nın patlak vermesi ile İttihat-Terakki ve Taşnaktsutyun’un “meşrutiyet rejimini” koruma söylemi çerçevesinde şekillenen iş birliği tamamen son bulmuştur. Balkan Savaşlarında Osmanlı’nın yaşadığı büyük kayıplar Taşnakları Osmanlı imparatorluğun kalan günlerinin sayılı olduğu ve kısa bir süre içinde dağılacağı ve Avrupalı Büyük Güçlerce paylaşılacağı yönünde bir kanaate yöneltmiştir. Taşnaklara göre Balkan Savaşları neticesinde Avrupalı Devletler bir toplantı düzenleyecek ve Osmanlı’nın tamamen paylaşılması gündeme gelecektir.⁷ Bu nedenle bu pastadan bir pay alma adına Taşnaklar daha önce ilişkilerinin kötü olduğu ve

5 Bernard Lewis, *Emergence of Modern Turkey*, (London: Oxford University Press, 1968): 208.

6 Onur Önel, *Tsar’s Armenians: A minority in Late Imperial Russia*, (London: IB Tauris, 2017).

7 Armen Garo, *Bank Ottoman: Memoirs of Armen Garo* (Detroit, Michigan: np, 1990): 184.

birçok olumsuz söylemle eleştirdikleri Çarlık Rusya'sı ile barışma yoluna gitmişlerdir. Bu sayede Avrupalı Büyük Güçlerin iradesi sonucu ortaya çıkacak bir paylaşımında Ermeniler lehine kazanımlar elde etmeyi amaçlamışlardır.

Bu doğrultuda, 1878 Berlin Kongresi için yapılan hazırlıklara benzer bir şekilde, 10 Kasım 1912'de Ermeni lider Boghos Nubar başkanlığında bir "Ermeni Milli Delegasyonu" oluşturulmuştur. Bu delegasyonun ana hedefi Ermeni davasının Avrupa kamuoyuna ve Avrupalı büyük devletlere anlatılması ve onların Ermeniler lehine gerçekleştirilecek reformlar için ikna edilmeleridir. Bu delegasyona ek olarak Etçmiyazin'deki Ermeni Katolikos'u da Kafkasya Genel Valisi İllarion Vorontsov-Daşkov aracılığı ile Rus Çarı II. Nikola'dan Osmanlı Ermenileri adına yardım istemiştir. İstanbul'da ise Ermeni Patriği, Ermeni mebusları ve bazı Taşnak liderleri gibi önde gelen Ermeniler de Rus sefiri Mihail N. Girs aracılığı ile buna benzer girişimlerde bulunmuşlardır.⁸

Bu girişimlere paralel olarak Avrupa kamuoyunda Ermeni taleplerine uygun bir siyasi ortam yaratma adına ana söylemi 1908 devriminin ve meşrutiyetinin Ermenilere hiçbir faydasının dokunmadığı ve bölgede Ermeniler lehine hiçbir olumlu gelişmenin yaşanmadığı olan bir propaganda kampanyası başlatılmıştır. Bu söyleme göre Ermeni Meselesi ancak otonomi ya da Avrupa kontrolü gibi daha radikal yöntemlerle çözülebilir ve Osmanlı'dan herhangi bir iyileşme veya reform beklemek boş bir çaba içine girismektir.

Bu girişimlerin bir neticesi olarak Kasım 1912'de Rus Dışişleri Bakanı Sergei D. Sazonov Petersburg'daki Osmanlı sefiri Turhan Paşa'ya uyarıda bulunarak Osmanlı Ermenilerinin yaşam koşullarının kötüleştiğini ve Rusya'nın buna kayıtsız kalamayacağını belirtmiştir.⁹ Bundan kısa bir süre sonra 26 Aralık 1912'de Sazonov Londra ve Paris'teki Rus büyükelçilerine birer yazı göndererek Ermeni reformları konusunda İngiltere ve Fransa ile Ermeni Meselesine dair görüş alışverişine başlanması talimatını vermiştir.¹⁰

Bu arada Osmanlı Hükümeti de girişimlerden haberdar olmaya başlamıştır. Hem Rus Dışişleri Bakanın hem de daha önce bahsi geçen ve Bogos Nubar'ın başkanlığını yaptığı Ermeni Milli Delegasyonu'nun faaliyetleri hakkında önde gelen Avrupa başkentlerindeki Osmanlı sefirleri Osmanlı Hükümetine uyarılar içeren yazılar göndermeye başlamıştır. Petersburg Sefiri Turhan Paşa Ermeni delegasyonunun Avrupa başkentlerinde görüşmelere başladığı ve Balkan

8 AVPRI, F. Politarhiv. D.1044, L.293-294 Girs'ten Sazonov'a. 26 Kasım 1912.

9 *Sbornik Diplomatickikh Doukmetov Reformy v Armenii*, 26 noiabria 1912 goda-10 maia 1914 goda (Petrograd: Gosudarstvennaia izdatel'stvo, 1915), No.2. ss. 5-6, Sazonov'dan Girs'e, 30 Kasım 1912.

10 *Reformy v Armenii*, No.5, s.8-9, Sazonov'dan Paris ve Londra'daki Rus Büyükelçilerine gönderilen gizli yazı, 26 Aralık, 1912.

Savaşı'na çözüme kavuşturmak için Londra'da toplanacak büyükelçiler konferansına katılarak Ermeni Meselesini yeniden bir uluslararası mesele haline dönüştürmeye çalışabilecekleri konusunda uyarıda bulunmuştur.¹¹ Viyana'daki Sefir Hüseyin Hilmi Paşa da benzer bir uyarı yaptırmıştır.¹²

Bu arada 1912 yazında baş gösteren “Halaskar Zabitân” Hareketi neticesinde iktidardan düşen İttihat-Terakki yönetimi Ocak 1913'teki Babıali baskını sonrasında tekrar iktidara dönmüş ve Mahmut Şevket Paşa'nın sadrazamlığında yeni bir kabine kurulmuştur. Çarlık Rusya'sının Osmanlı için oluşturduğu büyük hayati tehdidi göz önüne alan kabine bu konuda Rusya'ya müdahale fırsatı vermemek ve ıslahat konusunu kendi inisiyatifinde çözmek adına bir ıslahat programı hazırlamaya başlamıştır.

Osmanlı Islahat Programı ve Büyük Devletler

Osmanlı Hükümeti bir taraftan ıslahat hazırlığı içine girerken, diğer taraftan da Doğu Anadolu'ya olası bir Rus askeri müdahalesinden çekinmektedir. Bu konu Nisan 1913'te Meclis-i Vükela'da ele alındığında Hükümet 1878 Kıbrıs Sözleşmesine gündeme getirerek, bu sözleşme uyarınca İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğünü Rusya'ya karşı savunma taahhüt ettiğini hatırlattıktan sonra tüm Anadolu için bir ıslahat programı sunmuştur. Bu ıslahat programına göre Anadolu'da her biri 3-4 vilayetten oluşan birkaç idari bölge oluşturulacaktı. Her bölgenin idaresinin başına bir genel müfettiş tayin olunacaktır. Görülen siyasi lüzum üzerine, ıslahat programının uygulanmasına Doğu Anadolu'dan başlanacaktır. Islahat programı gereğince Doğu Anadolu'da Trabzon, Erzurum ve Sivas ile Van, Bitlis, Mamuretülaziz ve Diyarbakır'dan oluşan iki idari bölge oluşturulacak bunların başına birer genel müfettiş atanacaktır. İdari ve mali meselelerde bu yerel bölgelere geniş haklar tanındığı gibi genel müfettişler de büyük yetkilerle donatılacaktır. Bu ıslahatları gerçekleştirebilmek için İngiltere'den farklı alanlarda çalışacak müfettişler, jandarma subayları ve Dahiliye Nezareti için bir de genel müfettiş talebinde bulunacaktır.¹³ Islahat projesinin detayları ise daha önce Makedonya yürütülen 1903 Mürzsteg Islahat programı için genel müfettişlik yapan ve bu konu tecrübeli olan Hüseyin Hilmi Paşa tarafından netleştirilecektir.¹⁴ Ayrıca

11 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi 2*, Kısım 3, (Ankara, Turk Tarih Kurumu, 1951): 23.

12 Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa'dan Osmanlı Hariciye Nezaretine, 8 Şubat 1913, Zekeriya Türkmen, *Vilayat-ı Şarkıye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914*, (Ankara: Turk Tarih Kurumu, 2006): 114.

13 Zekeriya Türkmen, *Vilayat-ı Şarkıye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006): 115.

14 Murat Bardakçı (ed), *Mahmut Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü*, (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2014): 150.

bu ıslahat programının gerektireceği masraflar için Fransa'dan borç alınacaktır.

Görülebileceği üzere Osmanlı ıslahat programının başarısı her şeyden önce İngiltere ve Fransa'nın bu ıslahat programı için Osmanlı ile iş birliği yapmasına bağlıdır. Ancak Osmanlı bu konuda büyük hayal kırıklığı yaşayacaktır.

24 Nisan 1913'te Londra'daki Osmanlı sefiri Tefvik Paşa Osmanlı ıslahat programı hakkında İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'i bilgilendirdikten sonra Osmanlı Hükümeti'nin İngiltere'den yapılacak ıslahatları yürütülmesinde görev alacak bir dizi danışman, subay, müfettiş ve genel müfettiş talebini iletmiştir. İngiliz Dışişleri önceleri bu konuya sıcak baksa da daha sonraları Rusya'nın tepkisinden çekinerek bu ıslahat programına İngilizlerin katılımını en asgari ölçüye indirmeyi ve sadece bir genel müfettiş ve jandarma için subaylar tahsis edilmesinde karar kılmıştır.¹⁵ Fakat bu "asgari katılım" dahi Rusya'dan büyük bir tepkiye neden olduğu için İngiltere bu kararından da geri adım atacaktır.

Petersburg'daki İngiliz sefiri ile konuya ilişkin yaptığı ilk görüşmede Rus Dışişleri Bakanı Sazonov Rusya'nın İngiliz danışman ve müfettişlerin atanmasına ancak kısıtlı ölçüde, sadece 5 veya 6 kişi ile sınırlı kalacak şekilde razı olabileceğini belirtmiştir.¹⁶ Sazonov İngilizlerle bir sonraki görüşmesinde, bu sınırlamayı kendi koyduğunu unutarak, ıslahatların sırf bu yüzden başarısız olacağını belirtmiştir: "yarım düzine İngiliz subayının atanması ... [bölgede] karışıklık çıkmasını engellemez."¹⁷ Yani Sazonov bir taraftan 6'dan fazla kişinin atanmasına karşı çıkarken, diğer taraftan da 6 kişinin etkin ıslahatları gerçekleştirmeyeceğinden yakınmaktadır. Sazonov'un bu haksız itirazları ve kendiyile çelişmesi İngiliz Dışişlerinin de gözünden kaçmamıştı ve itirazın sebebinin Sazonov'un kendi koyduğu şartlar olduğu belirtilmiştir.¹⁸

Sazonov'u asıl rahatsız eden ıslahatların başarılı olup olamayacağı değil Rusya'nın kendi nüfuz alanı olarak gördüğü bir bölgedeki inisiyatifi başka bir devlete bırakacak olmasıdır. Sazonov'a göre Rusya'nın bu bölgeye komşu olması ve kendi sınırları içerisinde büyük bir Ermeni nüfusu bulunması sebebiyle en başat rolü Rusya oynamalıdır ve diğer devletlerin rol çalmasına müsaade edememiştir. Ayrıca Sazonov'a göre Rusya'nın dahil olmadığı bir

15 Joseph Heller, "Britain and the Armenian question, 1912-1914: a Study in Real Politik," *Middle Eastern Studies* 16, No.1, (1980): 8.

16 Buchanan'dan Grey'e, 26 Haziran 1913, G. P. Gooch & Harold Temperley (ed.), *British Documents on the Origins of War*, Cilt. X, Kısım I, (London: H.M. Stationary Office, 1936): 466.

17 *British Documents on the Origins of War*, 467.

18 *British Documents on the Origins of War*, 467.

ıslahat programı Ermenileri de tatmin edememiştir.¹⁹ Sazonov'un tepkisi ve açıklamaları neticesinde İngiliz Dışişleri Grey Rusların Doğu Anadolu'ya ilişkin teklifleri sadece "kendi elinde tutmak istediği" kanaatine varmıştır.²⁰

Sazonov'un İngilizlere yaptığı açıklamaların aksine Rus iç yazışmalarında ortaya çıkan esas çekince reformların başarısı ya da Ermenilerin tatmin olması değil, Rusya'nın arka bahçesi olarak gördüğü bir bölgede çıkarlarının zarar görecektir. Van'daki Rus konsolos yardımcısı Sergei Olferev'e göre bölgeye Fransız ya da İngiliz memurlar veya subaylar ıslahatları gerçekleştirme için atanırsa bu Rusya için son derece talihsiz bir durum oluşturacaktır. Ona göre bu yabancı ıslahatçıların "Asya'nın bu kısmındaki Rus davasını baltalamak için ellerinden geleni yapacaklarına" hiç şüphe yoktur. Erzurum'daki Rus konsolos Adamov'un da İngiliz ve Fransız yetkililerin davranışları hakkında benzer şüpheleri mevcuttur. İngiliz ve Fransızların Rusya'nın Doğu Anadolu'daki nüfuzunu kırmaya ve Osmanlı'nın dağılmasını engellemeye çalıştığına inanmaktadır. Adamov'a göre İngiliz ve Fransızlar "burada Rusya aleyhine çalışmakta" ve kendileri için "güçlü komşusunun [Rusya'nın] entrikalarına karşı Türkiye'nin kurtarıcıları" gibi makbul bir konum almaya çalışmaktadırlar.²¹ Rus Sefiri Mihail Girs de bu çekinceleri paylaşmakta ve şöyle demektedir: "genellikle İngiliz ve Fransızlar, Osmanlı hizmetine girdikten sonra, hızlı bir şekilde koyu Türk dostlarına dönüşüyorlar, bu nedenle bizim çıkarlarımıza sempatici açısından onlara güvenmek oldukça zor olacaktır."²² Bu iç yazışmalardan da görülebileceği üzere Rusya'nın önceliği ıslahatların başarılı olup olmamasından ya da Ermenilerin tatmin olup olmamasından ziyade Rus çıkarlarının her şart altında güvence altına alınmasıdır. Yabancı müfettişlerin öncülüğünde gerçekleştirilecek bu ıslahatların bölgenin huzur, refah ve asayişini güçlendirebileceği ve bölge sakinlerinin tatmin edilebileceği olasılığı bu yazışmalarda üzerine durulmayacak kadar az önceliğe sahiptir.

Islahatlar konusunda İngiliz desteğinin alınmamasında en büyük rol Rusya'nın ortaya koyduğu güçlü itirazdır. Ancak buna İstanbul'daki İngiliz büyükelçiliğinin İttihat-Terakki'ye karşı takındığı aşırı olumsuz ve önyargılı tavır da katkıda bulunmuştur. Özellikle İngiliz Sefiri Sir Gerard Lowther ve büyükelçiliğin baş sekreteri Gerald Fitzmaurice'in olumsuz tutumları burada dikkat çekmektedir. Lowther ve Fitzmaurice'in İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne düşmanlıkları takıntı boyutlarına varmaktadır. Buna ek olarak Fitzmaurice

19 *British Documents on the Origins of War*, 441-442, O'Beirne'den to Grey'e, 27 Mayıs 1913.

20 *British Documents on the Origins of War*, 461.

21 M. S. Lazarev, *Kurdskiı Vopros 1891-1917*, (Moskva: Izdatel'stvo Nauka,1972): 247.

22 AVPRI F.Kantselerii, D.114, L. 355. Girs'ten Sazonov'a, 17 Aralık, 1913.

koyu bir Musevi düşmanıdır ve Türkler hakkında oldukça olumsuz fikirlere sahiptir.²³

İngiliz yanlısı ve koyu bir İttihat-Terakki karşıtı olarak bilinen Kamil Paşa sadrazam olduğu sürece İngiliz Sefiri Lowther Ermeni taleplerine mesafeli yaklaşmıştır ve Osmanlı hükümetini savunan bir tutum takınmıştır. Bu dönemde kendisine destek istemek için gelen bir Ermeni heyetinin iddialarını inandırıcı bulmadığını ve bu heyetin anlattığı olayları kendi konsoloslarının doğrulmadığını belirten Lowther, bu heyete destek vermekten ve cesaretlendirmekten geri durmuştur. Ayrıca Kasım 1912'de yazdığı bir raporda Lowther Erzurum Vilayetinde şartların ve asayişin “düzgün olmasına rağmen” yerel bir Ermeni gazetesinin “intizam ve asayişini sağlayamamasından ötürü hükümete saldıran şedit ve gereksiz bir makale yayınıyor” olmasından şikâyet etmektedir.²⁴

Ancak Babıali baskını sonrasında Kâmil Paşa'nın düşürülmesi ve ardından da İttihat-Terakki eliyle yeni bir kabine kurulmasının ardından Lowther birdenbire Osmanlı Ermenilerin durumlarının çok vahim bir hale geldiğini ve artık palyatif tedbirlerle tatmin olmayacakları ve ancak Rus denetiminde otonomi gibi daha radikal çözümlerle tatmin olabileceklerini savunmaya başlamıştır.²⁵ Bu doğrultuda Rus Sefiri ile yaptığı bir görüşmede İttihat-Terakki hükümetinin İngiltere'den istediği subay ve müfettişlerin yollanmasına karşı çıkacağına dair Rus sefirine söz vermiştir.²⁶ İngiliz Dışişlerine yolladığı raporlarda da doğu vilayetlerine atanacak danışman ve memurların Rus olması gerektiğini savunmuştur.²⁷

Lowther'ın bu ani tavır değişikliği hiç kuşkusuz Doğu Anadolu'daki Ermenilerin içinde bulunduğu koşullarından ziyade Lowther'ın makbul gördüğü ve tercih ettiği hükümetin değişmesiyle ilişkilidir. Lowther'ın Ermenilerin durumlarının çok vahim bir hale geldiğini iddia ettiği dönemde Van'daki İngiliz Konsolosu İttihat-Terakki'nin tekrar hükümet başına geçtiği Ocak 1913'ten Mart sonuna kadar olan dönem için “bu vilayet birkaç yıldır benzerinin görülmediği bir sükunet yaşamıştı” demektedir.²⁸ Lowther'ın İttihat-Terakki'ye karşı takındığı bu katı tavırda Fitzmaurice'in de büyük etkisi vardır.

23 Justin McCarthy, *The British and the Turks: A History of Animosity*, (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2022): 214-215.

24 FO 424/233, Sir G. Lowther'dan Sir Edward Grey'e, 29 Kasım 1912.

25 Heller, “Britain and the Armenian Question” s.12.

26 AVPRI F. Kantseleriia, D.114, L.33, Girs'ten Sazonov'a Gizli Telgraf, 16/29 Nisan 1913.

27 Heller, “Britain and the Armenian Question,” 9.

28 FO 195/2450 Molyneux-Seel'dan Sir G. H. Lowther'a 9 Temmuz 1913.

İngiliz Dışişleri İstanbul'daki büyükelçiliğin bu görüşleri tamamen paylaşmasa da bu olumsuz yorumlar zaten bu konuda çok istekli olmayan İngiliz Dışişleri üzerinde bir nebze de olsa olumsuz etki bırakmış olmalıdır. 1913 yazında Lowther'in İstanbul'daki büyükelçilikten alınıp yerine Sir Louis Mallet'in sefir olarak atanması sonrasında Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde olumlu gelişmeler yaşanmış olsa da bu ilişki İngiltere'nin Rusya ile olan müttefikliğinin çizdiği kalın sınırları aşamayacaktır.

Osmanlı ıslahatları gerçekleştirmek için bulmaya çalıştığı mali destek konusunda da tam bir hayal kırıklığı ile karşı karşıya kalacaktı. Kabinenin ana hatlarını belirlediği ıslahatların gerçekleştirilebilmesi için Maliye Nazırı Cavit Bey 1913 baharında Paris'e gitmiş ve Fransız hükümetinden Osmanlı'nın kabul edebileceği şartlarda borç alınabilmesi için müzakerelere başlamıştır. Sadrazam Mahmut Şevket Paşa ıslahatların gerçekleştirilebilmesi için olayın maddi boyutunun ne kadar önemli olduğunu Paris'te bulunan Cavit Bey'e yazdığı mektuptaki şu satırlarla anlatıyordu: *“İslahat için de birçok masarif-i zaiide ihtiyarına mecburuz. İslahat yapmaz isek yaşayamayacağız. Bunun için evveleminde birçok ecnebi mütehasısları getireceğiz ki bizce büyük bir masrafi müstelzim olacaktır. Bundan başka sulh mahkemeleri ve nevahi teşkilatı ile jandarmanın ıslah ve teksiri zimmında dahi bir hayli masarif-i zaideye lüzum görülecektir.”*²⁹

İngiltere'den müfettiş ve sair danışmanların istenmesi durumuna benzer bir şekilde, Cavit Bey'in borç bulma çabaları da Rus baskıları neticesinde tam bir fiyasko ile sonuçlanmıştır. Cavit Bey ile Fransız Hükümeti arasındaki müzakereler sırasında Rus çıkarları adeta “müzakereler üzerine kara bir bulut gibi çöktü ve bir uzlaşmayı imkânsız kıldı.³⁰” Rus Dışişleri Bakanı Sazonov müttefikleri olan Fransa ve İngiltere hükümetleri nezdinde lobi yaparak, ıslahatlar konusunda Rusya'nın şartları kabul edilmeden Osmanlı hükümetine borç verilmemesi ve daha önceden anlaşılan borçların de ertelenmesini sağlamıştır.³¹ Rus baskıları sonucunda İtilaf Devletleri bloğu Osmanlı'ya adeta bir mali boykot uygulamıştır. Bu da Osmanlı'nın ıslahatları gerçekleştirmek için sarf etmesi gereken mali kaynaklardan mahrum bırakılmaktadır.

Bu dönemde Rusya dış politikasının Osmanlı üzerindeki etkisi sadece Doğu Anadolu'daki ıslahatları İngiltere ve Fransa üzerinden gerekli personel ve mali

29 Mahmut Şevket Paşa'dan Cavit Bey'e, 1 Mayıs 1913, Murat Bardakçı (ed.), *İttihatçı'nın Sandığı: İttihat ve Terakki Liderlerinin Özel Arşivlerindeki Yayınlanmamış Belgeler* (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2014), s. 67.

30 Mustafa Aksakal, *The Ottoman Road to War in 1914*, (New York: Cambridge University Press, 2008): 61.

31 Aksakal.

kaynakların elde edilmesinin önüne taş koymasıyla sınırlı kalmıyordu. Aynı zamanda 1911 yılından itibaren artarak ilerleyen bir şekilde Doğu Anadolu'daki asayişsizlik olaylarına da bu olayların faillerine verdiği açık ya da örtülü destekle de etki etmektedir.

Meşruiyetin ilanının sonra doğu vilayetlerindeki bazı aşiret reisleri ve şeyhler İttihat-Terakki nüfusuz altındaki hükümetlerin bölgedeki anlaşmazlıklarda Ermeniler lehine takındığı tutuma ve merkezi otoriteyi hâkim kılma çabalarına ve dolayısıyla vergi toplama ve askere alma gibi konularda daha katı bir politika yanlısı olmasına tepki olarak yer yer kalkışmalara girişmişlerdir. Bazıları ise Rusya'nın 1907 ve 1909'da İran'ın kuzeyini ve kuzeybatısını işgal etmiş olmasını fırsat bilerek İran sınırının ötesine geçmiş ve Ruslarla Osmanlı'ya karşı ortak hareket etmeye başlamışlardır. Bu kapsamda Barzan Şeyhi Abdüsselam, Şemdinan Şeyhi Taha, Bedirhani Abdürrezak Rus sınırlarında ya da Rus işgali altında bulunan İran topraklarında kendilerine güvenli alan bulmuştur. Bunlara ek olarak sınır bölgesinde yaşayan ve eşkıyalık yapan aşiret reisleri ve mensupları da Ruslardan destek görüyordu. Şikak aşireti reisi İsmail Simko bunların en önde gelenleridir ve İran'ın Van vilayetine sınır olan bölgelerinden gelerek Van'a çok sayıda baskın düzenlemiştir ve çok sayıda köylünün mallarını ve hayvanlarını gasp etmektedir ve bazı durumlarda mağdurları arasında Ermenilerin de bulunduğu can kayıpları yaşanmaktadır.³²

Rusya bu aşiret reislerinin ve şeyhlerin doğu vilayetlerinde sebep olduğu kaos ve kargaşaya rağmen Osmanlı ile bu konularda bir iş birliğine yanaşan bir tutum takınmamaktadır. Rusya'nın bu kişilere yaklaşımı öncelikle Osmanlı-İran hududu gibi meselelerde Osmanlı'dan çeşitli tavizler koparmak için koz olarak kullanılması üzerine şekillenmiştir.³³

1912'den itibaren ise bu tutum olası bir Osmanlı-Rus savaşında Rus ordusuna verebilecekleri destek ve katkı çerçevesinde şekillenmeye başlamıştı. Bu doğrultuda Kasım 1912'de Sazonov Doğu Anadolu ve İran'daki Rus konsoloslarına yolladığı bir direktifte onlardan bu aşiretleri tetkik etmelerini ve onları birleştirebilmenin ve ortak hareket etmelerini sağlayabilmenin yollarını arayıp bulmalarını istiyordu. Çünkü Sazonov'a göre bu aşiretler sadece topluca ve birlik olarak hareket ederlerse Osmanlı'ya karşı ciddi bir güç teşkil edebilirlerdi.³⁴ Mart 1913'te başka bir Rus diplomatı ise olası bir Osmanlı-Rus savaşında bu aşiretlerin gerçekleştireceği bir isyanın Osmanlı

32 Justin McCarthy, et al. *The Armenian Rebellion at Van* (Salt Lake City: The University of Utah Press, 2006):153-162.

33 Lazarev, *Kurdsii Vopros*, 159.

34 Michael A. Reynolds, *Shattering Empires: Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires* (New York: Cambridge Univ. Press, 2010), s. 73.

ordusuna ait iki kolorduyu tamamen isyanla meşgul ederek bağlayabileceğini düşünüyordu.³⁵

Bu beklentiler doğrultusunda Rusya, Osmanlı ile sorunlu ilişkileri bulunan aşiret reislerini ve şeyhlerini koruyup kollayan bir tutum sergilemeye dikkat ediyordu. Yukarıda bahsi geçen Şikak aşiretinin reisi Simko Aralık 1912’de Tiflis’e davet edilmiş ve Rus hükümetine göstermiş olduğu hizmetlerden dolayı bir devlet madalyası ile ödüllendirilmiştir.³⁶ Bunu takiben de İran’da bulunan Çari kasabasında kendisine resmi bir makam verilmiştir. Van’daki İngiliz konsolosu Simko’nun Van vilayetine yaptığı baskınlara ilişkin şu ifadelerde bulunmuştur: “Çari ... şimdilerde Türkiye’deki talan harekâtlarının üssüdür. [Simko’nun] siyasi misyonu Türk hükümeti ile hudut bölgesinde aşiretler arasındaki uyumsuzlukların sürdürülmesi gibi görünüyor.”³⁷ Simko’ya bağlı aşiretler 1913 Nisan’ından itibaren İran’dan gelerek Van vilayetinde çeşitli baskın ve talan girişimlerinde bulunmuşlardır. Yine Van’daki İngiliz konsolosunun bildirdiğine göre bu baskınlar neticesinde Van’ın Çatak Kazasındaki Ermenilerin koyunları gasp edilmiş ve bazı durumlarda da Ermeniler arasında can kaybı yaşanmıştı ve vilayetin doğusunda kalan bazı köyler de saldırıya uğramıştır.³⁸ Simko’nun bu faaliyetlerini Ruslar da bilmiyor değildi. Rus Sefiri Girs’in de belirttiği gibi Simko’nun “fiiliyatının çoğunluğu oldukça kötü gizlenmiş eşkıyalıktan ibaret” tir.³⁹

Rusya bir taraftan Osmanlı Devleti’ne Ermenilerin yaşadığı bölgelerdeki güvenlik ve asayiş yoksunluğundan şikâyetle bulunuyordu ancak diğer taraftan da bölgede asayiş en çok tehdit eden ve yıpratıcı unsurlara madalya dağıtıyor, resmi makamlara atıyor ve bunlara para ve silah yardımıyla bulunuyordu. Üstelik Osmanlı bunlar hakkında adli işlem yapmak istediğinde bu unsurların Osmanlı’ya teslim edilmesini de engellemiştir.⁴⁰ Ancak tüm bunlara rağmen Rus Dışişleri Bakanı Sazonov Rusya’yı ve kendini Avrupa diplomasisinde ve basınında Rusya’yı ve kendini Ermenilerin koruyucusu olarak takdim ediyordu. Hatıratında da aynı söylemin baskın olduğu görülmektedir. Sazonov hatıratında Rus müdahalesini tamamen insani sebeplere dayandırmakta ve Rusya’nın bir çıkar gütmekten sadece “zavallı bir Hristiyan halkın” güvenliğini sağlamak için ıslahatlar istediğini yazmaktadır.⁴¹

35 Sean McMeekin, *The Russian Origins of the First World War*, (New York: Harvard University Press, 2011): 149.

36 FO 195/2450, Molyneux-Seel’den Sir G. H. Lowther’a, 24 Mart 1913, Van.

37 FO 195/2450, Molyneux-Seel’den Sir G. H. Lowther’a, 24 Mart 1913, Van.

38 FO 195/2450, Molyneux-Seel’den to Sir G. H. Lowther’a, 9 Temmuz 1913.

39 Lazarev, *Kurdsii Vopros*, 278.

40 McCarthy, *The Armenian Rebellion*, 162.

41 Sazonov, *Fateful Years: Memoirs of Russian Foreign Minister Sergei D. Sazonov*, (New York: F.A. Stokes, 1928): 140-41.

Bu söylemin samimiyetine inanmak oldukça güçtür. Yukarıda da bahsedildiği üzere hem Sazonov hem de diğer Rus diplomatları Osmanlı'nın İngiliz danışman, subay ve müfettişler eliyle ıslahat yapmasına karşı çıkarken göz önüne aldıkları Ermenileri tatmin edilmesinde ziyade Rusya'nın bölgedeki çıkarlarının korunmasıdır. Bunlara ek olarak bizzat Sazonov'un desteklediği bir politika neticesinde Doğu Anadolu'da karışıklık çıkaran aşiret reisleri ve diğer önde gelen kişilere Ruslarca maddi destek sağlanmış, silah dağıtılmış ve Osmanlı'dan kaçmak zorunda kaldıkları durumlarda da hem Rusya'da hem İran'da sığınma sağlanmıştır. Üstelik hatıratının aksine, Sazonov'un Rus bakanlar kuruluna sunduğu ve Ermeni Meselesi'ne dair Rusya'nın takip ettiği politikaları anlatan bir raporda Rus İmparatorluk hükümetinin bu siyaseti "Türkiye'nin zayıflatılması" adına takip ettiğini açıkça belirtmektedir.⁴²

Bu politikanın bir neticesi olarak Osmanlı'nın doğu vilayetlerinde asayiş durumu kötüleşmekte ve Osmanlıyı dış müdahale özellikle de Rus müdahalesi tehdidinde açık bırakmaktadır. Aynı zamanda Osmanlı Rusya'nın bu unsurları daha çok kışkırtacağından çekinerek Doğu Anadolu'daki aşiretlere karşı Ermeniler lehine tedbirler almaktan çekinmektedir. Bu olaylar zinciri Osmanlı için içinden çıkması çok güç bir kısır döngü oluşturmuştur. Bölgede Ermeni şikayetleri ve talepleri doğrultusunda aşiret reisi ve şeyh gibi unsurlara karşı tedbir alınması bunların gücenmesine ve Ruslarla yakınlaşmasına sebep olmuştur. Bu yakınlaşmayı engellemek adına Osmanlı bu unsurlara daha yumuşak davrandığında ise Ermenilerde benzeri bir gücenme ve Ruslarla yakınlaşma yönelimini baş göstermiştir. Ortaya çıkan bu duruma karşı tedbir alınması ise tüm bu kısır döngüyü baştan başlatmaktadır. Bu süreç ilerledikçe de Osmanlı Rusya'nın bölge üzerindeki olumsuz etkisini ve kendi mevcudiyeti için oluşturduğu büyük tehlikeyi güçlü şekilde hissetmeye devam etmektedir.

Bu durum ıslahat tartışmalarının zirve yaptığı 1912-1914 döneminde birçok yabancı gözlemcinin de dikkatinden kaçmamıştır. Bu hususta İstanbul'daki Alman sefiri Hans von Wangenheim Rusların amacının "Rus müdahalesine haklı çıkarmak için Kürtleri Ermenilere karşı katliam yapmaları için kışkırtmak" olduğuna inanmaktadır.⁴³ Benzeri bir görüş yeni İngiliz sefiri Mallet tarafından da dile getirilmişti. Mallet'a göre Simko ve Abdürrezak gibi Osmanlı karşıtı aşiret reislerine verilen madalyalar ve "Barzan şeyhi gibi" Osmanlı adaletinden kaçanlara karşı sürekli sağlanan koruma ve sığınma imkanları, Osmanlı'dan hoşnutsuzluk duyan unsurların Rusya'nın çok işine yaradığını göstermektedir.⁴⁴

42 B. A. Borian, *Armeniiia, Mezhdunarodnaia Diplomatiia i SSSR*, (Leningrad: np, 1929): 414-415.

43 Aksakal, *The Ottoman Road to War*, 75.

44 McCarthy, *The Armenian Rebellion*, 162.

Osmanlı bu duruma son vermek ve yabancı danışman, subay ve müfettişlerin desteği ile bölgeye hem huzur ve refah getirecek hem de dış müdahaleye fırsat kalmamasını sağlayacak ıslahatlar yapmak istediğinde ise Rusya bu bölgeyi kendi nüfuz alanı olarak ilan etmekte ve söz konusu yabancı memurların ıslahatlara katılmasına izin vermemekte ve bu ıslahatlar için gerekli mali kaynakların bulunması için borç alınmasını da engellemektedir. Bunlara ek olarak Rusya bir de bu bölgede hem güvenliği hem de refahı önemli ölçüde artırabilecek olan demiryollarının inşa edilmesine de karşı çıkmaktadır. Kuşkusuz bu durum Osmanlıyı egemenlik hakların mahrum bırakıyor ve oldukça kırılğan bir hale getirmiştir.

Aslında yapılması planlanan ıslahatlar için yabancı danışman, subay ve müfettişlerin istenmesinin bir nedenini de burada aramak gerekmektedir. Rus nüfuzu karşısında Osmanlı'nın bölge idaresinde yaşadığı zorlukları ve Rusya'nın olayları sürekli yokuşa süren tavırlarını bizzat Avrupalı ıslahatçıların görmesi ve bunları Avrupa kamuoyuna ifşa etmesi şüphesiz Avrupa nezdinde Osmanlı lehine bir sempati oluşturmakta ve kısmen de olsa Rus nüfuzunun azalmasına sebep olmaktadır. Ancak yukarıda görüldüğü üzere Rusya ile olan müttefiklikleri atfettikleri önemden ötürü hem İngiltere hem de Fransa bu ıslahatlara destek vermekten ve Rusya'yı karşılarına almaktan kaçınmaktadırlar. İngiltere 1878 Kıbrıs Sözleşmesi gereğince Osmanlı'ya yönelik herhangi bir Rus müdahalesine karşı Osmanlı'yı savunacağına dair taahhütte bulunmasına rağmen bu taahhüdü yerine getirmeye yanaşmaktadırlar. Üstelik, İngiltere Rusya'nın Osmanlı için oluşturduğu tehlikenin farkına varmamış da değildir. Ruslar bölgeye dair kendi ıslahat isteklerine dillendirmeye başladıkların İngiliz Dışişleri Müsteşarı Arthur Nicolson Doğu Anadolu'daki söz konusu vilayetlerin Rusya'ya ilhakının sadece "zaman meselesi" olduğunu düşünmektedir.⁴⁵ Dışişleri Bakanı Grey ise Rusların Doğu Anadolu için gündeme getirdikleri reform programının Doğu Anadolu'yu neredeyse özerk bir bölge haline getirdiğine ve bunun da "zaman olgunlaştığında Rusya tarafında afiyetle yutulacağına" inanmamaktadır.⁴⁶ Ancak buna rağmen Kıbrıs Sözleşmesi'nin gereğini yerine getirmemektedir.

Bu durumda Osmanlı'nın varlığını sürdürebilmek için tek güvencesi Avrupalı büyük devletlerin Osmanlı'yı paylaşma konusunda birbirleri ile olan rekabetleri ve bir anlaşmaya varmakta başarısız olmalarıdır. İşte bu nedenle, Rusya'nın ıslahat baskısına karşı en büyük tepki Almanya'dan gelmektedir. Erken bir paylaşımda Osmanlı mirasından istediği büyüklükte bir pay alamayacağından endişe eden Almanya Osmanlı'nın nihai çöküşünü ve

45 Heller, "Britain and the Armenian Question", 6.

46 Heller, 13.

paylaşılmasını mümkün olduğunca ertelemek istemektedir. İslahatlar hakkın yürütülen diplomatik müzakerelere Almanya'nın da müdahil olması ile Doğu Anadolu'ya ilişkin Rus talepleri kısmen de olsa törpülenmiş ve bunun neticesinde 8 Şubat 1914 tarihinde Doğu Anadolu'ya özel bir statü veren Yeniköy Antlaşması imzalanmıştır. Ancak bu antlaşmaya rağmen Osmanlı için Doğu Anadolu'ya yönelik bir Rus askeri müdahalesi tehdidi ortadan kalkmamıştır.

Sonuç

Osmanlı'nın siyasi olarak tecrit edilmiş olması, yani bir müttefiklik bloğuna ait olmaması ve güvенеbileceği bir müttefikinin ya da müttefiklerinin bulunmaması Osmanlıyı oldukça savunmasız ve kırılğan hale getirmiştir. Osmanlı'nın toprak bütünlüğünün yazılı antlaşmalarla garanti altına alınması da fiili olarak bir fark yaratmıştır. Teorik olarak, Osmanlı Devleti Paris Antlaşması'nın 1856 yılında imzalanmasından bu yana Avrupa Uyumunun bir parçasıdır ve toprak bütünlüğü hem bu antlaşma ile hem bu uyumun parçası olan diğer büyük Avrupa Devletleri tarafından güvence altına alınmıştır. Ancak bu durum bu antlaşmadan kısa bir süre sonra 1878 Berlin Antlaşması ile Osmanlı'nın çok ciddi toprak ve nüfus kayıpları yaşamasına engel olmamıştır. 1878 Berlin Antlaşması da Paris Antlaşması'na benzer bir şekilde Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü garanti altına alsa da 1878 sonrasında da Osmanlı ciddi toprak kayıpları yaşamaya devam etmiştir.⁴⁷

Balkan Savaşları sonrasında imzalanan Yeniköy antlaşması öncesinde de Osmanlı benzeri bir tutum ile karşı karşıya kalmıştır. Toprak bütünlüğüne yönelik tehditler görmezden gelinirken, Osmanlı'nın hem bu tehditleri ortadan kaldırmak ve hem de bölgede yaşayan ahaliyi memnun etmek için yapmak istediği ıslahatlar da engellenmiştir. Osmanlı'nın Doğu Anadolu'da gerçekleştirmek istediği ıslahat programını başarısızlığa uğramasında en temel

47 Mustafa Aksakal bu antlaşmalara rağmen 1878 sonrası dönemde bu yaşanan kayıpları şu şekilde sıralamaktadır: "Romanya (1878'de bağımsızlığını kazandı); Karadağ (1878'de bağımsızlığını kazandı); Kıbrıs (1878'de Osmanlı egemenliğinde Britanya yönetimi altına girdi); Ardahan, Batum ve Kars (1878'de Rusya'ya verildi); Bosna-Hersek (Avusturya-Macaristan tarafından 1878'de işgal, 1908'de ilhak edildi); Yenipazar Sancağı (Osmanlı egemenliğinde, Avusturya askeri yönetimi); Tunus (1881'de de facto Fransız protektorası oldu); Mısır (1882'de Britanya tarafından işgal edildi); Girit (Büyük Güçler 1898'de özerklik dayattılar, 1912'de Yunanistan'a katıldı); Kuveyt (1899'da Britanya protektorası oldu); Bulgaristan (1908'de bağımsızlığını kazandı); Trablusgarb (1912'de İtalya tarafından ilhak edildi); Oniki Ada (1912'de İtalya tarafından işgal edildi); Batı Trakya (1912'de Bulgaristan ve Yunanistan'a verildi); Chios/Sakız ve Mytilene/Midilli de dahil olmak üzere Kuzey Ege adaları (1912'de Yunanistan'a verildi); Arnavutluk (1912'de bağımsızlığını kazandı, bazı parçaları Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ'ın eline geçti); Makedonya (1912-13'te Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan arasında paylaşıldı)." (Mustafa Aksakal, *the Ottoman Road to War in 1914* (New York: Cambridge University Press, 2008): 5.

sebeap kuşkusuz Osmanlı'nın ekonomik, sosyal ve askeri açılarından içinde bulunduğu zayıflıktan kaynaklanmaktadır. İslahat için gerekli mali kaynaklara sahip olmaması, bölgeye yönelik Rus tehditlerine karşı caydırıcı bir etki yaratacak askeri güçten mahrum olması ve siyasi ve diplomatik ittifak bloklarından izole edilmiş olması Osmanlı'yı askeri ve diplomatik açıdan müdahalelere açık hale getirmiş ve egemenliğini tam anlamıyla uygulamasına engel teşkil etmiştir. Bu zayıflıktan istifade eden Rusya ise müttefikleri üzerindeki etkiyi kullanarak önce İngiliz danışman, subay ve müfettişlerin atanmasına engel olarak, daha sonra da Fransa'nın bu projeye mali destek vermesine engel olarak Osmanlı ıslahat programını gerçekleştirilmesini imkansız hale getirmiştir ve bunun neticesinde de Osmanlı Doğu Anadolu'da yapılması istenen ıslahatlar için Rus taleplerini kısmen de olsa kabul etmek zorunda kalmıştır.

Kaynakça

- Aknooni, E. *Political Persecution: Armenian Prisoners of the Caucasus*. New York: n.p, 1911.
- Aksakal, Mustafa. *The Ottoman Road to War in 1914*. New York: Cambridge University Press, 2008.
- Bardakçı, Murat. (ed.). *İttihatçı'nın Sandığı: İttihat ve Terakki Liderlerinin Özel Arşivlerindeki Yayınlanmamış Belgeler*. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2014.
- Bardakçı, Murat. (ed.). *Mahmut Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü*. İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları: 2014.
- Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılabı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1951.
- Borian, B. A. *Armeniia, Mezhdunarodnaia Diplomatia i SSSR*. Leningrad: np, 1929.
- Davison, Roderic H. "The Armenian Crisis, 1912-1914." *American Historical Review* 53, No. 3, (April 1948): 481-505.
- Garo, Armen. *Bank Ottoman: Memoirs of Armen Garo*. Detroit, Michigan: np, 1990.
- Gooch, G. P. & Temperley, Harold (ed.). *British Documents on the Origins of War X*, Part. I. London: H.M. Stationary Office, 1936.
- Günay, Nejla. *İttihat Terakki ve Ermeniler: İşbirliğinden Yol Ayrımına* Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2016.
- Hanioglu, Sukru. *Preperation for a Revolution*. New York: Oxford Unviversity Press, 2001.
- Heller, Joseph. "Britain and the Armenian question, 1912-1914: a Study in Real Politik." *Middle Eastern Studies* 16, No.1, (1980): 3-26.
- Kaligian, Dikran. *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule. 1908-1914*. New Brunswick: Transaction Publishers, 2011.
- Kevorkian, Raymond. *The Armenian Genocide: A Complete History*. London: I.B. Tauris, 2011.

Lazarev, M. S. *Kurdsii Vopros 1891-1917*. Moskva: Izdatel'stvo Nauka, 1972.

Lewis, Bernard. *Emergence of Modern Turkey*. London: Oxford University Press, 1968.

Libaridian, Gerard. "Revolution and Liberation in the 1892 and 1907 Programs of the Dashnaksutium." içinde Ronald Grigor Suny (ed.) *Transcaucasia: Nationalism and Social Change*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 1983: 185-196.

McCarthy, Justin. *The British and the Turks: A History of Animosity*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 202.

McCarthy, Justin. et al. *The Armenian Rebellion at Van*. Salt Lake City: The University of Utah Press, 2006.

McMeekin, Sean. *The Russian Origins of the First World War*. (New York: Harvard University Press, 2011.

Önol, Onur. *Tsar's Armenians: A minority in Late Imperial Russia*. London: IB Tauris, 2017.

Reynolds, Michael Anthony. *Shattering Empires: Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires*. New York: Cambridge University Press, 2010.

Safrastian, Arshak. *Kurds and Kurdistan*. London: Harvil Press, 1948.

Sarkisian, E. K. *Politika osmanskogo pravitel'stva v Zapadnoi Armenii i derzhavy v poslednei chetverty XIX i nachale XX vv*. Yerevan: AN Arm. SSR, 1972.

Sazonov, Sergei D. *Fateful Years: Memoirs of Russian Foreign Minister Sergei D. Sazonov*. New York: F.A. Stokes, 1928.

Sbornik Dilpmaticheskikh Doukmetov Reformy v Armenii, 26 noiabria 1912 goda-10 maia 1914 goda. Petrograd: Gosudarstvennaia izdatel'stvo, 1915.

Somakian, Manoug Joseph. *Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895- 1920*. New York: St. Martin's Press 1995.

Ter Minassian, Anahide. *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement*. Trans. A.M. Barrett. Cambridge, Boston, MA: Zoryan Institute, 1984.

Türkmen, Zekeriya. *Vilayat-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006.

Arşiv Belgeleri

BOA — Başkanlık Osmanlı Arşivi.

BOA, Dh. Mui, 23-1/71

National Archives of United Kingdom

FO 424/233.

FO 195/2450.

AVPRI — Arkhiv Vneshnei Politiki Rossiiskoi Imperii [Rusya İmparatorluğu Dış Politika Arşivi].

AVPRI, F. Politarhiv. D.1044, L.293-294.

AVPRI F.Kantseleriia, D.114, L. 355.

AVPRI F. Kantseleriia, D.114, L.33.

Yayın Geliş Tarihi: 18.11.2022

Yayına Kabul Tarihi: 28.05.2023

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Çoruk, Jale Gül. "Adam and Eve in The Armenian Tradition, Fifth Through Seventeenth Centuries." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 73 (2023): 151-154.

Kitap Tahlili

ERMENİ GELENEĞİNDE ÂDEM İLE HAVVA, BEŞİNCİ YÜZYILDAN ON YEDİNCİ YÜZYILA*

(ADAM AND EVE IN THE ARMENIAN TRADITION,
FIFTH THROUGH SEVENTEENTH CENTURIES)

F. Jale Gül ÇORUK**

Kitap adı: *Adam and Eve in The Armenian Tradition, Fifth Through Seventeenth Centuries* (Ermeni Geleneğinde Âdem ile Havva, Beşinci Yüzyıldan On yedinci Yüzyıla)

Yazar: Michael E. Stone

Yayınevi: Society of Biblical Literature

Yayın Yeri- Tarihi: Atlanta, 2013

ISBN: 978-1-58983-898-7

Dil: İngilizce

Sayfa Sayısı: 741

Eserin yazarı Michael E. Stone, Kudüs İbrani Üniversitesi, Ermeni Çalışmaları ve Karşılaştırmalı Din alanından emekli profesördür. Çalışmalarını Yahudi Araştırmaları ve Ermeni Araştırmaları olarak

* Bu kitap incelemesinin orijinali İngilizce dilince yayınlanan *Review of Armenian Studies* Dergisinde yayınlanmış, o incelemeden Türkçe'ye çevrilmiştir.

* ORCID: 0000-0003-3807-1501

Dr. Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, coruk@ankara.edu.tr

iki koldan yürütmüştür. Çoğu çalışması, bu iki alanın kesişim noktaları üzerinedir. Akademik yaşamı boyunca başta Yale Üniversitesi, Virginia Üniversitesi ve Charlotte'daki Kuzey Karolina Üniversitesi olmak üzere pek çok üniversitede misafir öğretim üyesi olarak da görev almıştır. Çeşitli yayın ve bilim kurulu üyelikleri bulunan Stone, çalışmalarını nedeniyle on kadar ödüle layık görülmüştür. Stone'un bugüne kadar tek yazarlı ya da ortak yazarlı olarak yayımlanmış 50'den fazla kitabı bulunmaktadır. “*The Manuscript Library of the Armenian Patriarchate in Jerusalem*”, “*Medieval Armenian Culture*”, “*The Armenians in Jerusalem and the Holy Land*” ve “*Early Judaism: Texts and Documents on Faith and Piety*” ise yazarın ilgi gören çalışmalarından bazılarıdır.

Stone'un 2013 yılında yayımlanan ve “*Adam and Eve in The Armenian Tradition, Fifth Through Seventeenth Centuries (Ermeni Geleneğinde Âdem ile Havva, Beşinci Yüzyıldan On Yedinci Yüzyıla)*” başlığını taşıyan ve çalışmamıza konu olan eseri, ön söz ve giriş dışında iki bölümden oluşmaktadır. Daha önceki yıllarda da Âdem üzerine çalışmalar yaptığını belirten Stone ön sözde bu çalışmayı yapmaya nasıl karar verdiğini şu şekilde aktarmaktadır:

“*Âdem ile Havva hikâyelerinin yeniden yazıldığı apokrif literatür, Ermeni kültürünü etkileyen unsurlardan sadece biridir. Resmi tamamlamak için sadece Ermenicede bolca bulunan apokrif Âdem ile Havva anlatılarına değil, aynı zamanda Tekvin'de yer alan hikâyelerin Ermeni edebiyatına nasıl yansdığına da bakmaya karar verdim. Bu girişimin iki temel amacı vardı: Birincisi, Ermenilerin kutsal metindeki anlatıyı nasıl ele aldıklarını görmek ve belirli teolojik veya aslında tarihsel koşulları yansıtan spesifik yeniden anlatımları veya yorumları ayırmaya çalışmak. Diğeri ise Ermeni apokrif Âdem anlatılarının ne zaman eski yazarlara yansımaya başladığını bulmaya çalışmak ve böylece Ermeni geleneğindeki Âdem anlatılarının tarihlendirilmesi hakkında bir fikir edinmekti. Elinizdeki kitap böyle bir planın sonucudur¹.*”

Stone'un yine ön sözde belirttiğine göre eserin basılmasının temeli, *Israel Research Foundation* tarafından finanse edilen “*Adam and Eve in Armenian Tradition (Ermeni Geleneğinde Âdem ile Havva)*” adlı projeye dayanmaktadır.

1 Michael E. Stone, *Adam and Eve in The Armenian Tradition, Fifth Through Seventeenth Centuries* (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2013): xix.

“*The Adam and Eve Traditions in Armenian (Ermeni Geleneğinde Âdem ile Havva)*” başlığını taşıyan birinci bölüm, beşinci yüzyıldan on yedinci yüzyılın sonuna kadar olan dönemi kronolojik olarak sunan,

1. Beşinci Yüzyıl Ermeni Edebiyatında Âdem ile Havva Geleneği,
2. Altıncı ila On birinci Yüzyıl Ermeni Edebiyatında Âdem ile Havva Geleneği,
3. On ikinci ve On üçüncü Yüzyıl Ermeni Edebiyatında Âdem ile Havva Geleneği,
4. On dördüncü ve On beşinci Yüzyıl Ermeni Edebiyatında Âdem ile Havva Geleneği,
5. On altıncı ve On yedinci Yüzyıl Ermeni Edebiyatında Âdem ile Havva Geleneği şeklinde başlıklandırılmış beş alt bölümden oluşmaktadır ve her bir alt bölüm de kendi içinde

“0. Genel Hususlar,

1. Yaratılış
2. Cennet Bahçesi
3. Şeytan
4. Günah ve Sonuçları
5. Adem’in Cenazesi ve diğer Gelenekler” başlıklarına ayrılmaktadır.

Bu başlıklar altında iletilen görüşler, eserin ikinci bölümünde yer alan metinlere dayalı olarak analiz edilip tartışılmaktadır. Ayrıca birinci bölümün sonunda “Şeytan ve Yılan” başlığıyla tek bir konu etrafında şekillenen ve ek olarak sunulan diğer bir başlık yer almaktadır: Adem ile Havva’nın Cennet (Eden) Bahçesinden kovulmasını “Şeytan ve yılan arasındaki ilişkiyi tanımlamak için çeşitli ifadeler ve metafor olarak (Ermeniler tarafından)” kullanılmıştır.² Bu ilişki, Ermeni tasavvuruna göre, yılanın Şeytan’ın bindiği bir “yük hayvanı/araç” olarak algılanması veya yılanın Şeytan’ın kolları ve bacakları olarak görülmesi gibi büyüleyici biçimler almaktadır.

2 Michael E. Stone, *Adam and Eve in The Armenian Tradition, Fifth Through Seventeenth Centuries*, 182.

“*Texts and Translations (Metinler ve Çeviriler)*” başlığını taşıyan ikinci bölüm, metinlere ve metinlerin çevirilerine ayrılmıştır. Burada da kronolojik sıra takip edilerek her yüzyıla ait metin ayrı bir başlık altında sunulmuştur. Yer alan metinler hem Ermenice hem de İngilizce olarak yazılmıştır. Stone, çevirilerin büyükçe bir kısmının kendisi tarafından yapıldığını, bazı eserler içinse mevcut çevirileri kullandığını belirtmiştir. Metinlerinden yararlanan her yazar hakkında kısa bir biyografik not da kitabın sonunda yer almaktadır.

Stone’un kitabının bir sonuç ya da çıkarım bölümü bulunmamaktadır. Bu da kitabın yapısını da içeriği kadar ilginç kılmaktadır ki kendisi de seçtiği yöntemle ilgili olarak şu yorumu yapmaktadır:

“*Okuyucu haklı olarak, bu kitaptaki her bir konu başlığının aynı zamanda diyakronik şekilde ele alınabileceğini belirtebilir. Burada sunulan metinler bütününe dayalı olarak gelecekteki çalışmaların nasıl gelişebileceğini göstermek için bir araştırma konusu olarak sadece bir tema seçtim.*”³

Kronolojik olarak Âdem ve Havva anlatılarına dair çıkarımlar beklemek yerinde olmayacaktır zira Stone, açtığı alt başlıklara uygun veri varsa işlemiş, eğer yoksa açılan o başlığın altını boş bırakarak diğer alt başlığa geçmiştir. İncelediği bütün yüzyıllar sonucunda genel bir çıkarım yapmaktansa bu çıkarımın okur tarafından yapılmasını istemeyi tercih ettiğini yazım yöntemiyle ortaya koymaktadır. Kısacası bu kitabın okuru, kurallı bir okuma yerine bölümler arası geçişlerin yapıldığı, tekrar tekrar aynı yüzyıla ait metinlerin okunduğu bir okuma tarzını benimsemek zorunda kalmaktadır.

Stone, eserinde baştan sona Ermeni geleneğindeki Âdem ile Havva anlatılarını sunmasının yanı sıra yaptığı başarılı analizlerle de konuya ilgi duyanlara önemli bir kaynak sunmakta; öte yandan 130 Ermeni yazara ait metnin okunabilir kılınması Ermenice bilmeyenler açısından da kitaba ayrı bir önem katmaktadır. Son olarak bu kitabın bir diğer önemli yönü de içerdiği çevirilerle Ermeni yazarların metinlerini Ermenice bilmeyenlerin de okuyabilmesine olanak sağlamasıdır.

Kaynakça

Michael E. Stone, *Adam and Eve in The Armenian Tradition, Fifth Through Seventeenth Centuries*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2013.

3 Michael E. Stone, *Adam and Eve in The Armenian Tradition, Fifth Through Seventeenth Centuries*, 177.

MAKALE ÇAĞRISI: ERMENİ ARAŞTIRMALARI DERĐİSİ

Hakemli bir dergi olan Ermeni Araştırmaları dergisi, kendi alanında bilimsel çalışmaya dayalı araştırmaların yayınlanması, akademisyenler ve araştırmacılar arasında disiplinler arası tartışmaların desteklenmesi amacı ile kurulmuştur.

2001 yılından bu yana Ermeni Araştırmaları dergisi 73 sayı yayınlamıştır. Önceki sayılarda (Prof. Justin McCarthy, Prof. Guenter Lewy gibi) önde gelen akademisyenlerin, uzmanların lisansüstü öğrencilerinin Ermeni Sorunu üzerine tarihsel, siyasi ve toplumsal araştırmalarına ilişkin makaleleri bulunmaktadır. Ermeni Araştırmaları dergisinin bütün sayılarına <https://avim.org.tr/tr/Dergiler/Ermeni-Arastirmalari#sayilar> adresinden ulaşılabilir.

Ermeni Araştırmaları dergisi EBSCO ve TRDİZİN tarafından taranmaktadır.

Bu makale çağırısı **74. sayı** içindir. Makale son gönderim tarihi **15 Eylül 2023**'dir.

Yayın İlkeleri ve Yayın Politikası

Ermeni Araştırmaları Dergisi yılda 2 (iki) defa, Mayıs ve Kasım aylarında, yayınlanır. Derginin dili Türkçedir.

Dergiye gönderilen makaleler daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış ve yayımına karar verilmemiş, orijinal çalışmalar olmalıdır.

Makaleler, derginin belirtmiş olduğu bilimsel yazım kural ve standartlarına uygun ve açık bir dille **Chicago Stilinin 17. sürümüne** uygun olarak yazılmış olmalıdır. Dergi tarafından belirlenen yazım kurallarına uygun olmayan makaleler değerlendirmeye alınmamaktadır. (Yazım kuralları için bkz. <http://dergipark.gov.tr/erma/writing-rules>)

Dergi *Ermenistan siyaseti, Ermenistan tarihi, Ermenistan'da kültür ve sosyopolitik gelişmeler, Ermenistan'ın bölgesel ve uluslararası politikaları, Ermenistan-Türkiye ilişkileri, Ermenistan-İran ilişkileri, Ermenistan'ın Kafkasya devletleri ile ilişkileri, Ermenistan-ABD İlişkileri, Ermenistan-AB ilişkileri* gibi konu başlıkları altındaki çalışmalar kabul etmektedir.

Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar amaç, kapsam, içerik, yöntem, yazım kurallarına uygunluk açılarından mümkün olan en kısa sürede ön değerlendirmeden geçirilerek, yayın kurulu incelemesine gönderilir.

Yayın kurulunca uygun bulunan yazılar bilimsel yetkinlikleri açısından değerlendirilmek üzere alanında uzman en az 2 (iki) hakeme gönderilir. Yayınlanma kararı alınan çalışma, yayın sırasına alınır. Takip edilen Hakem sistemi Çift kör hakem sistemidir. Hakem raporları gizlidir. (Ermeni Araştırmaları dergisi ilgili hakem raporlarını 5 yıl süreyle saklar.) Yazarlar, yayın kurulu ve hakemlerin raporlarını dikkate almak zorundadırlar. Kabul edilen eserin yayınlanma süreci, eserin alındığı tarihten itibaren 2-8 ay sürmektedir.

Dergiye makale gönderimi ücretsizdir. Yayına kabul edilen makaleden de hiç bir ücret talep edilmez.

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları dergisinde yayımlanan makalelerde belirtilen olay ve fikirler sadece yazarına aittir. Yazı işleri müdürünü, yayın sahibini veya editörünü bağlamaz.

YAZIM KURALLARI / (STYLE SHEET)

Dipnot ve kaynakça yazımında Chicago Manual of Style'a uyulması gerekmektedir. Bu kuralların güncel haline şu bağlantıdan erişilebilir. http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide.html

A. Genel Kurallar

1. Ermeni Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanacak yazılar;
 - Objektif ve orijinal olup araştırmaya dayanmalıdır.
 - Bilimsel metotlarla kaleme alınmış olmalıdır.
2. Makalelerin, Dergipark sistemi üzerinden iletilmesi gerekmektedir. E-posta yolu ile gönderilen makaleler dikkate alınmayacaktır.
3. Herhangi bir yazının yayımlanıp yayımlanmamasına yayın kurulu karar verir. Yayın kurulunun onayından geçen çalışmalar hakemlere gönderilir ve sonuçlarına göre değerlendirme yapılır.
4. Yayımlanmış yazıların telif hakları Terazi Yayıncılığa aittir.
5. Teslim edilen makalelerin dergi format ve kurallarına uygunluğunu sağlamak yazarların sorumluluğundadır.
6. Yazarlar yazılarında T.C. Başbakanlık, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenmiş olan yürürlükteki imlâ kılavuzunu (<http://www.tdk.gov.tr>) esas almak durumundadırlar.

B. Biçimsel Kurallar

1. Yazılar, Times New Roman yazı karakteriyle, 1,15 aralık ve 12 punto ile yazılmalıdır.
2. Ana başlıklar 12 punto ve koyu, büyük harf, ara başlıklar ise küçük harf 12 punto ve koyu olmalıdır.
3. Yazıların MS Word formatında kaydedilmiş olması gerekmektedir.
4. Yazılar asgari 5.000 ve azami 10.000 kelimeyle sınırlandırılmalıdır.
5. Gönderilen yazıların başlık sayfasında aşağıdaki bilgiler belirtilmelidir:
 - Makalenin Türkçe ve İngilizce başlığı
 - Makale yazar(lar)ının bağlı olduğu kurum
 - Makale yazar(lar)ının iletişim bilgileri (telefon numarası ve e-posta adresi)
 - Öz: 300 kelimeyi geçmeyecek olan Türkçe ve İngilizce öz (Abstract)
 - Anahtar Kelimeler: İngilizce ve Türkçe olarak alfabetik sıra ile yazılmış 5 tane anahtar kelime. (Anahtar kelimeler tercihen başlıkta bulunmayan kelimeler olmalıdır)
6. Yazar adı, sağ köşeye, koyu, 12 punto olarak yazılmalı; dipnot verilerek unvanı, görev yeri ve elektronik posta adresi belirtilmelidir.
7. Makaleye konulacak ekler varsa kaynakçadan sonra her birine ayrı numara verilerek konulmalıdır. İçerikleriyle ilgili açıklama ekin alt kısmına 10 punto ile yazılmalıdır.
8. Makale sonunda, Araştırmacıların Katkı Oranı beyanı, varsa Destek ve Teşekkür Beyanı, Çatışma Beyanına yer verilmelidir.

SİPARİŞ FORMU

Sayın Okuyucularımız

Sürelî yayınlarımız tüm arşiviyle AVİM websitesi ve Dergipark sistemi üzerinden açık erişime sunulmaktadır.

Dergi arşivimiz ve açık erişime sunulan diğer tüm yayınlarımız için www.avim.org.tr adresini ziyaret edebilirsiniz.

Diğer taraftan, yayınlarımızı basılı olarak edinmek isteyen okuyucularımız için abonelik ve diğer kitap ücretleri aşağıdadır.

Adı : Adres :
Soyadı :
Telefon :
E-mail :

Aboneliklerimiz

☐ Ermeni Araştırmaları Dergisi - 6 Aylık	Yıllık 200 TL
☐ Review of Armenian Studies Dergisi - 6 Aylık	Yıllık 200 TL
☐ Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi - Yılda Bir Sayı	Yıllık 130 TL
☐ Avrasya Dünyası / Eurasian World Dergisi - 6 Aylık	Yıllık 220 TL

Kitaplar

☐ Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler Kitabı (Genişletilmiş 2. Baskı)
Derleyen: Ömer Engin LÜTEM	15 TL
☐ Armenian Diaspora - Diaspora, State and the Imagination of the Republic of Armenia / Turgut Kerem TUNCEL	35 TL
☐ Balkan Savaşlarında Rumeli Türkleri
Kırımlar - Kıyımlar - Göçler (1821-1913) / Bilâl N. ŞİMŞİR	25 TL
☐ Turkish-Russian Academics / A Historical Study on the Caucasus	20 TL
☐ Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine / Bilâl N. ŞİMŞİR	20 TL
☐ Ermeni Sorunuyla İlgili İngiliz Belgeleri (1912-1923) /
British Documents on Armenian Question (1912-1923) / Tolga BAŞAK	30 TL
☐ Türk Ermeni İlişkileri Üzerine
Ömer Engin Lütem Konferansları 2022 / Editör: Alev Kılıç	120 TL
☐ Sovyet Sonrası Ukrayna'da Devlet, Toplum ve Siyaset /
Değişen Dinamikler, Dönüşen Kimlikler / Editörler: Ayşegül AYDINGÜN - İsmail AYDINGÜN	40 TL

* Siparişinizin gönderilebilmesi için formu dekontla birlikte gönderiniz.

İletişim Bilgileri

Adres: Süleyman Nazif Sokak No: 12 Daire: 4 06550 Çankaya / ANKARA
Tel: 0312 438 50 23 • Faks: 0312 438 50 26
E-posta: terazi yayincilik@gmail.com

Hesap Numarası: Terazi Yayıncılık - Garanti Bankası A.Ş. Çankaya /Ankara Şubesi
Hesap No: 181 /6296007 IBAN No: TR960006200018100006296007

Posta Çeki Hesap No: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221

The screenshot displays the AVİM website interface. At the top, there is a navigation menu with options like 'Anasayfa', 'Yayınlarımız', 'Etkinlikler', 'Kadrosuz', 'İstihbaratımız', and 'İletişim'. A search bar is located on the right side. The main content area features a large article titled 'Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar' with a sub-headline 'AVİM'DEN YENİ BİR KİTAP: GÜRCİSTAN'DAKİ MÜSLÜMAN TOPLULUKLAR: AZINLIK HAKLARI VE SİYASET'. Below this, there are several news items under the heading 'YAYINLAR' and 'ETKİNLİKLER'. The 'YAYINLAR' section includes articles such as 'DÜNYADAKİ DEĞİŞİMLERİN SONUÇLARI VE SİYASİ ETKİLERİ', 'GÜRCİSTAN'DAKİ MÜSLÜMAN TOPLULUKLARININ SİYASİ DURUMU', 'KARDAŞLARIMIZIN İZLENİMLERİ VE DÜŞÜNCELERİ', '15 TEMMUZ TARİHLİ FRANZIZ KURBANLARI VE OLASI SONUÇLARI', and 'PAPA FRANZUVA ERKENİZİN KIN BAŞTUTURU'. The 'ETKİNLİKLER' section includes 'EDİLİŞİN VE KURBANLARI 1878-1918: TARİH BİZE NE ANLATIYOR?' and 'GÜNCEL GELİŞMELERİNDE TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ VE ÖZGÜR FARKI LOGOĞU'. On the right side, there is a sidebar with a search bar and a list of 'AVİM BÜLTEN' and 'AVİM BLDG' items, including 'KURAN YATARLARINDAN ERKEN ALMANYA' and 'ALMANYA'NIN AMACI NE? - TÜRKİYE GAZETESİ - 05.06.2016'. At the bottom, there is a 'DUYURULAR' section with a tweet from @AVIM_Merkez and a list of 'BAKARLAR - KONFERANS KİTAPLARI' including 'MONGOLIA ON THE EVE OF THE 15TH ASIA' and 'PROJECTIONS FOR THE FUTURE OF TURKEY'.

